

Imrédy György: Miért harcolunk?



Merre gondolkodó emberek élnek a hadbaszállt művelt világban, felviharzik ez a kérdés és választ követel: miért vívjuk ezt a rettentő harcot? Mit akar tőlünk és általunk az emberi fejlődés? Az nem kétséges, hogy holmi határeltolódásokért, vámszerződésbeli hasznokért, vagy bármiféle egyéb, rövidlélekzetű eredményekért nem küzdünk most. Egészen bizonyos, hogy az a világharc, amelybe a művelt népek belevitték minden irányú felkészültségük mérhetetlen erőit, hatalmas és új, reméljük, hogy egészséges és üdvös politikai és gazdasági alakulásoknak tör utat. A felzaklatott képzletek bizonyára világszerte ontják a jövő képeit és terveit. Mi itt megkíséreljük a tájékozódást a történeti fejlődés megbízható útmutatása szerint. Merre visz az utunk, milyen természetű eredményeket várhatunk a nagyhatalmak jelen mérkőzésétől? Nyilvánvaló, hogy nem a győzelem és vereség esélyeit, nem a háborút közvetlenül befejező békekötés feltételeit akarom firtatni, hanem keresni fogom az irányt, amelyben ilyen példátlan fegyverzúgás közt kell előre jutnunk.

I.

Amióta a görög-római világ összedőlt és az újabb népek honszerző vándorlása megindult, viaskodásaik elég gyakran szélesedtek világháborúkká. Így Attila harcaiban, az arab kalifátus rohamos kiterjeszkedése idején, valamint akkor, amikor Nagy Károly építette meg a keresztény császárságot. És mi volt ezen világharcok eredménye? A népek egyes nagyobb csoportjainak megtelepedése és országszervezése, összességükben pedig a középkori keresztény és mohamedán világ kereteinek megalkotása.

Mintegy három évszázaddal a frank-római császárság megalapítása után a világháborúknak másik periódusa következett el. A kereszties hadjáratokban a nyugati népek egész lovagi hadereje szállt síkra az arab-török hatalom ellen. Közel két évszázadon át, hol nagyobb, hol kisebb erőfeszítéssel újult meg a tusa a két világ határain. Közben a pápai és császári hatalom körül csoportosuló feudális haderők Európa szárazföldét is vérbeborították. Mit vívtak ki, mit értek el az európai népek a világ-

harcoknak ebben az időszakában? Egy sokkal szélesebb és intenzívebb gazdasági, politikai, társadalmi és szellemi élet feltételeit. Nem az itt a fő, hogy megtörték az arab hatalmat a Földközi tenger nyugati medencéjében, hanem a hadi utak és közlekedési eszközök által és azokkal párhuzamosan, megteremtették egy nagy forgalom útvonalait a Földközi tenger partvidékei közt és onnan kisugározva el Indiáig és fel az északi és keleti tengerekig. És a forgalmi utak metszéspontjaiban megépültek a városok, önkormányzatokkal, céheikkel, székesegyházakkal, egyetemeikkel és mindazokkal a fejlettebb anyagi és szellemi életformákkal, amelyek a középkor utolsó századait jellemzik, amelyek átalakították az egyházi és nemesi életkörüket is. Így valósultak meg azok a törekvések, amelyek a keresztes hadjáratok mélyén lappangtak. Így nyertek munkateret azok az energiák, amelyek a keresztény világban felnövekedtek és — a korszellem szerkezeténél fogva — a vallásos lelkesedés hangján nyilatkoztak meg legelőbb.

Nem szeretnék félreértetni. Nem arról van itt szó, hogy a népvándorlás és megtelepedés korabeli világháborúk teremtettk meg a középkori feudális szervezeteket, vagy hogy a keresztes hadjáratok létesítették a késő középkor kereskedelmi forgalmát, városi életét. Csak az kétségtelen, hogy a tömegek békés munkája és részleges viaskodásai által felhalmozott erőknek és szükségleteknek ezek a világmérvőzések törtek utat.

Nem is akarok semmiféle törvényszerűséget levezetni ezekből a jelenségekből. Egyáltalában nem állítom, hogy egész művelődési köröknek új életformái mindég, szükségképen egyetemes, véres mérkőzéseken keresztül jutnak a napvilágra. Nem arról szólok, hogy mi lehet és minek kellene lennie, hanem arról, hogy hogyan volt? Nem arra keresem a történeti analógiákat, hogy a messze jövőben mit remélhetünk, mire törekedhetünk? Hanem arra, hogy mit várhatunk ettől a küzdelemtől, amelyben benne vagyunk állig és a fejünk búbjáig, melyben megint, mint annyiszor az egész művelődési kör recsegése és ropogása között keresik életük útját a felhalmozott energiák.

A késő középkor egyházi, lovagi, városi kultúrája ismét talapzata lett azoknak a fejleményeknek, amelyek rajta el tudtak helyezkedni. Ami az ő méhében felnövekedett, az az újkor küszöbén tört elő, a renaissance eredeti és kölcsönzött színekkel ékes pompájában, a világfelfedező utak megrázó élményeiben, a vallási kérdések gyökeres feltépésében. És megindult a világharcoknak egy újabb, összefüggő sorozata is.

Ez újabb mérkőzések kiküzdői a nagyhatalmak voltak. Merész állami szervezetek. Egy-egy dinasztia abszolút hatalommal maga köré kovácsolja össze a feudális rétegeket és a pénzgazdálkodásban felnőtt városi polgárságot. A Habsburgok Spanyolországa, a Tudorok Angliája, a Bourbonok Franciaországa épül meg így.

A legáltalánosabb küzdelem, amelyet az ilyen típusú hatalomszervezetek vívnak egymással, a 17. és 18. század fordulóján zajlott le. A bécsi Habsburg hatalom akkor tori le hazánkban az ozmán császárságot és akkor kíséri meg a nyugatihoz hasonlóvá kalapálni össze a dunai népek országaiból lett Birodalmát. Majd a spanyol örökség körül vívnak meg Nyugat- és Középeurópa kormányai és ugyanakkor teszi uralkodóvá Nagy Péter évtizedes erőfeszítése a moszkovita hatalmat Svéd, Lengyel és Törökország rovására. A 18. század későbbi világharcai, melyeknek főszerepvívói a száraz földön Mária Terézia és Nagy Frigyes kormánya, a tengeren túl az angol és francia gyarmati erők — a nagyhatalmak sorába emelik a poroszt és lerakják alapját a brit tengeri hatalomnak.

Megint azt kérdem: mit szerzett meg az ember a százados vérontáson át? Vágott-e csapást új értékek számára?

Láttuk, hogy a nagyhatalmak vívtak itt egymással és tusakodás közben és által építették ki a maguk szervezetét. De épen ez: nagy tömegek anyagi és szellemi energiáinak addig az újabb népek közt példátlan összemarkolása közös célok érdekében: ez volt az új érték, az új tudás, amely kinőtt. És ez megint talaja és kerete lett egyéb új művelődési értékek kifejlésének.

A hatalmak sokáig csak külsőségesen, mesterségesen ragasztották össze, gépies, külső kényszer alatti együvé hatásra szorították a nagy tömeg erőit. De működésük alatt lélek fejtett, a nagy testek szerves, lelkes életszervezetekké alakultak. A hatalomgyűjtés államalkotássá emelkedett. Az állami közösség a nemzeti életközösségnek, a nemzeti egyéniségnek lett termő talaja.

Ez az új, korszakos jelenség pattant elő a 18. és 19. század mesgyéjén a negyedszázados nagy világharcban, a Napóleoni viaskodásban, amikor a francia köztársaság és császárság meg az európai koalíció küzdöttek egymással. Ez volt a legnagyobb mérkőzés, amelyet a mostani előtt látott a világ. A francia forradalomból, társadalmi küzdelemből idült ki, de csakhamar a nemzetalkotás zúgott fel vezérmotívumként a rettenetes hangzavarban. Ez lett a 19. század legjellemzőbb, leginkább megkülönböztető életformája és a társadalmi alkotmányos küzdelmek is ebbe a mederbe terelődtek azontúl.

Minek is mutatkozik ebben az összefüggésben a nemzeti élettartalom? Mi köze volt a polgári rend forradalmi feltörekvéséhez és a Napóleoni imperiumhoz?

A polgári gazdálkodás a 18. század végén megkövetelte az egységes, nagy jog és vámterületeket, hogy tőkájének, munkájának szabad mozgása legyen. Az abszolút fejedelmi hatalom összetörte a feudális ország szétdaraboltságának, gazdasági és jogi sorompóinak nagy részét. Épen ez volt egyik lényeges mozzanata annak a szövetségnek és összeműködésnek, amely abszolutizmus és városi polgárság között sok országban létre-

jött. A legklasszikusabban épen francia földön. A diadalmas polgárság most gyökeresen végzett a feudális elszigetelés maradékaival. De a polgári gazdálkodás a forradalom korában nem csak egyetértést, korlátok ledöntését követelte, hanem elkülönítést, korlátok felállítását is. A fejedelmi és városi gazdaság megérlelte egy országos gazdálkodás feltételeit, de nem egy európai nagy világgazdaság szükségéit és lehetőségeit. A napóleoni császárság bukásának egyik nagy oka épen az volt, hogy a császár birodalmi vámpolitikája túrhetetlen békónak bizonyult egyes országainak külön-külön gazdasági értékeire. Nagy államterület, egységes, szabad forgalommal, de megvédve és szembehelyezve más, különböző gazdasági területekkel: ennek a követelésnek és szükségnek ébredt mind világosabban tudatára a polgárság.

De a kornak gazdasági alkata nagyon természetesen szorosán összefüggött annak szellemi alkatával. Hiszen a materiális és szellemi jelenségek a történelemben mindig egyazon életfolyamat különböző megnyilatkozásai. Egyik sem talapzat, ráépítés, tükrözés a másikhöz képest. Függvényei egymásnak, együtt változnak és állandósulnak.

A polgári „testvériség” épen úgy megállott a nemzeti terület határain, mint a gazdasági érdekközösség. A világháború alatt izzóvá lett a nemzeti összetartozások és ellentétek érzése és a belőle felcsapó lángok mindjobban szétrepesztették a felvilágosodás filozófusainak világpolgári eszmekörét.

Nem is lehetett másként.

A polgári élet sokkal nagyobb tömegeket vont be a közéletbe, az élénk eszme- és anyagcserébe, mint a „régí rend”. A polgárság merte a maga uralmi igényeit, vezető állását az állampolgári jogegyenlőségre, a népfeliségre alapítani. A megvalósulás ugyan elég messze esett a rousseau-i demokrácia fogalmazásától és ez csak vágy, illúzió, távoli iránymutató, vagy ámitás alakjában élt a társadalom új vezetőinek gyakorlati magatartásában. De tudjuk, a polgári élet mégis csak igen nagy mértékben demokratizálta a közéletet, egész művelődésünket. A tömegek bevonulása, nagyobb cselekvősége pedig óriási jelentőséget adott mindannak, ami ösztönösen, gyökeresen benne élt a népi talajban. A faji érzésnek, az ősi nyelvnek, szokásoknak, hagyományoknak.

De mindezek közül magasan kiemelkedett, középpontba jutott, az egész új közösségszervezet dobogó szívévé lett a nemzeti nyelv.

Gyökeres terméke volt a tömeg életének, egész történeti múltjának. Elevenen hordta magában a fajok keveredésének, a művelődés fokainak, a különböző művelődési hatások kereszteződéseinek, mérkőzésének emlékeit és eredményeit. Szervesen összenőtt a fajjal, mellyel alakult és mégis szellemi és terjedni tudó, elsajátítható, mint egy tanítás. Feltétele és eszköze volt a megértésnek a nagy, közös munkaterületen, ha lelkesen, tudva

akarták végezni a munkát a legalsó fizikai működéstől a legmagasabb tudományos és irodalmi működésig. Összekötő kapocs, közös kincs a szellemi élet vezérei és a falusi analfabéta között, amelyet mindegyik a maga módján szeret és használ és gyarapít. Megkülönböztető az idegen munkaterülettel szemben, anoi más nemzeti nyelv, más fajvegyülések más történeti hatások ismertetője, fenntartója. Csodálva, imádó rajongással fedeztek fel jelentőségét és értékét. Dicsőítették a Barère Bertrandok frázisaival és a Humboldtok mélyen járó gondolataival egyaránt.

De hiszen mindezek a becses és fontos tulajdonságai a nemzeti nyelvnek megvoltak az előző századokban is? Igen, de csak a hatalmi szervezet kiépítése, a polgári gazdálkodás kiterjedési köre tudott a nyelvterületen folyton keringő életet, átértzett érdekközösséget teremteni. Csak a polgári jogok gyakorlása, a művelődési eszközök fejlettebb volta tette a közösségi összetartozás életfeltételévé az akadálytalan megértést, meggyőzést, tanítást.

A nemzeti munkaterületen másféle életre ébredt az újabb idők egyik vezértörékvése: az egyéniség érvényesítése is.

Tudjuk, ez a törekvés is összefüggött a polgárság életével és emelkedésével. A híres renaissance-egyéniesség, amely olyan féktelenül vetette szét a középkori kötelekeket, a renaissance városok kohójában kovácsolódott. Oda vonzotta, vagy onnan alakította magához a fejedelmi, papi, nemesi köröket. A reformált és restauráló egyházak a vallásnak egyénibb formáival igyekeztek törvényt szabni lelkiéletének és az abszolút hatalom a maga védelme és szabálya alá vonta vállalkozásait.

A polgárság diadala alkotmányt s végre szabadságot biztosított az egyének tevékenysége számára az állam egész területén, de mint láttuk szoros egységbe vonta azt más államterületekkel szemben. Az egyéneknek ebben az egységbe forró szabad összeműködésében magának a közösségnek lett egyénisége, az állam nőtt személyiséggé. Már t. i. mennél jobban sikerült megközelíteni a szabad polgárok egységes összeműködését, annál inkább mutatkozott ilyen egyéniség a közösségükben. Olyanformán, mint valamikor Athene vagy Fiorenza államában. Hasonlóan és persze mégis nagyon másképen. Tarkább, kevésbé egyöntetű, nehezebben áttekinthető volt ez az egyéniség, de gazdagabb is, hatalmasabb és még élesebb öntudatú. Az összetartó, elkülönítő nemzeti nyelv sokféle faji és történeti elemet fogott össze az állam hatalmi keretei közt. Nagy területek milliónyi tömegeit erősen szembeszegezte a nyelvileg is elhatárolt idegen állammal. A régi városok köré a faji és nyelvi összetartozás mégis csak vont még valamiféle halvány kört. „Hellas” vagy „Italia” annak idején nem jelentett sokkal hatóbb összetartást azok számára mint „Európa” vagy „szlávság”, „latin népek” az új államoknak!

A lényeges az marad hogy a polgárok szabad összeműködése a nemzeti államoknak egyéniséget adott s a legkiválóbb egyének nagy része — ha nem is mind — a nemzeti közösséget,

nemzeti egyéniséget nem bénító köteléknek érezte, hanem szárnyak, amelyen felemelkedhetik, éltető légkörnek, amelyben magát kifejtheti, erejét kiadja. A nemzeti élet új hurokat feszített az egyén és az állam közé s az egyéniségnek új melódiai játszódtak rajtuk. Egy Széchenyi a maga egyéniségének büszke öntudatát vitte bele nemzetének föltámasztásába. S még a 19. század nagy individualistái, egy Ibsen, Nietzsche vagy Tolsztoj is milyen más viszonyban voltak nemzetükkel, mint az előző kor szülöttei, mint egy Voltaire vagy Goethe.

A nemzeti élet teljessége ott fejlett ki, ahol a felsorolt mozzanatok együtt voltak. Nagy területen sok milliónyi tömeget összefogó hatalmi szervezetben a nemzeti nyelv által összetartott szabad gazdasági és szellemi összeműködés, amely a városokban annak polgárságában csomósodik.

A Napóleoni háborúk után Anglia és Franciaország készen állott az új fegyverzetben. A 19. század háborúi folyamán a német és olasz nyelvterület azok mellé alkotta a maga egységes gazdasági és politikai szervezetét. A többi nép is helyzetéhez és lehetőségeihez képest igyekezett befogadni a század sajátos közösségalkatát.

Talán egyoldalúnak és igaztalanoknak tetszik, hogy csak a nagy államok nemzeti életét mondjuk teljesnek. Hiszen olyan kis államok, mint a skandinávok vagy Belgium, vagy Hollandia is élénk és termékeny nemzeti életet mutattak. De itt a világhistoria nagy irányairól, vezető típusairól van szó és a 19. században az irányadó lendületeket még ezek a szerencsés kis népek is máshonnan kapták. Németalföld gazdagsága, műveltsége dacára sem lehetett a múlt században az, ami a 16. és 17. században volt. És a legnagyobb skandináv költő német és olasz földre költözött, hogy szűk hazájának kicsinyes légköréből kiszabaduljon.

Nem lehetett itt szándékom kimentő jellemzését adni a nemzeti államok alkatának és történeti szerepének, de mégis behatóbban akartam szólni róluk, mert hiszen bennük és általuk nőtték a mai világharc előzményei.

Azt állapítottuk meg itt is, hogy a világmérfközések kereketeit alkottak, amelyekben új művelődési formák helyezkedtek el s másrészt épen ezeknek az új művelődési formáknak észrevétlen forrongása lökte bele a népeket és kormányokat a folytonos harcokba.

Hogy az egyes hadüzenetek és békekötések motívumai az itt említettektől roppant messze esők, az nyilvánvaló. Azt sem mondhatja senki, hogy egy vasszükség minden emberi gyarló és ferde motívumot belekényszerít a haladás szolgálataiba. De bár senki se mérheti meg az egyéni működések befolyását a művelődési folyamatra, annyit talán elmondhatunk, hogy soha vezető egyén világhistoriai események közt nem érvényesülhetett a kor szükségleteinek és lehetőségeinek kellő számbavétele nélkül. Mérhetetlen hasznot és előmozdítást hoz-

hatott „a kellő ember a kellő helyen”, mérhetetlen kárt annak hiánya. De senki se állhatta útját olyan életformák kialakulásának, amelyek egész művelődési körök munkájának összetevődéséből kívánkoztak elő.

II.

A nemzeti állam, mint minden közösségforma a történelem folyamán, magában hordta belső ellenmondásait és átalakulásának csiréit. Nem a nemzeti életről van itt szó, amely a művelődésnek egyik eredménye és maradandó tartalma, hanem arról a közösségalkatról, amelyben állampolgárság és nemzetiség elválaszthatatlan kapcsolatban áll.

A nemzeti állam megalkotása le nem küzdhető akadályokba ütközött azokon a területeken, ahol a történeti fejlődés nem létesített olyan fölényes számú és helyzetű nemzetiséget, amely megfelelő kiterjedésű nyelvtületen egymaga, vagy a törpe nemzetiségek magáhozvonásával kifejthette volna a 19. század értelmében vett nemzeti lét teljes lendületét. A nyelvi összetartozás itt is érvényesítette egész ösztönös, a gazdasági, jogi, kulturális létre kiható erejét; ez szükségképpen következett a tömegélet forgalmának, tudatosodásának emelkedéséből. A század közösség-ideálja, a vezető nemzeti államok példája pedig ezeken a nyelvtületeken is arra vezetett, hogy a hatalmi szervezeteket nemzetiségükhöz igyekeztek idomítani s e törekvések feszegették a fennálló állami kereteket.

Csakhogy ugyanaz a történeti szükség, amely addig a régi magyar királyok, majd az osztrák dinasztia jogára alá terelte egybe ezeket a népeket, a 19. században még kevésbé törte meg itt a kis államokat. Nemcsak a Habsburgok monarchiája maradt meg annyi viharon át, nemcsak a magyar Imperium törekvése ébredt újjá azon belül: a román, horvát és szerb is csak nagy állam, erős hatalom formájában tudta akarni a maga boldogulását. De nemzeti állam és nagyhatalmi szervezet együtt valóban a kör négszögesítése volt ezen a területen. Összeegyeztetésük körül hatalom- és nemzetsorvasztó küzdelmek dúltak hazánkban és a monarchiában s a Balkán országainak kultúrátlan terein. Ezek a küzdelmek gátolták e népeket fejlődésükben és valamiféle teljes és megnyugtató megoldást követeltek.

De a nemzeti állam formájának meghaladására való tendenciák nem onnan indultak ki, ahol az létrejönni nem tudott. Amint az lenni szokott, épen ott borultak föléje új alakulatok, ahol teljes és pompázó lett és új életet termő.

A művelődésnek ugyanaz a nagy erőfeszítése, amely a nyugati vezető népek nemzetiségüket is tágabb és másféle keretekbe. Ugyanaz a polgári gazdálkodás, amely a 19. század céltudatos nemzetgazdaságát megépítette, már a század első tizedeiben olyan újításokat termelt, amelyek még egészen másféle lehetőségeket és szükségeket váltottak ki. A gőz- és villamerő hatal-

mukba kerítése, a vele összefüggő gépipar és közlekedés olyan forgalomra vezetett, olyan érdekhálózatok, kölcsönös függések támadtak a nemzeti munkaterületek közt, amilyenre soha azelőtt példa nem volt. Érezzük őket mindnyájan, harcban álló és semleges országok, vagyonos- és proletár-emberek egyaránt. S ezzel ismét szoros párhuzamosságban és összefüggésben haladt a nemzetek közti szellemi összeköttetések, erkölcsi egymásrahatások óriási meggyarapodása. A napi- és időszakai sajtó épen úgy együtt nő a nemzeti állammal, mint a gyáripar és a gyors közlekedés; és épen úgy eszközévé lesz a nemzetközi cserének, mint amaz. A technikai haladás szárnyas sarukat készített az emberi gondolat számára. De a nemzeti gondolat a maga belső tartalmával épen úgy előkészítette a nemzetközi létet, mint a nemzetgazdaság. A nemzeti egyéniség ideálja új és minden addiginál szenvedélyesebb, konkrétabb tartalmat adott az egyetemes emberi lelkességnek. A nemzeti egyéniség forró szeretete halványnak, élettelennek és száraznak mutatta a világpolgári felfogást. De logikai következése volt a különböző nemzeti egyéniségek iránt való lelkes érdeklődés és a nemzetek összehatásának, a nemzetközi kultúréletnek szolgálása. A nemzeti irodalmak lényeges részévé lett a fordítási tevékenység és a nyelvtanulás százezreknek lett gazdasági és művelődési szükséglete. A biblikus és antik ideálok hatása mellett és helyett mindinkább a különböző nemzeti ideálok egymásra hatása lépett előtérbe. A folytonos érintkezés, vállvetett összeműködés hatalmas csákányütésekkel döngette az erős nemzeti egyéniségek naiv önteltségének vastag páncélját. A nemzetek egy századév alatt el nem pusztítható munkaközösségbe jutottak egymással. És ha háborús időben hangoztatják is egymás ellen a legképtelenebb vádakot és előítéleteket, ha valóban legdurvábban vétének is kulturális tartozásaik ellen, csak úgy tesznek, mint az összeveszett barátok vagy hitvestársak: a legrosszabb akarrattal sem tudják kiszakítani életükből azt, amivel egymást gazdagították. Ebben a mai gyilkos időben sincs művelt angol, német, francia, orosz vagy magyar, aki a lelke mélyén ne tartaná pótolhatatlan veszteségnek, a saját veszteségének, ha ellenfele kimúlna a népek közösségéből.

Kétségtelenül a nemzeti élet kora egészen újféle szolidaritással fűzte körül az embereket, egészen mással, mint az embe riesség és a felebaráti szeretet. Egyéni önkifejtésünk ösztönébe és tudatába kapcsolta bele.

Mindezek a nemzetközi vonatkozások hatalmasan átkarolták, maguknak alávetni készültek a nemzetek életét.

Keletkezett olyan vonás is, amely belsejében megtámadta és gyengítette a nemzeti összetartozást: a nemzetközi osztályharc. A vezetésre jutott polgárság gazdálkodásának hatalmas kibontakozását új társadalmi meghasonlások kísérték. A jog egyenlőségen épülő egységes nemzeti munkaterületen a szociális rétegek épen úgy szembekerültek, mint a régi rendi világban

és az ellentétet még csak tudottabbá, állandóbban harcrakésszé tette a demokratikus alkotmány, a tömegélet magasabb szintje. A nemzeti szervezet meg tudta törni a felekezeti ellentétek erejét, amely a régi állam lakóit akárhányszor fegyveres támadásra, az ellenséges állammal való szövetkezésre indította. Most az osztályellentét érlelt efféle tendenciákat. De ez újabb szövetkezési törekvéseknek egészen más jelentőséget, tartalmat, kiterjedést és lendületet adott éppen a nemzetközi élet, annak érdek- és eszmehálózata. A munkásság az ő osztályszolidaritását, érdekszövetségét belélfűzhette a nemzetközi művelődés nagy kibontakozásába. Mindeddig a nemzeti államépítmény szilárdsága, megbirkózott ezekkel a tendenciákkal és döntő időkben magába tudta vonzani vagy kényszeríteni elégedetlen fiait. De a nemzetközi vonatkozások mégis odáig értek, hogy égető szükségé lett azoknak intézményes szabályozása. A különböző szerződéseknél egész rendszere alakult ki, mindig több vágy és kísérlet lépett elő egy népjogrend felépítésére.

A megvalósulás utai ritkán a koránszült remények és elméletek utai. Az új szükségletek egyelőre egészen másféle kielégítéseket szorítottak ki, mint amelyeket a nemzetközi szolidaritás apostolai képzeltek. A nemzetek munkássága keresztül-kasul szabdalta egymás munkaterületét, de még egyáltalában nem úgy, hogy valamelyiknek romlása ne lehetett volna gazdaságilag a rombolónak hasznára. A nemzeti államok, mint egymással szemben szervezkedett hatalmak, tömörítették polgáraik energiáit és a nemzetközi élet kifejlése éppen úgy növelte az összeütközések felületét, mint az összeműködését. Ősi ösztönök és hagyományok, minden addiginál nagyobb szerű állandó harci intézmények sarkalták az államokat, hogy egymás rovására gyarapodjanak. Az ellenséges, féltékeny versengés új motívumokat és új eszközöket talált és ellensúlyozta a kölcsönös segítség és összetartozás érzéseit. A nagy nemzetek vezető rétegei tehát nem a nemzetközi összeműködés állandó biztosításában keresték világgazdasági szükségleteik kielégítését, hanem keresték azt világbirodalmak szervezésében és óriási, szilárd politikai, gazdasági hatalmi szövetségek kötése útján.

A népek élén haladt ebben az irányban az angol nemzet. Az angol gyarmatbirodalom a 19. század folyamán olyan átalakuláson ment keresztül, amely teljesen és gyökeresen más közösségalkatra vezetett. A 18. században Angolország nagyjában úgy használta gyarmatait, mint az a felfedezések kora óta mindenütt szokás volt. A gyarmatot egy, az anyaország kegyelméből létező kitelepítésnek, vagy alávetett területnek tekintette, amely annak érdekeit feltétlenül szolgálni tartozik. Nem csoda, hogy a megerősödő amerikai gyarmatcsoport a függetlenség kivívásában látta további fejlődésének feltételét és véres harcokban szakadt el az anyaországtól. De a 19. század forgalmi viszonyai, a munkaterületek összenövekedése egészen más felfogást és magatartást tettek lehetővé ország és gyarmat-

telep között. India, Egyiptom vagy más, nagy faji és társadalmi ellentétekkel elválasztott gyarmatok lakosságának helyzete csak lényegtelenül változott, de Kanada, Ausztrália, Új-Zeeland és részben Dél-Afrika, mint szabad és önjogú országok, mint a nemzetközi versenyben egymásra támaszkodó és összeműködő munkaterületek csoportosultak az anyaország köré. Birodalom keletkezett, amelynek kormányzati egysége minimális. Közösség, amelyben a nemzeti állam szilárd összekapcsoltságának nyoma sincs. Nyelvterület, amelyen az uralkodó anyanyelv érvényesül és őrzi a közös eredet és szellem tudatát, de amelyen az óriási földrajzi, természeti, társadalmi különbségek megannyi külön nemzeti egyéniséget hoznak létre. Hiszen az új-zeelandi közélet sajátossága sokkal elütőbb az angolétól, mint pl. a dán és a norvég. Egy, főleg érdek és érzéskapcsokkal összefogott szövetséges államéletet látunk kifejlődni, amelyet irányít a régi haza fölényes gazdasági és szellemi tőkéje és amelyet alakilag egységbe fűz egy történetileg megszentelt korona fénye.

Még tovább haladt a nemzeti közösségalkat módosításában az elszakadt gyarmatcsoport: Amerika egyesült államai. Az angol-szász nyelvterületnek ez a része még markánsabban kiformalta külön nemzeti mivoltát és külön hatalmi szervezetében fejtette azt tovább. Ez a közösség együtt növekedett a 19. század kibontakozó formáival és rohamosan tolt ki határait, szaporította tömegeit a modern munkaszükségletek mértékéig. Három nemzedék elég volt arra, hogy a különvált telepések imperiális nemzetté váljanak. Az óriási terület távoleső, más-más időben és különböző viszonyok közt létesülő részei itt is rendkívül eltérők, majdnem annyira, mint a brit birodalom tengerektől elválasztott telepés országai. És itt is megtaláljuk az egyes területrészek nagy közjogi önállóságát, a hatalmi szerkezet államszövetségi jellemét. Ezt is kisebb mértékben, de viszont az Egyesült Államoknak sokkal nagyobb önállóságával. De van az Unió fejlődésének egy másik vonása, amely az elmúlt évszázad nemzetközi vonatkozásaival függ össze s ez ott van meg a legtípikusabban az egész világon. S ez az, hogy mint tudjuk, az Unió lakossága maga is nemzetközi eredetű, hogy népszaporodása nagyobb részben az új világforgalom és világgazdaság által lett, újféle népvándorlás eredménye. Nem egész népek mozdultak itt ki a helyükről, nem telepés rajok éltek ott elszigetelt életüket, mint az ó és középkor analog jelenségei idején. Itt egyesek indultak egyéni szükségletek és vágyaktól kergetve és egyesekből lettek számos nép százezrei. És ezen különböző nemzetiségű százezrek és milliók elvegyültek az Unió törzs-nemzete közt, befogadták annak vezető nyelvét és szellemét. De a kifejlett nemzeti öntudat, a távolba nyúló érintkezések és visszavándorlások korában élve, nemzedékeken át megtartják saját nemzetükkel való kulturális összefüggésüket és összeműködésüket. A birodalom nemzeti élete több öntudatos nemzetiség szabad összemunkálásán épült fel és az uralkodó

nyelv jelentősége megcsökken. Feltétele, célszerű és nagyra-becsült eszköze a közös munkának, de a lakosság nagy részére nézve megtanult nyelv, nem rajongva ápolt őrzője évszázados közös múltnak.

Ez csak az időpont kérdése, mondhatnák sokan. Hiszen a latin nyelv se volt egyéb a valamikor keltának vagy franknak Franciaországban. De hiszen világos: se a keltának se a franknak nem volt kifejlett, kulturális erő kifejtésén alapuló nemzeti öntudata és sehol sem létezett egy, a beolvasztóival egyenrangú kultúrellet, amelyből az övé származott, amellyel folytonos személyes érintkezésben maradt, mint pl. az amerikai németiség milliói napjainkban. A nemzetiség területi és közjogi követelések nélkül élt és él ott, mint egyének szabad, kulturális egyesülése s a törzsökös nemzet társadalmával együtt alakítja a közéletet.

A szárazföld nagy nemzeti hatalmai megint más módon részesedtek a munkaterület átformálásában. A termelés és fogyasztás körforgása itt is kitágult, a távolba vivő érdekek és ismeretek és vonzódások itt is lenyúltak nagy tömegek életébe. Az államok hatalmi szervezete itt is imperiális utakra terelte az új szükségletek kielégítését és még sokkal nagyobb súllyal vetette latba fegyveres erejét a nemzeti energiák számára való úttörésben, mint az angolszász hatalmaké. A francia, német és olasz gyarmatosítás csak másodrendű epizódyszerű cselekmény ebben a terjeszkedésben. Az új és lényeges vonás itt az államközi szerződések és szövetségek nagy kimélyítésében van. Gazdasági és politikai és katonai szerződések szerves életösszefüggésbe illesztettek közjogilag és népjogilag különálló államterületeket. Nem kell rá illusztrálóbbs példa, mint Monarchiánk és a Németbihrodalom évtizedes összenövése. Szomszédok, vagy külön világrészekbe eső elhelyezkedés nem tett itt különbséget. A régi hatalmi és nemzeti ellentétek irányában viaskodva, azoknak hagyományait és jelszavait felhasználva vagy átídomítva, világterületeket szerveztek a nagyhatalmak s azon ment végbe a nemzetgazdaság expanziója, a nemzetközi életösszefüggések intenzív átélése.

Az újkor kezdetétől fogva látunk állandóbb szövetkezéseket a hatalmak közt. Franciaországot Svédországgal és Erdéllyel évszázadosan, összekötötte a politikai érdekközösség; a vallásharcok egyéb közösséget is teremtettek a szövetkezések keretében. De csak össze kell hasonlítani azt, hogy mit jelentett az egykori francia-svéd szövetség a két nemzet tömegeinek életében a béke évtizedeiben és mit jelent ma a francia bankárnak és polgárnak az orosz közigazdaság? Egy pillantást kell vetni szláv-francia irodalmi és tudományos kapcsolatokra és lesz mértékünk az újabb nemzetközi szövetkezések tartalmának megítélésére.

Szerződésekkel hódították magukhoz a nagy nemzetek a gyengébbeket és tették fölöslegessé azok különállásának áldo-

zatos megtörését. Csak kivételes földrajzi, politikai és nemzeti-ségi elhelyezkedés lökött egyes kis népeket olyan szerencsés egyensúlyhelyzetbe, hogy a nemzetközi életben sikerrel vehettek részt. De szemünk előtt van Belgium rettenetes példája, amely mutatja, hogy csak véletlen szeszélyétől függ, melyik történeti órában kell a kis népnek döntenie arról, hogy a versengő hatalmi szervezetek közül melyikbe kapcsolja bele a maga életét? A 19. század nemzetközi élete tehát kétféle közösség-formát boltozott a nemzeti államok fölé. Részben államok köz-jogi szövetségén épülő világbirodalmakat, részben szoros és szerves összeműködésbe olvasztó világszövetségeket. A nemzeti eszme hatalma mindkét esetben tovább működött. Nyelvi vagy faji rokonság, valódi vagy képzelt szellemi közösség egyik feltétele a termékeny összeműködésnek, de a nemzeti egyéniség és munkaterület körülzártága mindenütt engedett. A legnagyobb nemzetek is függetlenségük jó részét áldozták fel imperiális szövetségi érdekeknek. Es keletkeztek nagy és fontos területek, ahol állam és nemzetiség összefüggése jelentékenyen meglazult. Az összes gyarmatosított területek követték az amerikai Uniót ezen az úton. A különböző európai, majd a sárga népek meg-újuló kivándorlása mind tágabb térségeken teszi szükséggé az államszervezés és a nemzetiség tevékenységeinek különválasztását; az olyan nemzeti életet, amelyben az uralkodó nemzeti nyelv nem a dobogó szív vérkeringése, hanem csak egyik becses életnedv a többi között. Nem csodálhatjuk, hogy ez a folyamat lassú és dőcögő és meg-megáll ott, ahol a faji vagy nyelvi idegenség nagy és teljesen különböző hagyományok, társadalmi helyzetek és sajátosságok jelölője. Nem csodálhatjuk, hogy a rabszolgaságban nevelődött fekete fajjal a nyelvi közösség-dacára is bukdácsol az összeműködés. De a szükségek parancsolok és megtermik, amit követelnek.

III.

A nemzeti életműködés különböző történeti áramlatai saját-ságosan kereszteződtek azokon a területeken, amelyeknek közepén a magyar nemzet él. Az állam és a nemzetiség egyesítésének kérdése itt volt a legvégzetesebb. Hiszen a történeti fejlődés itt kis népeket helyezett el nagyhatalmi keretekben és követelte ezek fentartását. A későbbben fejlődő művelődés csak a 19. század második felében vonta be itt a tömegeket a köz-életbe. A faji ösztön szélesedő körben alakult át nemzetiségi öntudattá, amint a nép nyelvének egyesítő és elkülönítő ereje a közigazgatás és művelődés haladásával érvényesült. A nemzetiségi törekvések széttörték a szultán európai birodalmát, feszegették az osztrák impériumot és a magyar korona ezeréves pántjait és fel-fel ágaskodtak a cári autokrácia ellen. De más-részt az új forgalmi viszonyok hatása is ideért. Az egyesítés szüksége hevítette a magyar nemzeti asszimilációt, újraélesztette

az osztrák centralista körök törekvéseit, sőt kezdte már érlelgetni a kis balkáni népek állandóbb szövetségését is.

És ezt a két benszülött folyamatot: a nemzetiségi összetartozás és elkülönödés hevületét, a modern szabású állami és gazdasági tevékenység vágyát keresztezte a szomszéd nagyhatalmak új világhatalmi expanziója. A nyelvi közösség reális ereje, a nyelv- és fajrokonság romantikája utat nyitott a pangermán és pánszláv törekvéseknek. Viszont történeti vetélkedés és viszonyulás éket is vert a nagy német és osztráknémet, az orosz és lengyel, a horvát, szerb és bolgár közé. A nyelvi elszigetelt népek pedig, a magyar, román és görög kettős udvarlás és kettős harag váltakozó tüzebe kerültek.

Az osztrák németiség lemondott a nemzeti áll am alkotásról. A régi dinasztikus szerkezet katonai és bürokratikus eszközeivel igyekezett megvalósítani egy modern gazdasági impérium követeléseit és szorosán rátámaszkodott a nagy birodalomra, amelyből nemzeti élete táplálkozott. A cseh, mint történetileg erősen elkülönült szláv nemzetiség számánál és helyzeténél fogva nem törekedhetett nemzeti államalkotásra s legfőbb szószólója lett a föderatív nemzetiségi birodalomnak. Lengyel, horvát, szerb, román és bolgár ellenben egyaránt csak átmeneti megoldásnak tekintette nemzetiségi autonómiájának élvezetét vagy kivívását. Nemzeti egységük visszavívására vagy annak megalkotására törekedett valamennyi akár osztrák, porosz, akár orosz, magyar vagy török földön élt. A nemzetiségi autonómia átmeneti megoldása a hatalmas és agresszív orosz és német nemzeti életben nem volt elérhető, a meggyöngyült török birodalomban rövidesen teljes elszakadásra vezetett. Ellenben az osztrák császárság területén létrejött és jól-rosszul összeilleszkedett az osztrák-német imperializmussal és a nemzetiségi föderatív állambirodalmat érlelte ott.

Annál szilárdabb ellenállásra talált a magyarságban. Ennek nemzeti élete volt a legteljesebb és legérettebb a szóban lévő népterületen. Nem volt benne annyi fanatikus, fiatal tüzesség, mint a szerb vagy román életben, volt benne elég megromlott és megrohadt elem. Mégis, hagyományai művelődésének gyümölcsei, hősei nagyobbak voltak, mint bármelyiké. Csak a lengyel nemzeté volna egyenrangú vele, ha az állami életet nem nélkülözné.

A magyar nemzet is megalkudott a szövetségi állam és a nemzetiségi autonómia elemeivel Ausztriával és Horvátországgal való viszonyában, de kiszorította a nemzetiségi föderatív törekvéseket anyaországa területéről. A magyar államférfiak között nem volt különbség arra nézve, hogy a nemzetiségek területi és közjogi különállására irányuló törekvéseket a magyar nemzetnek minden erejével vissza kell vernie. A keleti Svájc, nemzetiségi kantonok eszméje vörös posztó gyanánt hatott a magyar közvéleményre. De a magyar politika mégis két fővonalat mutat a nemzetiségi kérdés tekintetében. Más irányban

haladtak a 48-as nemzedék államférfiai, akik a magyar nemzeti létet az osztrák Imperium elleni szabadságharcban építették meg- és akik ebben a küzdelemben keresték a rokonsorsú népekkel való összeműködést. Es más irányt vett a magyar politikai gondolkodás az osztrák impériummal való kiegyezés, a dualisztikus monarchia megalkotása, a német szövetség korában.

A szabadságharcban fejlett nemzetiségi politika legélesebb fogalmazását Kossuth és Eötvös adta az emigráció idejében. Mindketten áldoztak a magyar állam jogaiból a szövetségi birodalom javára. Eötvös a Habsburg császárság javára, mellyel a kiegyezés útját kereste, Kossuth a dunai konföderáció javára, amelyre alapítani akarta a Habsburg hatalom ellen való újabb harcát és a magyar nemzet új helyzetét. De mindketten meggyeztek abban, hogy a magyar anyaországban, amely ennek a szövetséges hatalomnak egyik állama, a nemzetiségek szabad összeműködését területi és közjogi különállás nélkül kell biztosítani, nemzetiségi kantonok nélkül, nem keleti Svájc, hanem keleti Amerika módjára. Éppen úgy akarták tekinteni a nemzetiséget, mint egy vallásfelekezetet, vagy más társadalmi, kulturális egyesülést. Politikai intézmények által kívánták azzá tenni, amivé Amerikában a történeti fejlődés valóban tette: egyének társadalmi szervezetévé. Így a magyar nemzeti életet sem a magyar nyelvi-nemzetiség érvényesítésének akarták a többi nyelvi nemzetiség fölött, hanem a különböző szabadon szerveződő nyelvi nemzetiségek összefoglalójának. A magyarság vezetését, nyelvének közvetítő, adminisztratív és művelődési használatát természetes túlsúlya, történeti helyzete biztosítsa, csakúgy, mint az angolszászét az Unióban.

De a magyar gyakorlati politika a kiegyezés után lehetetlenségnek ítélte a „keleti Amerika” megvalósítását. Ezen a földön, ahol a nemzetiségek nem egyénenként, bevándorolva és elvegyülve zárkóztak kulturális csoportokká, hanem népi tömegekben éltek nemzedékek óta, ahol szomszédos nemzeti államok táplálták aspirációikat, itt csak merész vagy naiv elméletnek látszott az egész. A nemzetiségek konföderatív és részben elszakadó törekvéseivel szemben a 19. században olyan magyar államot igyekeztek építeni, amely a 19. század nemzeti közösség alkatának megfelelt, olyat, amelyben a magyar nyelvi nemzetiség, mint államalkotó nemzet törvényadta jogával és állami intézmények által uralkodik. Megadja, mint jogállam a nemzetiségi állampolgárnak egyéni jogait és társulati, művelődési szabadságát annyira, de csakis annyira, amennyire az államának nemzeti jellegét nem veszélyezteti.

Valóban ez a terület a Balti-tenger partjaitól a Földköziig, a felső Dunától a Fekete-tengerig, boszorkánykonyhája volt a nemzeti, nemzetiségi, imperiális és szövetségi mozgalmaknak. A német energiák rohama, az orosz tömegek súlya ostromolta, szorította e népek életét, az angol, francia és olasz terjeszkedés pedig a tenger felől nyúlt belé évtizedről-évtizedre hatalma-

sabban. Ennek a földterületnek meg nem oldott nemzetiségi, szövetségi mozgalmi folyvást magukhoz vontak a világgazdasági, világhatalmi mérkőzések minden áramát. Es az itteni népek kivándorló, elégedetlen százezrei összefüggésbe juttattak ezzel a tengerentúli birodalmak nemzetiségi viszonyaival. Itt az osztrák-magyar monarchia körül és a Balkánon volt a gyújtópont, amelybe gyűlt a nemzeti közösségalkat átformálásának minden sugárzása. Újra meg újra kigyúlt a harc és fenyegetett az ottani tűz a világgkérdések lángralobbantásával. A kultúrnépek borzongtak a világharctól, tudták, hogy milyenek ígérkezik az. Államfők és államférfiak rettegtek a felelősségtől, amelyet megindítása rájuk hárít. Görcsös erőfeszítéssel igyekeztek lokalizálni, elhárítani a veszedelmet, de mindég úgy, hogy békésen érjék el azt, amiért fegyverhez nyúlni fáztak. Ez sikerült egyszer és többször. A berlini kongresszustól a londoni konferenciáig a tojástáncoknak folyton rémesebb és groteszkebb változatait járta a világ diplomáciája.

Akármilyen hibái és bűnei voltak ennek a diplomáciának, nem válik szégyenére, hogy tojástáncába akkor bukott bele, mikor Gavriló Princip golyói kirepültek és találtak. Ez a gyilkosság csak csimborasszója volt egy bünsorozatnak, amelynek vádlottai évek során állottak osztrák, orosz és lengyel, magyar és horvát bírák előtt. Ezek a vádlottak nagyrésztben fanatikus meggyőződéssel, vértanúi pózban, talán vértanúi érzéssel állottak bíráik előtt s mint vádlók védekeztek. Végre elért ez a bünsorozat arra a tetőpontra, ahol fanatikus meggyőződésből gyilkolták le orvul az osztrák impérium történeti nagyságra nőve képviselőjét.

Nem kellett-e itt felfordulni a tojástáncnak? Nem válik-e becsületünkre, hogy itt fordult fel? Szabad volt-e tovább vonszolni egy olyan állapotot, amelyben ezer meg ezer lélek szükségyszerűen és a hősiesség hitével jut el a hazaáruló gyilkossághoz? Nem kellett-e eldönteni, hogy mi felel meg itt a népek reális erőinek és szükségseinek: a Habsburg hatalom szervező munkája-e és a magyar nemzeti lét fentartása és így minden aknamunkának kiirtása, amely azt megbontani törekszik? Vagy reális szükség és lehetőség azoknak megtörése és fölbontása és egy oly államcsoportosítás, amely az oroszra támaszkodik úgy, mint ez a németre? Itt meg kellett már teremteni egy olyan államrendet, amelyben nagyraihivatott államfőkre nem leselkedik gyilkok, amelyben tüzes ifjú lelkek nem oltják ki rettenetes eszmezavarban a mások és a maguk életének szövétnekét.

De e népek küzködésébe ezer érdek és felelősség szálával volt beléfűzve a világhatalmak mérkőzése. Itt a régi államrend kiépítése, vagy annak lerombolása és újak alkotása semmiképen sem létesülhetett a világhatalmak pozíciójának döntő elváltozása nélkül. Itt már nem lehetett elvezetni a német-orosz és a német-angol-francia nagyhatalmi feszültségeket. Most már

el kellett válnia annak is, hogy a 19. század folyamán keletkezett viszonyok közt, hogy illeszkedhetnek alkalmasabban egymáshoz a világ vezető hatalmai és kultúrái. Hogyan szűnhetik meg a lidércnyomás, amely mindenik munkáját megölte évről-évre jobban? hogy szabadulhatnak meg az örült fegyverkezési hajszától? Az új gazdasági és társadalmi életformák, az egész nemzetközi élet miféle politikai keretek közt nőhet tovább?

IV.

Látom az elutasító, szánó, szkeptikus vagy keserű mosolyt, szíves olvasóm, amellyel fejtegetéseimet fogadod. Te is, aki az uralkodó politikai és társadalmi formákat tartod megdönthetetlenül szilárdaknak és tudni sem akarsz másféle indítékokról, célokról és eredményekről, mint amelyek nemzetek szükségyszerű önfentartásából, érvényesülési törekvéséből fakadnak. És te is, aki hiszed és várod a nemzetközi életet és vele az új államrend teljes kifejtését és keresed annak utait; aki az új gazdasági és társadalmi és szellemi életfolyamatok szemléletében élsz. Mert azok, akik a jövőt kívánták és kutatták, nagyrészt a szociális feszültség kipattanásától és a szociális kérdés előbbrevitelétől remélték a nemzetközi keretek megalkotását. A fennálló politikai hatalmi szervezetekben pedig az elmúló, leküzdendő polgári gazdálkodás testőrségét látták és attól tartottak, hogy a katonai intézményekben, a háborús mérkőzésben ennek uralma és zsarnoksága nő, a nagy vagyonok és nagy hatalmasságok gyarapszanak. Attól tartanak, hogy talán valóban újabb imperializmusok nőhetnek még örültebb militarizmussal és tömegkizsákmányolással.

Épen nem valószínűtlen, hogy a világháborúnak ideig-óráig ilyen hatásai lesznek. Senkise mondhatja meg ebben az órában, hogy a világharcba, az akuttá lett politikai feszültségbe hogyan, milyen meglepetésekkel bonyolódhatik még bele az új viszonyok szülte szociális feszültség. Mindenesetre megvan a valószínűsége ennek a bonyolódásnak, ha valamelyik hatalom a nagy játszmában elhatározó veszteségeket szenved. Kettőzött ez a valószínűség akkor, ha az entente hatalmait éri elhatározó vereség, mert az entente nyugati csoportjának társadalmi művelődése a legérettebb, az élte túl a legnagyobb mértékben a 19. századi formákat és viszont a keleti, az orosz fél reked a legmélyebben a 19. század társadalmi viszonyainak kiforratlanságában.

Ellenben tegyük fel, hogy mind a két hatalmi csoport meg nem fogyatkozott erőben tud és kénytelen visszatérni a békés állapotba. Akkor a polgári imperializmus tetőpontjára emelkedhetik, a kialakuló hatalom-szövetségek katonai erőfeszítéseiket még fokozhatják és a konzervatív rétegek, intézmények és gondolatkörök hatalmát is növelhetik. De lesznek, akik velem együtt meg vannak győződve arról, hogy a népeket és álla-

mokat összefogó imperiális szövetségi formák melyek szemünk láttára keletkeznek, épen úgy előkészítik és megalapozzák a nemzetközi államrend működését, mint ahogy a Rockefellerek, a nagy tőke koncentráló világüzemei előkészítik a termelés társadalmi szervezetét.

Lehet hogy nem tudtam elég világosan kifejtteni, amit gondolok. Nehezen rabolt órákban, kifáradt testtel írtam sok lapot és a te érdemed, szíves olvasóm, ha megértetted, amit sokszor csak érinteni és vázolni tudtam.

Azt hiszem, hogy a mostani világháború, mint az eddigiek is, egy egész művelődési kör — kiforró, átalakuló életfolyamatból keletkezett. Azt hiszem, hogy a fennálló közösségek, a nemzeti államszervezetek keretei közt olyan életvonatkozások érlelődtek, amelyek e kereteket összefogják és tágabb és másalkatú közösségkereteket követelnek. Azért küzdünk, hogy ezeket a kereteket megteremtjük.

Ezen a területen, amelyen a krízis kitört, a mi győzelmünk akkor lesz eredmény, ha mindazok a népek, amelyek földrajzi, gazdasági és nemzetiségi összetartozásuknál fogva egymásra vannak utalva, egy középeurópai gazdasági és politikai szövetség szabad tagjaiként fogják biztosítani anyagi és erkölcsi törekvéseiket. Ha elbukunk, az ellenség győzelme akkor lesz eredmény, ha egy keleteurópai szövetség fogja megoldani ugyan azt a feladót. Nekem, az egyik küzdő fél polgárának, itt nem tisztem vitázni arról, hogy egy orosz vezérlés alatt létesülő szövetségtől várható-e ez a szabad összműködés? Annyi azonban kétségtelen előttem, hogy folyamok, hegyek vagy felírások nem választhatják külön egymazon nyelv és kultúrközösség kifejlő tagjait ellenséges hatalmi szervezetekbe. Vagy nekünk, vagy nekik egyesítenünk kell e népeket egy szövetségi szolidaritásba, mert a nemzetközi jogrend és a kis népek szabad elhelyezkedése azon belül, még nagyon messze van.

És azt hiszem, hogy a nyugati és tengereken túli nagy harctereken akkor lesz győzelem és eredmény, ha a vetélkedő világhatalmak meg tudnak osztozni egymással. Ha ki tudják jelölni azokat a hatalmi szférákat, melyeken modern szerkezetű gazdasági szervezeteik kifejthetik erejüket. Ha olyan szövetségekbe és szerződésekkbe foglalják a gyarmati területeket, a művelődés passzívabb népeit, amelyben termelésük és fogyasztásuk kielégítő szabályozása lehetséges. Olyanformán, mint ahogy a Chamberlain vámpolitikai imperializmusa akart teremteni egy önmagából megélő brit világterületet. Ezeket a nagy hatalmi szférákat persze nem kínai falak választják el egymástól. Csak egyszerűbbé válik a nagy konföderált területek között a nemzetközi vonatkozások továbbszövése, a sűrűlódások enyhítése.

Azt hiszem, hogy ilyenféle, ilyen irányú törekvések ilyen célok a rettenetes erőfeszítés mélyén fekvő mozgatók. Nem gondolom azt, amit mindkét fél sajtója és kiabáló közvéleménye hirdet: hogy a saját küzdő csoportja a kultúra és igazság

bajnoka, míg a másik annak ellensége. Elhiszem, hogy az ilyen elfogultság együtt jár a harc cselekvőségével, elviselem e nézeteket, mint amelyek talán nagy tömegeknek szükségesek arra, hogy teljes erőfeszítéssel küzdjenek. De tudom, hogy velem együtt elegen tudják teljesíteni kötelességüket hazájuk iránt, tudnak küzdeni és cselekedni annak boldogulásáért akkor is, ha az ellenséges csoportban egyenrangú és egyenlő szükség-szerűségtől kergetett ellenfelet látnak és nem torzítják el magukban annak az értékét, amit angol, orosz és francia kultúra adott a lelküknek.

Lehet, hogy egyik vagy másik hatalom más helyen, más szövetségben állhatna most az elkerülhetetlen tusában s ott jobban szolgálná saját érdekeit és a művelődés előhaladását. Lehet, hogy az angol nemzet kárhozhatni fogja azokat az államférfiakat, akik ma politikáját irányítják. De bízzuk ezt reá és az utókorra és ne ítélkezzünk ma, mi küzdők az angol nemzet felett, amely tanítónk és mesterünk volt és lesz még számos munkakörben.

De ha kinőttünk is a fennálló közösségalkatok és hatalmi szervezetek keretei közül, ha elérkezett is az ideje, hogy megfelelőbb és tágabb alapú szervezeteket létesítsünk, nincs-e arra más mód, mint a háború? Hát azon még nem nőttünk túl, hogy ilyen vérontásba és kínba fullasszuk az egyéni élet és az emberi érzés, a kulturalkotások helyre nem hozható értékeit? Négy száz esztendővel a renaissance után nincs még az egyéniségnek annyi becse, hogy tudjuk, hogy semmiféle tökéletesebb közösségalkat sem pótolhatja ki az elveszített egyéni nagyságot és szépséget? Nem tudunk még annyira közelférni egymáshoz, különböző nemzetek, államok egyénei, hogy emelkedett gondolkodás, tiszta belátás, emberi együttérzés alapján szabályozzák a nemzetközi vonatkozásokat és építsük tovább a közösségek alkatát? Nemcsak a politikai, katonai, pénzügyi hatalmasságok akarata, előítéletei, vélt vagy valóságos érdekei állnak az útjában annak, hogy így legyen?

Amióta benne vagyunk ebben az irtózatos kavardásban, azóta minden tapasztalásommal, benyomásommal és érzésemmel tudom, hogy az utunk nem kerülhette ki a háborút, a vérontást. Akik a nemzetközi élet szabályozását a szociális ujjászervekedés alapján, a nemzetközi munkásságtól várták, azok is el voltak készülve a véres átmenetre. Nagyon kevés optimista hitte csak azt, hogy egy vértelen általános sztrájk „dicsőséges forradalma” vezet majd el az új világba. A nemzetközi kérdések békés megoldásában inkább a polgári világ idealistái bizakodtak, a hágai mű alkotói.

Szegény alkotók! Mennyi lemosolygásban volt részük és mennyi keserűség és megvetés borítja el ma őket és művüket. Nincs kedvem egygyel több követ hajítani feléjük. Szép érzések és hangulatok közt, magas és nemes elmével ábrándoztak ők nagy dolgok eljövételén. Csak az bizonyos előttem, hogy

valóban nem tartunk ma ott, hogy efféle újjáalkotásokra zöld és fehér asztalok körül, gyönyörű kirándulások és társas és művészi örömök között elegendő tragikus komolyságunk, velőbe és húsba vágó teremtő gyötrelmünk legyen.

Tömegek boldogulása és közösségek alakítása nem váltja ki az egyéneket azt a lelki intenzitást, amely nélkül nincs teremtés. Csak a pusztaság lét vagy nem lét, az élet vagy pusztulás csupasz kérdése, felvetve nagyúr és proletár számára egyaránt és egyszerre, csak mindez a kín és nyomor szüli meg az új rend alkotóit.

A közösségszervezés legmodernebb energiakifejtését a világháborúra való készülés és a világháború sajtolta ki a népekből és a jövő társadalma ebből fogja kigyúrní a minden emberre, férfira és nőre kiterjedő közszolgáltatások igazságos, kérlelhetetlen rendszerét.

A világháború tudta csak kirántani a természeti erők vad világába a városi kultúrtársadalom puha rétegeit, ő adhat parancsoló, érvényesülő jelentőséget ennek a szónak: *eugenics*. Mert ez is egyik olyan szüksége és követelése az utolsó nemzedékek kultúrájának, amely el nem odázható, parancsoló, utolsó órában kiáltó.

Egészségügyi berendezéseink leküzdötték számtalan testi bajt, de városi kultúránk, amely a betegségek leküzdésében elől jár, halálos veszedelemmel fenyegeti a faj frissességét és ideg-erejét. Mert ezt a szükségünket is csak úgy fejtegetettük és csitítottuk, mint azt, amely a világbéke jogrendjét követelte. Amatőr érdeklődéssel, nem teremtő gyötrelemben. Talán a világháború megszüli annak a belátásnak a tragikus komolyságát, hogy mivel tartozunk testünknek, hogy nincs az a gazdasági vagy egyéb szükség és érdek, amelyért halálos bűn nélkül lehetne tovább fetrengeni a városi kultúrelvet testölő rémségeiben. Talán ez a világháború neveli fel a jövő teremtő orvosait.

Lehetséges, hogy a világtusa elmúlik rólunk és nem hoz meg azt, amiért küzdenünk kell. Az is lehet, hogy nem úju meg többé, hogy a világbéke ideje közelebb van, mint hisszük és az új rend megalkotása valóban kongresszusok és konferenciák útján történik meg. Nem valószínű, de nem is lehetetlen. Vagy, ha később is, de könnyen elérkezhetik a vérontás kiküszöbölése művelődésünk köréből anélkül, hogy az, amit teremtő gyötrelmek neveztem, a csupasz lét vagy nem lét kérdése nélkül lehetségessé vált volna az emberek közösségében.

De akkor művelődésünknek nem lesz sokáig oka büszkének lenni önmagára. Mert ahol a közösség szervezésére nincsen többé teremteni tudás, ott az egyének teremtő ereje is néhány nemzedék alatt elvész. A költő és művész lelkének teremtő intenzitása is eltűnik. És nem átallok kimondani, bár ezerféle személyes érzéssel sajog belém: inkább kínlódjunk sebben és köszvényben, inkább sírjanak és gyászoljanak számtalanok, minthogy az alkotás szüksége és képessége kivesszen a műve-

lődésünkből. Mert a teremtő intenzitást nélkülöző lét tengődés és nyomorúság. És jobb a kín és a gyász, mint a tengődés.

Talán rejt jobbat is a jövő, mint ezt az alternívát. Talán lehetségessé válik idővel az emberek nagy részére nézve az, hogy az élet értékét többnek érezzék, mint annak pusztá meglevését. A szervezet erejét és frissességét többnek, mint a kényelmét. A természet, amely kényelmi bástyáinkon túl körül vesz és a fizikai munka, igazságos elosztása készen áll, mint a frissülés örök forrása. És egy olyan társadalomban, amelynek minden rétege a természetben és a fizikai munkában gyökerezik és a melynek minden rétege részes a kultúrértékek élvezésében és olthatatlan szomjúságában: abban meglehet a teremtés szüksege, az életézés intenzitása, világháborúk és forradalmi vérontások nélkül is.

Ma még messze vagyunk ettől, ehhez nem fér kétség. És azért pusztuláson és halálos verejtékkal vágthatjuk csak keresztül magunkat az alkotáshoz.

Mandel Zoltán: A háborús jogrend és a szocialista állam*

Mondják, hogy a régi hajósok, amikor még nem ismerték a földrajzi pontok meghatározásának biztos eszközeit, az éjszaka feltűnő csillagok állásához irányították útjaikat, s valamelyik leírásban úgy olvastam, hogy Kolumbusz hajósai mikor eltévedve egy éjszaka nem látták többé helyükön a régi ismerős csillagokat, akkor kezdtek el rettegni, akkor vették észre, hogy új világba jutottak, amelyen a rozoga hajón és megrendült lelkű társaikon kívül nem lesz ismerősük. Még akkor nem tudták, hogy hajójuk szárazföldet fog érni, és ha nem is fedezték fel azt, amit akartak, a kincses Indiába vezető rövidebb utat, felfedeztek egy új világot, talán még ennél sokkal többet: az új világot.

Mi is, akik az emberiség előhaladásáért tanulunk és dolgozunk, mi is felpakoltunk mindenünket, tudásvágyunkat és hitünket egy hajóra: a tudomány hajójára és elindultunk keresni az utat az emberiség életének, új, szebb, jobb rendje felé. A mi csillagrendszerünk, amelyhez utunkat irányítottuk a jogrendszer volt, mert a jogrendszer egy bizonyos kor életének épen úgy fix pontja, mint a csillagrendszer egy hely fekvésének. Mentünk, evezünk és most, hogy egy rettenetes vihar elpaskolja útjából ami hajónkat és az éjszaka feketeségében új csillagrendszert, új jogrendszert látunk felcsillani, — a háború jogrendszerét — úgy érezzük, hogy eltévedtünk. Lehetnek közülünk sokan, akiket elfoghat a csüggedés: nem fogunk soha eljutni oda, ahova akartunk. . . . De nem szabad elcsüggedni. Vegyük a távcsőt a kezünkbe, nézzük meg jól ezt az új, eddig ismeretlen jogrendszert: a háború jogrendszerét, és próbáljuk meg megállapítani, hová jutottunk. Miből áll az élet? Önfentartásból és a fajfentartásból. Az önfentartáshoz kell javakat termelni és fogyasztani, míg a fajfen-

* *A Társadalomtudományok Szabad Iskolája*-ban 1914 december 9-én tartott előadás.

tartás a gyermekek nemzésével és felnevelésével történik. A termelés és fogyasztás, a gyermekek nemzése és nevelése bizonyos rend szerint történik. A termelés és fogyasztás rendje az úgynevezett vagyonjog, míg a gyermeknemzés és nevelés rendje a házassági és családi jog. — Hogy szabályozza az állam a termelés és fogyasztás, a gyermeknemzés és nevelés rendjét, vagyis a vagyoni, házassági és családi jogot, — erre nézve többféle rendszer van.

Gondolkozhatnak a nemzet elsősorban úgy, hogy ő sehogyszem szabályoz. Az emberek majd eligazodnak maguktól és az úgy lesz legjobban. Vannak tudósok, akik azt mondják, hogy az emberiség valaha így élt. A felülről ránk parancsolt rend hiánya: az anarchia. Az anarchisták szerint minden úgy fog a legjobban menni, ha magára hagyják, majd az egyének szerződésekkkel fogják maguk megállapítani mit csináljanak, s minthogy mindenki csak arra fogja magát kötelezni, amit akar, mindenki biztosan meg is fogja azt tenni, különben miért kötelezte volna magát?

Az anarchizmussal rokon a szélső liberális mus. Ennek az alap gondolata az: az állami gyámkodást minél kisebb t érre kell szorítani, az élet rendezését rá kell hagyni az egyes emberekre s csak a legfontosabbakat kell az államnak magának szabályozni. Hogy mi legyen ez a „legfontosabb”, koronként változó volt, mihelyt azonban már volt az emberi életnek oly része, amelyet nem bízott az egyesekre, hanem mindenkit kötelezőleg maga rendezett, már meg kellett alakítani ennek a rendnek a biztosítására szükséges szervezetet: az államot, meg kellett határozni az egyeseknek ehhez a szervezethez, az államhoz való viszonyát, vagyis meg kellett alkotni: az államjogot, másképen: alkotmányjogot. Ki kellett jelöl ni egyes embereket, akik a rendfenntartásra felügyeljenek és a rendet: a törvényt az emberekkel végrehaj tassák, meg kellett határozni, milyen viszonyban állanak a többi emberek ezekkel a rendfenntartásra kirendelt emberekkel, — vagyis meg kellett alkotni a közigazgatási jogot. így keletkezett az emberi élet azon részének védelmére, amelyet az állam maga szabályozott a védő jogrendszerek egész sorozata: az államjog, közigazgatási jog, a polgári és a büntető peres eljárásra vonatkozó jog és így tovább. Az életnek azon részére vonatkozó jogszabályokat, amelyek rendezését az állam nem bízta az egyesekre, minthogy annak származása is a köz, — meg a célja is a köznek védelmez és e — közös gyűjtőnévvel közjognak nevezzük. De nemcsak ezeket a szabályokat nevezzük közjognak, amelyekkel az állam az életben rendet teremt, legyen e szabályok neve: állami rendalkotó szabályok, hanem azokat a szabályokat is, amelyeket a rend védelmére állít fel, — előbb

felsoroltuk ezeknek a főcsoportjait; államjog, közigazgatási jog stb. — nevezzük ezeket rendvédő szabályoknak. Az államtól származó rendalkotó és rendvédő szabályok együttesen teszik a közjogot.

Mondottuk, hogy a szélső liberális, másképp individuális állam alap gondolata: mennél kevesebb részét az életnek szabályozza maga az állam, vagyis minél kevesebb legyen a rendalkotó szabály: a közjog. Mi legyen azonban az élet többi részével? Az individuális állam hagyja a magánemberekre, hogy szerződéseikkel maguk szabályozzák az élet e többi részét, maguk állapítsák meg a rávonatkozó rendet, de ezt a magánúton megállapított rendet aztán ő védi. Ő tehát az élet ezen részeihez nem adja a *rend-alkotó* szabályokat, csak a *rend-védő* szabályokat, — ha az adós nem fizet, bírójával elítéli, végrehajtójával elveszi tőle; ha valaki a másét elveszi, akkor ezt rendőrével elfogatja, bírójával elítéli, börtönében őrizteti. Bár az állam maga az élet eme nagy részére nem ad szabályokat, hogy kell azt rendezni, ad mégis tanácsokat, hogy volna jó rendezni, meghatározza, hogy milyen formában kell az embereknek az életviszonyaik rendezését tartalmazó megállapodásaikat, — szerződéseket csinálni, hogy ő, az állam azután nyugodt lélekkel szentesíthesse ezt a magánosok által megállapított rendet az ő rendvédő szabályaival, — az életnek ezen részére vonatkozó jog magánjog, mert azt egyes emberek, a magánosok csinálják, és azért, mert azt úgy csinálják meg, amint azt az ő magánérdekük kívánja, az állam csak a formákat adja meg, a tartalmat a magánosok teszik belé, — ismétlem, ez a magánjog.

Tehát összefoglalva: a közjog az a rend, amit az állam közcélból csinál és azok a védő szabályok, melyeket az állam e rend védelmére alkot; a magánjog az a rend, amelyet a magánosok alkotnak, vezéreszméje a magánérdek, és amelyhez az állam csak a védő szabályokat adja hozzá. De fentebb úgy-e azt mondtunk egész általánosságban, hogy az élet egész rendje magánjog. Nevezetesen az önfentartás, vagyis a termelés és fogyasztás, és a fajfentartás, vagyis a családi és házas élet rendje. Most pedig azt mondjuk, hogy magánjog az élet egész rendezéséből csak az, amit az egyes egyének maguk csinálnak szerződéseik útján. Ha megkérdezné valaki tőlünk, akik itt Pesten lakunk, hová valók vagyunk, azt felelnők, hogy pestiek; pedig mi szabatosan budapestiek vagyunk. De mert a városnak aránytalanul nagyobb része az, amihez bennünket ez a szó Pest kapcsol, röviden Pestnek nevezzük városunkat a vidékhez való viszonyában, így vagyunk a magánjog elnevezéssel is. A termelés és fogyasztás rendjének vannak oly részei, amelyeket az állam nem hagy rá a magánosokra, ezt már megbeszéltük, mégis az egészet úgy nevezzük,

hogy magánjog, mert a legnagyobb részben a magánosokra van ráhagyva az, hogy rendezzék életviszonyaikat.

Azt a jogrendet, amelynek alapgondolata, hogy az élet rendje legnagyobb részt magánjog legyen, ezt az állam csak védje, de rendalkotó szabályokat minél kevesebbet adjon hozzájuk, minél kevésbbé akadályozza ezzel az egyén szabad mozgását, az úgynevezett szabadságot liberális, helyesebben individuális jogrendnek nevezzük.

A háború előtt uralkodó jogrendszer, a mai jogrendszer ilyen individuális jogrendszer.

Nézzük kissé részletesebben, miben áll ez. A termeléshez kellenek bizonyos dolgok: föld, gép és a többi: vagyis a tőke. Ezeket hogy lehessen termelni, összeköttetésbe kell hozni egymással. Hogy teszem szántani lehessen, ahhoz kell föld, eke, ló és emberi munkaerő. Ami első sorban az ingatlant illeti, az individuális jogrend nem törődik azzal, mit csinál a földdel az, akié, parlagon hagyja-e, búzával veti-e be, szőlővel ülteti-e be, vagy vadászterületnek hagyja, nem törődik azzal, fa-ekét vesz-e hozzá, vagy gőzekével szánt. Ugyanígy, mondjuk, akinek gyufagyára van, úgy használhatja, ahogy akarja, és így tovább. Ez a szabad tulajdon, vagy a tulajdon szabadsága, amit a tulajdon szentségének szoktak nevezni. A szabad tulajdonjog a vagyonjog a dolgokról rendelkező részének az alapgondolata.

A termeléshez azonban a földön és az ekén, vagyis a gépen kívül még más is kell. Emberi munkaerő. És pedig nemcsak a magunké, hanem másoké is. Tehát az emberek közül azok, akik ügyesebbek, okosabbak, gazdagabbak, megveszik azoktól akik ügyetlenebbek, tudatlanabbak, szegényebbek, a munkájukat, megígértetik maguknak, hogy amazok nekik fognak dolgozni és ezért ők fizetnek majd valami ellenértéket. Az individuális állam nem szól bele, mint abba nem, hogy rendelkezik valaki a földjével, abba sem, hogy rendelkezik valaki a munkaerejével; teljesen szabadon kötheti meg a szerződését, vagy ha tetszik, parlagon is hevertetheti a munkaerejét — nem köteles dolgozni senki. Ez a munkaszerződés szabadsága.

Mondottuk tehát, hogy a termeléshez kell tőke és a munka. De a fogyasztáshoz szükséges, hogy a termelt javak: teszem a kicséptelt búza, vagy a megőrölt liszt, a fogyasztóhoz kerüljenek. A termelt javak, az adásvételi szerződéssel, a forgalom alapszerződésével jutnak a fogyasztóhoz. Az individuális állam nem szól bele abba, hogy ki adja el az ő terményét, akár meg is tarthatja ha tetszik, — annyit vehet érte, amennyit tetszik, olyat ad, amilyen tetszik, ha a másinak nem tetszik, ne vegye meg, ez a szerződéskötés szabadsága. Az állam csak afelett örködik, hogy kiki megtartsa, amit ígért. Ugyanez

az elv hatja át a forgalom többi ügyleteit is, amelyek különben részben az adásvételi ügyletnek csak válfajai, részben arra szolgálnak, hogy az adásvételi ügyletek keletkezését előmozdítsák. A tulajdon szabadsága mellett tehát a szerződéskötési szabadság az, ami az individuális állam jogrendjének a fő oszlopa, amelyek közül az utóbbi a szerződéskötési szabadság a vagyoni jog másik főrészének: a kötelmi jognak vezéreszméje.

Eddig azt fejtettük ki, hogy az individuális állam, vagyis a háború előtti állam uralma alatt minő a termelés és a fogyasztás rendje. Ami most már a fajfentartás rendjét: a házasságkötés és a családi jogát illeti, itt az individuális állam következetes keresztülvitele így volna: „Kiki azzal, vagy azokkal éljen házasságban, akivel vagy akikkel akar, akkor váljon el, amikor akar, a gyermekek felett örökjön, vagy üzze el őket magától, amint akarja, de amit a másikkal szemben elvállalt, afelett én állam öröködöm”. A tulajdon és a szerződés szabadsága mellé tehát a házasságkötés és a gyermek-tartás szabadsága áll tehát az individuális állam oszlopaként.*

De ez ma nincsen már így. Bár individuális alapgondolatú államban élünk, amikor a házasság szentségéről beszélünk, nem azt értjük ez alatt, hogy szent a szabadság az élettárs megválasztására, hogy szent a szabadság azoknak a feltételeknek a megállapítására, amelyek mellett a házasságot megkötjük, hanem hogy szent a megkötöttség, az egyező akarattal sem felbontható megkötöttség, amely az embereket összeköti. És szentek azok a kötelezettségek, amelyeket nem a mi külön házassági szerződéseink, hanem az állam törvénye rak reánk. És amikor a családi élet szentségéről beszélünk, akkor nem azt értjük ez alatt, hogy szent a szabadság gyermekek nemzésére, vagy a nemzés elhárítására, a gyermek felnevelésére, vagy elkergetésére, hanem, hogy a szülőt és gyermekét egy törvénnyel parancsolt megkötöttség fűzi össze, ez a megkötöttség a szent, és ezt a megkötöttséget a szülő, vagy gyermek, még egyező akarattal sem bonthatja fel! A házassági és családi jognak alapgondolata tehát az individualista államban sem az egyéni szabadság, hanem az állam által jónak elismert rend által való megkötöttség. Tehát: míg a termelés és fogyasztás rendje: a vagyoni jogi rend szabad, addig a fajfentartás rendje, a házassági és családi jog kötött; másképpen a termelés és fogyasztás rendje magánjogi természetű, a fajfentartás rendje, közjogi természetű.

De a termelés és fogyasztás rendje sem esik kizárólagosan az

* Lásd Menger Antal: *A jövő állama*, ford. Dr. Ormos Ede, 18 old.

egyén rendelkezése alá. A tulajdon és a szerződéskötés szabadságát már régen át és átfűrték az államnak a köz érdekében kibocsátott korlátozó szabályai. Így például a földemen irtanom kell az arankát, a hernyót, rothadó anyagokat az udvaromon tartanom nem szabad, át kell engednem annak jövedelmét részben, adó alakjában, de teljes egészében is az államnak, ha annak fontos célra szüksége van rá, például vasútépítés céljára: ez a kisajátítás. Egyszóval a tulajdon szabadságát a közegészségügyi, mezőgazdasági, pénzügyi, erdészeti kisajátítási stb. jogszabályok át és áthálózzák, úgy hogy a tulajdonos lassanként ingatlanának haszonélvezőjévé válik, a valóságos tulajdonossá pedig az állam lesz. A tulajdonjog a legkorlátoltabb az ingatlan, kevésbé korlátolt már a termelés másik eszköze: a gép tekintetében, de iparrendészeti törvények itt is beleszólnak a tulajdonos dolgába. Legkevesbé korlátolt a fogyasztási cikkeket illetően. Ami most már a szerződéskötési szabadságot illeti, az sem teljesen szabad. Nem köthetem ki, hogy a lakómnak akkor mondhatok fel, amikor akarok, az ipari munkást akkor is kénytelen vagyok biztosítani baleset ellen, ha nem akarnám, nem köthetek ki magamnak 30% kamatot és így tovább. Ámbár tehát a termelés mai rendje magánjogi természetű, az állam mégsem hagyja rá teljesen a magánosokra, hogy úgy rendezzék jogviszonyaikat, amint nekik tetszik, mint ahogy nem hagyja rájuk, hogy úgy állapítsák meg a fajfentartás rendjét, amint nekik tetszik. Vagyis a mai állam nem tiszta individuális állam már a vagyoni jogi rend tekintetében sem, hanem átmenet a tiszta individuális és a szociális állam között.

Hogy mik most már a szocialista állam jogrendjének az alapgondolatai, azt az eddigiekből könnyen meghatározhatjuk.

A szocialista felfogás szerint mihelyt az állam nem tartózkodik teljesen az életviszonyok rendezésétől, mint ahogy az anarchisztikus felfogás képzeli, mihelyt odaadja magát a magánmegállapodások végrehajtójául, minthogy a szerződéskötésben az ügyesebb mindig becsapja az ügyetlenebbet, a gazdag kiaknázza a szegényebbet, ez az egész csillogó szabadság csak látszat, amely alatt a legkegyetlenebb szolgátság rejtőzik. Azután azt mondják: ha esztelenség volna olyan házassági rend, hogy egy ember száz feleséget tarthasson, akiket csak élvezetvágyának áldozhat fel, de akikkel sem magát az emberiséget előrevivő harmonikus életet folytatni nem tud, sem pedig velük a fajfentartás céljának megfelelő egészséges és jól nevelt gyermekeket nem produkálhat s azt mondják, ha nem a szabadság szent: elvenni azt és annyit, akit és amennyit akarok és azt tenni vele, amit akarok, hanem a megkötöttség, amelyet a közös élet, a közös gond, a

közös cél von be patinájával, akkor mért éppen az a szent a tulajonjogban, hogy egy embernek annyi földje lehet, amennyit sem maga megművelni nem tud, sem megműveltetni nem képes, miért legyen az szent, hogy ha tetszik parlagon hevertesse, ha tetszik élvezetvágynak szentelje azt, ami teremteni hivatott: vadászterületnek a búzatermő földet! Azt kívánják tehát, hogy az állam maga szabályozza a termelési rendet, ne bízza magánosokra a forgalom lebonyolítását, ő maga gondoskodjék, hogy a termények oda szállíttassanak, ahol a legnagyobb szükség van rájuk, hogy az állam ne bizza a magánosokra, mint kössék le munkaerejüket, hanem az állam rendelje ki a munkára az embereket: egyszóval a földet, a gépet és a munkaerőt ő kösse össze jogszabályokkal.

Előbb azt mondtuk, hogy a magánjog az a rend, amelyet a magánosok maguk teremtenek, az állam a rendvédő szabályokat adja csak hozzá, a közjog ellenben az állam által, hogy úgy mondjam, saját regieiben csinált rend. Világos ebből, hogy a szocializmus küzdelme a mai rend ellen nem más, mint a közjog harca a magánjog ellen.

A szocializmus a fajfentartás rendjét nem érinti, nem pedig azért, mert nincs oka rá. A házasság és családi jog nagyban egészben már ma is szocialisztikus alapon van rendezve. Sőt többet monduk szociáldemokrata alapon, A szabad szerelem nézetünk szerint a szocializmusnak nem csak nem programja, hanem annak a legélesebb fogalmi ellentéte. A szabad szerelem ellentétben áll a szociáldemokráciával, mert szabad, és ellentétben áll a demokráciával, mert alkalmat nyújt a szegényebbek kizsákmányolására. A szocializmus tehát a fajfentartás mai rendjét egyáltalán nem érinti, csak a termelés rendjét kívánja megváltoztatni, s abban a meggyőződésben van, hogy a termelés rendjének megváltozásával egy boldogabb házassági és családi élet a mai házassági és családi jog keretein belül is megvalósulhat.

Milyen lenne részleteiben az új, szocialista jogrend erre nézve a választ, a szocialista írók közül csak Lucien Deslinieres francia író ad pozitív választ, aki *Projet de code socialiste* című munkájában a szocialista állam jogrendjét részletesen kidolgozta. Kívüle Menger Antal adja meg idézett művében a szocialista jogrend vázát. Próbáljuk megrajzolni a haladás vonalát: A tulajdon szabadsága összébb szorul, illetőleg megszűnik. A termelési eszközök felett az állam rendelkezik, rendelkezhetik pedig többféleképen:

1. Vagy úgy, hogy megváltja, kisajátítja a termelési eszközt,

* L. Menger i. m. 18, 19.

maga aknázza aztán ki hivatalnokaival és munkásaival, maga bocsátja a terményt forgalomba, mint ma a sót és a földgázt. 2. Vagy úgy, hogy meghagyja a termelési eszközt egyesek kezébe, de meghatározza a termelés módját, és kiköti, hogy az árút csak ő maga veheti át, és maga értékesítheti, mint ma a dohányt. 3. Vagy úgy, hogy nemcsak meghagyja a termelési eszközt egyesek kezébe, de a termelés módjával sem törődik, csak azt köti ki, hogy minden terményt csak neki szabad eladni, és ő szabja meg az árát.

És így van negyedik és ötödik mód is, amelyek között bizonyos fokozatosság van. De minden valószínűség szerint a termelési eszközök nem egyszerre fognak kisajátíttatni és nem is egyforma rendszer szerint. Az átmenet fokozatos lesz; első sorban a legszükségesebb életszükségleti cikkek termelési eszközei fognak kisajátíttatni. Még Deslinieres is kinek kodifikációs munkája az integrálás szocialista állam számára készült, így szövegezi meg törvénykönyve első §-át: „A termelés és forgalom minden eszköze a nemzet közös és elidegeníthetetlen tulajdona, kivéve a 3. §-ban foglalt állandó és a 8. §-ban foglalt ideiglenes kivételeket”. Ő is enged kivételeket.

Azok szem előtt tartásával, amiket a szocialista jogrend gyakorlati megvalósítását illetően az imént elmondottunk, vegyük vizsgálat alá az 1914: L. törvénycikket”.*

E törvény 4. §-a következőképp rendelkezik:

„A minisztérium az 1. §-ban megjelölt életszükségleti és más közszükségleti cikkek termelésével, előállításával, feldolgozásával vagy forgalomba hozatalával foglalkozó üzemek birtokosait kötelezheti, hogy üzemüket a minisztérium által megjelölt módon folytassák vagy a személyzettel együtt használatra átengedjék”.

Alig szorul magyarázatra, hogy ez a szakasz megfelelő végrehajtás mellett törvényes alapot adna az államnak az összes fontosabb termelési eszközök (föld, gép) birtokba és használatba vételére. E szakasz azonban a termeléshez szükséges csak egyik tényezőt: a tőkét adja át az államnak, a másik tényezőnek, a munkaerőnek a tőkével való összekapcsolása egy másik jogszabállyal történik, amelyet a törvény 5. §-a burkoltan így szövegez:

Ha közegészségügyi, közéletmelzési vagy közbiztonsági szempontból szükséges vagy egyéb közérdekű munka teljesítését másként, nevezetesen bér munkások alkalmazásával biztosítani nem lehet, a minisztérium felhatalmazásával a közigazgatási hatóság minden munkaképes egyént, járásának vagy a lakóhelyéül szolgáló városnak és a szomszédos járásoknak vagy városok-

Az előadás megtartásakor még csak országos határozat, amely a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. törvénycikk és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről szól.

nak területén belül, nőket pedig csak lakóhelyükön vagy a szomszédos közösségek területén személyes szolgálat teljesítésére kötelezhet, a fogatos járműveknek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatoknak birtokosait pedig arra kötelezheti, hogy járműveiket és állataikat fuvarozásra (szállításra) a járásnak vagy városnak és a szomszédos járásoknak vagy városoknak területén belül átengedjék.

A termelési eszközök kisajátítása, illetőleg az emberek munkarejének igénybevétele nem történik természetesen ellenérték nélkül, erre nézve a törvény külön szakaszban (6) intézkedik, külön szakaszban (7) rendelkezik arról, hogy vonakodás esetén kényszerezőközök igénybevételelvel lehet a törvénynek foganatot szerezni.

A fenti szabályok a termelési eszközök legfontosabbjainak és az emberi munkaerőnek az állam számára való biztosításával helyezi az államot — hogy úgy mondjuk — a szocializmus jogi állapotába. De említettük fennebb, hogy az összes termelési eszközök kisajátítása nem egyszerre fog történni, sőt valószínű, hogy csak a legszükségesebb cikkek termelési eszközei fognak elsősorban kisajátítatni, a többit meghagyja az állam annak kezén, aki s csak a termelés módját fogja meghatározni. A törvény fentidézett 4. §-ának első alternatívája: „a minisztérium által megjelölt módon folytassák” — kapcsolatban ugyanezen szakasz második bekezdésével: „A minisztérium elrendelheti különösen, hogy a malomvállalatok csak egyes meghatározott minőségű lisztfajtákat állítsanak elő” . . . stb. — a termelés szocialisztikus jellegű rendjének a kisajátítás nélkül való megvalósítására nézve adják meg a jogi szabályokat.

Szocialisztikus a forgalom rendje akkor, ha az állam anélkül, hogy a termelési eszközöket kisajátítaná, anélkül, hogy a termelés módját meghatározná, csak azt köti ki, hogy a termelt árukat a termelő neki köteles eladni és ő adja azt majd tovább. E forgalmi rend megvalósítására törvényes alapot nyújt a fenti törvény 3. §-a:

„A minisztérium közérdekből azt is elrendelheti, hogy az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkek birtokosa cikkeiből a saját házi vagy gazdasági szükségletének megállapított mértékét meghaladó mennyiséget a közigazgatási hatóság felszólítására köteles a törvény értelmében hatóságilag megszabott legmagasabb áron készpénzfizetésért a közigazgatási hatóságnak a minisztérium rendelete értelmében átengedni.” Hogy ez keresztülvihető legyen, szükséges annak megállapítása, hogy a termelt cikkekből ki mennyivel rendelkezik. Eziránt a 2. §. rendelkezik :

„A minisztérium vagy felhatalmazásával a közigazgatási hatóság közérdekből elrendelheti, hogy mindazok, akik meghatározott életszükségleti vagy más elsőrendű közszükségleti cikkek termelésével, előállításával, feldolgozásával vagy forgalomba hozatalával foglalkoznak, ilyen cikkeknek egész készletét és ennek saját házi vagy gazdasági szükségletüket meghaladó részét, úgyszintén általában azok, akik ily cikkeket saját házi vagy gazdasági szük-

ségletüket meghaladó mennyiségben tartanak készletben, cikkeiknek szükségletüket meghaladó részét a hatóságnál jelentsék be.

A bejelentett adatok helyességének megállapítása céljából a hatóságnak jogában áll a bejelentésre kötelezettnek készleteit, raktárait és üzleti könyveit megvizsgálni.

A bejelentésre vonatkozó részletes szabályokat a minisztérium rendelettel állapítja meg.”

A szocialisztikus és az individualisztikus forgalmi rend között átmenet az olyan rendezés, hogy a terményeket nem az állam veszi meg a termelőtől és adja tovább a fogyasztónak, hanem az egyének egymásnak adják el azokat, de a állam által meghatározott feltételek (különösen ár) mellett. A törvény ily rendezés életbeléptetésére is ad lehetőséget az 1. §-ban:

A minisztérium rendeletére a közigazgatási hatóság az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkekért követelhető legmagasabb árakat megállapítani köteles.

A minisztérium a magyar szent korona országainak akár egész területére, akár egyes részeire nézve közvetlenül maga állapíthatja meg az 1. bekezdésben említett cikkekért követelhető legmagasabb árakat.

Ezeket a cikkeket az 1. vagy a 2. bekezdés értelmében megalapított áraknál drágábban árusítani tilos. Magasabb ár fizetése a többletre nézve hatálytalan és a vevő a többletet hat hónapon belül visszakövetelheti.

A most imertetett szakaszok a kormányra bízzák, hogy mikor váltsa fel a szociálistikus állam jogi állapotát, amelyben a háború tartama alatt benne vagyunk, a szociálistikus állam tényleges állapota. A kormánynak joga ez, de minthogy minden közjog közkötelesség is, a meghatározott előfeltételek fennforgása esetén kötelessége is. A szociálistikus jogrend majd minden fejlődési fokon benne van e törvényben, végrehajtásukra oly sorrendben fog kerülni sor, amint a legközelebb állanak az individuális jogrendhez. A forgalom szocializálása már mégis kezdődött a gabonaneműek árának megállapításával.

Bármily furcsának hangozzék is, nézetünk szerint az, hogy a kormány a végrehajtás során nem lesz egyforma tekintettel az összes osztályok érdekeire, hogy emiatt esetleg súlyos áldozatokat kell majd hozni a dolgozó Magyarországnak, eltörpülő jelentőségű, ideiglenesség amellet a monumentális és kitörülhetetlen valóság mellett, hogy a szocialista jogrend szentesített törvényeink között foglal helyet. Es mi volt a célja e törvény meghozatalának? A szocialista termelési rend megvalósításával mit akar az állam elérni? A nemzet összes erőforrásainak egybegyűjtését. Törvénybe van foglalva, hogy nem igaz az az állítás, mintha a szocialista jogrend akadályozná az államot a nagyobb erő kifejtésben. Ellenkezőleg: megsokszorozza az állam

erejét. Mennyi álszenteskedő vád és mennyi őszinte aggodalom foszlik szét egyszerre!

És mennyivel erősebbek volnánk, ha ezt a jogrendet nem most hozták volna, véreső után köpönyegnek, ha már előbb kezdték volna belátni, hogy nem csak háborúban bűn a földet, a gépet, a gyárat annak kezén hagyni, aki nem tud vagy nem akar vele okosan bánni, hogy nemcsak háborúban bűn túrni a fogyasztók kizsákmányolását, hogy mindaz amit a köz érdekével szemben fel szoktak hozni: „tulajdon szentsége”, „egyéni szabadság”, frázis, aminek szappanbuborék gyanánt kell eltűnnie, mihelyt az állam érdekéről van szó!

De nincs még itt az ideje, hogy ezt keressük. Elégedjünk meg egyelőre annak a ténynek, annak a nagyon értékes ténynek a megállapításával, hogy a háborús jogrend: az a jogi forma, amelyet az állam a háború idejére magának előkészített, ez az új csillagrendszer, amelyben az állam ma halad, nekünk régi ismerősünk: a szocialista állam jogrendje.

Ne csüggedjenek tehát a hajósok, akik a háború rettenetes viharában ma tétlen evezőkkel ülnek, a jogrendszer alkata, amely felettünk most kibontakoztak, azt mutatja, hogy jó utón vagyunk. Rendületlen hittel az emberiség haladásában és abban, hogy e nagy vihar a mi tudományunk hajóját el nem sülyesztheti, csak útján rövidíti meg, kiáltjuk: Repülj hajóm, Ne félj hajóm!

Erdélyi Viktor: Orosz problémák



urópa népeinek nagyrésze Középázsiaiban élte át gyermekkorát és megnövekedve, törzsekbe verődve valami titokzatosnak látszó természeti erő nyomása alatt tódultak Európa felé. Vándorlásaik közben magukba olvasztották az útjukban talált kisebb törzseket, a törzsek töredékeit, amelyek mint a vízáradás utáni tócsák lepték el a széles keleteurópai síkságot. A népvándorlás hullámai szétterültek Középeurópán és összekeveredtek az ott talált népességgel. Ennek a vándorlásnak magyarázatát Eurázsia* földrajzi tagozódásában találjuk meg. A középázsiai széles térségeken otthonra találtak ugyan a nomád népek, de gazdasági életük fejlődésére nem volt alkalmas az úttalan pusztaság, ahol a gazdasági és szellemi javak kicserélése csak minimális mértékben volt lehetséges. Ezzel szemben Nyugoteurópa kitűnően tagozott földjén, nagy folyamainak alsó, hajózásra alkalmam szakaszainak mentén, az öblökben, gazdag tengerpartokon gyorsan fejlődött a gazdasági élet, rohamosan emelkedett a kultúra és a kialakuló oázisok vonzóerőt gyakoroltak a kontinens elmaradottabb, szegényebb lakosságára. A kulturgócponthoz való közeledés által keletkezett hézagokat újabb tömörülés töltötte ki és végeredményben megindult a kínai falak által a keleti tengerpartoktól távoltartott nomádok lassú, évszázados vándorlása nyugat felé. Eurázsia hatalmas ember-golfáramlata, amelynek nyomait módosult alakban még ma is észlelhetjük.

Az európai gazdasági élet bázisainak megszilárdulásával, a kultúra terjedésével a kontinens belsejében is konszolidálódtak a viszonyok, megindult az államalakulási folyamat és az elsődleges áramlás megakadt, a vándorlás országútja elterelődött.** Ebben az időben alakult ki a népvándorlás országútja mentén az orosz állam embriója

*Ezt a nevet dr. Suess Ede bécsi egyetemi tanár használta először az egységes geológiai felépítésű európai és ázsiai szárazföldre. Azóta más téren is egyre általánosabban használják.

** A törökök megjelenése a Balkán-félszigeten.

a kievi fejedelemség. Keleti és déli részén még nomád néptörzsek rajai hullámzanak, a doni kozákok, a krími tatárok még gyakran magukkal ragadják a fiatal állam lakosságának néhány törzsét és együttes kalandozásokat folytatnak nyugat felé, amíg a moszkvai centralizáció szorosabbra nem fűzi a kötelékeket és a kialakuló központi államhatalom le nem győzi a szertehúzó törzsfőnöket. Ez azonban csak nagy erőfeszítések mellett történhetett, a kievi és később a moszkvai központi hatalom csak úgy alakulhatott meg, hogy szembe helyezkedett a nyugatra való törekvéssel. A kievi majd moszkvai államok megalakulása a nyugatra való vándorlás sikertelenségéből ered és ez az államalakulási sajátosság nyomot hagy a későbbi orosz törekvésekben. A terjeszkedési vágnak gazdasági és kulturális alapjai vannak, a nép a tengerpart felé törekszik és ez a törekvés meghatározza a későbbi orosz politikát.

A moszkvai államalakulásnál még egy orosz sajátossággal találkozunk, amely szintén döntő befolyású Oroszország jövőjére. Moszkvának nem volt közvetlen kapcsolata Nyugateurópával, csakis Bizánccal. Onnan vette át a keresztény vallást és a kultúra első csiráit. Csak-hogy akkor már Bizánc letört, befolyása, hatalma nem volt elég erős ahhoz, hogy jelentősebb hatást gyakoroljon a fiatal államra. Csak néhány külsőséget adott Oroszországnak, amely Bizánc bukása után teljesen el volt zárva Európától és egészen sajátos fejlődésnek indult. Nem követhette a többi alakulóban levő európai állam példáját, amelyek igyekeztek készen átvenni a római kultúrát, amelyek szervezetüket római mintára teremtették meg és készen átvették a római jogot. Oroszország nem vett át kész intézményeket, eredeti berendezkedését igyekezett kiépíteni. Oroszországban önállóan meg kellett teremteni mindazt, amit a Rómához csatlakozott népek készen kaptak a katholicizmussal együtt, Oroszország csak néhány külsőséget, üres formát kapott az ortodoxiával. És ez szintén meghatározza Oroszország sajátos útjait.

A bizánci hatást sem szabad azonban teljesen figyelmen kívül hagyni. A moszkvai fejedelmek a bizánci hierarchia mintájára igyekeztek átalakítani a központi hatalmat, az orosz fejedelmi udvarokban helyet foglaltak a bizánci erkölcsök. A nép egyrésze ellenszenvvel nézte a hierarchia hatalmának növekedését és amikor Nikon pátriárka meg akarta alapítani az orosz nemzeti pápaságot, a hívők egyrésze kilépett a hivatalos egyházból és megalakította a papok nélküli rascol felekezetet, a későbbi forradalmi mozgalmak fészket. Kezdetben a rascol korántsem volt forradalmi irányzatú, a „papok által elrontott ősi hit” eredeti tisztaságának visszaállítására törekedett, de csak-

hamar szembehelyezkedett az állammal, amelynek törvényeit az anti-krisztus művének tekintette.* A rascol körüli harcokban alakult ki az orosz abszolutizmus és az orosz forradalmi irányzat . . .

A vajúadás korszakának első nagy reformátora Péter cár, aki tisztán látja a problémákat és igyekszik azokat megoldani. Ő teremti meg a kapcsolatot Nyugateurópával és megteremti azt a politikai irányzatot, amelynek nyomaival még ma is találkozunk. Mindenekelőtt kiterjeszti az ország határait a keleti tengerig és Szent Pétervárnál ablakot nyit Európa felé. Hogy ez az aránylag csekély és kedvezőtlen fekvésű tengerpart is mily óriás hatású volt Oroszország fejlődésére, azt a két főváros összehasonlítása mutatja. A régi főváros, Moszkva, földalatti barlangzárdáival, rengeteg templomával és búcsújáróhelyeivel a harmadik Róma — a második Bizánc — míg Péterváron gazdasági és kulturális gócpont alakul ki. Igaz, hogy Pétervár egyszersmint a bürokratikus abszolutizmusnak is központja — Péter cár XIV. Lajost tekinti példaképnek — de a pétervári intelligencia egyúttal megismeri az enciklopédisták munkáit, Péterváron nagygyá fejlődik az orosz irodalom és művészet, a tengerparti főváros az európai haladás gyűpontjává lesz. A két irányzat, Moszkva és Pétervár már az első időben szembekerül. Moszkva a cárizmus első ellenfele. Az ellenzék tagjai túlnyomólag a rascolból toborozódnak és a régi Oroszországot állítják szembe Péter cár reformjaival. Az ortodoxia érintetlenségében és a mirben látják Oroszország üdvét és hogy ezeket megmenthessék, az Európától való szigorú elzárkózás szükségességét hirdetik. Ebből az ellenzékből alakul ki később a szlavofilek népes tábora. Addig azonban Oroszországban is jobban megismerkednek Európával és maguk a szlavofilek német mesterektől tanulnak.

* * *

Vessünk csak egyetlen nagyon futólagos pillantást az akkori idők Oroszországának külpolitikai irányzataira és azoknak a belső viszonyok alakulására való visszahatására. Katalin cárnő kiterjeszti Oroszország hatalmát a Fekete tengerig és így megteremti a Balkánnal való közvetlen kapcsolatot is. Oroszország szembe találkozik egész sor új problémával és régi problémái új világitásban tűnnek fel.

A katolikus Európa csak a Balkánig szorítja vissza a törököt, de a balkáni ortodox népek sorsával már nem törődik, — azok Oroszország támogatására helyezik minden reményüket. Az orosz diplomácia sokáig csak érzelmi kérdést lát a Balkánon, — a balkáni keresztény népekkel csak az ortodoxia kedvéért törődik. Támogatása

* Lásd a szlavofilek hasonló szempontjait.

kimerült abban, hogy a portánál szót emelt templomaik és vallás-szabadságuk érdekében,* de már ez magában véve is fontos következményeket vont maga után. A balkáni ortodox templomok a nemzetiségi aspirációk otthonaivá lettek, körülöttük alakult ki a balkáni keresztény népek társadalmi élete és mindegyik nemzetiségi egyház egy-egy államembrióvá lett. Az elnyomottak már ezért a támogatásért is hálásak voltak Oroszország iránt és onnan várták teljes felszabadításukat is. A hivatalos Oroszország sokáig tekinteten kívül hagyta ezt a fontos jelenséget, belső bajai és más irányú aspirációi elterelték figyelmét. Csak akkor fordult nagyobb érdeklődéssel a Balkán felé, amikor ott megindult a katolikus propaganda és az ortodox egyházak újra hozzá fordultak támogatásért. Lassanként a társadalom figyelme is mindinkább dél felé fordult, de határozott állásfoglalás csak sokkal később történt . . .

A szent szövetséggel mint döntő súlyú nagyhatalom lép Oroszország az európai politikai színtérre és ennek a hatásai a belpolitikában sem maradnak el. Az orosz kormány érzi az európai hatalmakkal szemben való inferioritását és ezen a saját módszerével igyekszik segíteni. A követendő példa Metternich politikája, amely Péterváron valósággal torzalakban születik újra. Metternich hírhedt spicli-rendszerének mintájára alakul meg az ochrana, de az oroszok nem értenek a finom munkához és a reformok darabosakká lesznek, megteremtik a kormányzati anarchiát. Metternich mellett különösen a porosz drill imponál az orosz cárizmusnak és mindent elkövetnek, hogy a jámbor muzsikot porosz mintára átformálják. A közhivatalokat megtöltik livlandi és balti németekkel,** sőt Poroszországból is hoznak mestereket, akik minden lehetőt elkövetnek lehetetlen céljuk elérésére. Az eredmény könnyen elképzelhető. Az „ortodoxia, autokrácia és nemzetiség” jelszavával megteremtették a legkíméletlenebb abszolutizmust és létrehozták az első sajátos orosz forradalmat, a decemberi összeesküvést. A véres kaland megmozgatta az egész orosz társadalmat és a nehéz, zavaros légkörű napok felszínre vetették a legsajátságosabb orosz filozófust, Csaadajevet.

* Lásd: P. Fürst v. Trubetzkoi: *Russland als Grossmacht. Übersetzt und eingeleitet von Josef Melnik. Stuttgart und Berlin, Deutsche Verlags Anstalt. 1913.* Uebersberger: *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten.* Stuttgart, 1913. Érdekes, hogy ugyanilyen szerepe volt Oroszországnak akkoriban Magyarországon is. Lásd: Dr. Silviu Dragomir: *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în Veacul XVII. Bucuranti. Academia, 1912.*

** II. Sándor cár idejében német volt az adminisztrációs hivatalnokok 32%-a, a vezérkar 41%-a, az államtanács tagok 36%-a. A szenátusban 33%-al, a minisztériumokban 34%-al, az udvari adminisztrációnál 39%-al szerepeltek a németek. (Masaryk: *Russland und Europa.* I. 135.)

Csaadajev a nyugatiság első apostola Oroszországban. Nagyhatású írásaiban hevesen kikel a túlhajtott nacionalizmus és az ortodoxia imádása ellen és az elmaradt orosz társadalmi életet kitűnő beállításban helyezi szembe a nyugateurópaival. Szempontjai azonban már csodálatosan zavarosak és következtelensége egyenesen páratlan. Csaadajev éveket töltött Angliában, ott ismerkedett meg a nyugateurópai szellemi áramlatokkal és amikor Oroszországot összehasonlítja Európával, az utóbbi alatt túlnyomólag Angliát érti. Ennek dacára megállapítja, hogy Európa a katholicizmusnak köszönheti magasabb kultúráját, a szociális és kulturális problémákat egyedül a katholicizmus alapján lehet megoldani és Európával szemben Oroszországnak az a szerencsétlensége, hogy az ortodox hitet vette át. Az ortodoxia tartja béklyóiban Oroszországot és ezektől a béklyóktól mindaddig nem szabadulhat meg, amíg nem szakít az ortodoxiával és át nem tér a katholicizmusra. Jellemző Csaadajevre, hogy maga élete végéig buzgó ortodox maradt és ugyancsak jellemző az orosz viszonyokra is, hogy zavaros elmélete dacára nagy sikereket ért el és rövid időn belül rendkívül népszerűvé lett. Ezt azonban megmagyarázzák az akkori viszonyok. Csaadajev fellépése közvetlenül a decemberi felkelés utáni időre esik, amikor a sikertelenség következtében a legmagasabb fokra hágott az elégedetlenség és amikor minden szabad véleménynyilvánítást brutális erővel elnyomtak és megakadályoztak. Es Csaadajev végeredményben mégis csak a cárizmus egyik bázisát támadta, — az ortodoxiát.

Csaadajevvel egy időben és nagyrészt ugyanazon társadalmi rétegekben nagy hatást gyakoroltak az ellentétes irányzat emberei, a szlavofilek. Szerepük annál nehezebben érthető meg, mert Oroszországon kívül nagyon sok ferde nézet terjedt el erről az irányzatról. Az első szlavofilek, különösen Kirejevskij és társai Rousseau nyomdokaiiban haladtak, de Rousseau írásaiból különös következtetéseket vontak le. Európa kultúrája beteg, mert természetellenes alapokon nyugszik és ezért Európa befejezte szereplését, a pusztulás felé közeledik. Ezzel szemben Oroszország kultúrája az ősi valláson, a természetes alapokon fejlődött miren és a széles néprétegeken nyugszik, tehát hivatva van arra, hogy megváltsa az elvéhnedt, agonizáló Európát. Hogy azonban misszióját teljesíthesse, vissza kell térnie minden téren az ősi állapothoz, amelynek megtestesítői a mir és a muzsik. A muzsikot teszik az orosz politikai problémák központjává

*Ne feledjük, hogy úgy Voltaire, mint Herder szintén nagy jövőt jósoltak Oroszországnak és mindketten nagyon népszerűek voltak a szlavofilek között.

és a muzsik domináló helyet foglal el az irodalomban. Előbb csak amolyan szerepet, mint a nyugateurópai pásztordalok hősei, de csakhamar a felszínre kerülnek a muzsikkal kapcsolatos szociális problémák is. Maguk a szlavofilek ugyan a mirben látják megoldva az orosz parasztkérdést, sőt a nyugatnak is ajánlják a mirre való áttérést,* de csakhamar tisztulnak a nézetek és a parasztfelszabadítás előharcosai a szlavofilek soraiból kerülnek ki. Sőt bármily különös, a szlavofilek veszik át a rascol szerepét is és a forradalmi mozgalmak előharcosaivá lesznek. Ennek a különös kisiklásnak már a legkonzervatívabb szlavof ileknél, Chomjakovnál és Aksakovnál is megtaláljuk a nyomait. Alapjában véve mindkettő ellensége az államhatalomnak, amelynek nagyon kis szerepet szánnak a jövő Oroszországában. Chomjakov még az orosz jelleget is elvitatja a kormánytól, szerinte a tudományt, a művészetet a szláv** nép teremtette meg, míg a kormánynak semmi köze sincs az orosz szellemi produktumokhoz, sőt akadályozza azok kifejlődését, tehát idegen.

Még érdekesebb és jellemzőbb a szlavofilek legbuzgóbb publicistájának, Aksakovnak felfogása. Aksakov szerint Oroszország két részre fog szétesni, az egyik oldalra az államhatalom, a hitetlen arisztokrácia és az igazi hitélettől elriasztó papság kerül, a másik oldalra a — rascol.

A szlavofilek sovinszták és antiszemiták. A kormány iránti gyűlöletüket fokozza a német közhivatalnokok nagy száma, a zsidóban pedig a muzsik kizsákmányolóját látják. A zsidók és a forradalmi mozgalmak közötti viszonyt csak a szocialista propaganda helyezte más alapokra.

A zavaros szellemi áramlatokból lassanként kialakult két irányzat. A muzsik romantikus szerepeltetése kapcsán egyre szélesebb rétegekben felkeltették az érdeklődést a jobbágy sorsa iránt és a vallási kérdések feszegetése megteremtette az egyházellenes irányzatot, amely annál szélesebb rétegekben vált általánossá, mert a vallásos oroszok egész táborra is csatlakozott az irányzathoz. A forradalmi elméletek is tisztultak lassanként, — míg Herzenben és Bakuninban kikristályosodtak. Mindketten európeerek, de mindketten tipikus oroszok is.

* Akkoriban még nem tudták, hogy a mir kezdetleges termelési forma, amely korántsem orosz specialitás.

** Amint Herder nem tesz mindig különbséget a „német” és „germán” fogalmak között, úgy a szlavofilek is felváltva használják az „orosz” és „szláv” jelzőket. A legtöbb szlavofil különben is Herder iskolájából került ki és Herder eszméit igyekezett az orosz viszonyokra alkalmazni.

Herzen a pozitív materializmust állítja a romanticizmussal és miszticizmussal szembe, de azért időnként maga is visszatér a romantizmusához, sőt a miszticizmusához is. A belső felszabadulás fontosságát hirdeti, miközben folytonosan kínos harcok dúlnak belsejében. Bakunin még Herzennél is tipikusabb orosz forradalmár, de arisztokrata, sőt a forradalom koronázatlan cárja. Tagadja a forradalmár egyéni akaratának jogait, kizárja a kölcsönös kritikát, a nyilvánosság ellenőrzését és a titokzatosság miszticizmusával akarja lenyűgözve tartani a tömegeket. Mindezek dacára Bakunin vérbeli forradalmár, akinek a muzsikra való hatását csak Marxnak az ipari munkásságra gyakorolt hatásával hasonlíthatjuk össze . . .

Amint bizonyos egyoldalúságot találunk a múlt századbeli orosz filozófiában, úgy egyoldalú a szépirodalom is. Esztétikai célok helyett elsősorban szociális célokat tűz maga elé, ami szintén a viszonyokban találja magyarázatát. A XIX. századbeli orosz szépirodalom helyettesíti a szabad sajtót, az esküdtbírószágot, az egyesületi életet és a szabad tudományokat. És ezek a rendkívüli viszonyok egészen sajátos jelleget adnak az orosz szellemi életnek.

* * *

A feszültségnek külső lökés vetett véget, — a szebasztropoli vereség. A cárizmus kénytelen volt a belső konszolidációra fordítani figyelmét — és pedig elsősorban a muzsikra. Oroszországban különben is csak a parasztság jöhetett tekintetbe, amely a rengeteg birodalom lakosságának 92 százalékát alkotta. Ez a parasztság sötét nyomorúságban élt és képtelenül gyorsan szaporodott. Míg Európában a legmagasabb szaporodás 14%, addig Oroszországban meghaladta és meghaladja a 18%-ot. Hetenként 40.000 lélekkel szaporodott a lakosság — leszámítva az elhaltakat. Egyes kormányzóságokban — mint a kieviben és a wolhyniaiban — a népsűrűség már meghaladja Franciaország átlagos népsűrűségét. A gyors szaporodás következtében Oroszország lakossága félszázadon keresztül megkétszereződött.* Az 1858. évi 74,556.300 lakossal szemben 1897-ben 126,892.200 lakost találunk Oroszországban és 1910-ben számunk már 163.778.800.

A szebasztropoli vereség gyümölcseit a muzsik élvezte, — de csak az első generáció. A jobbágyfelszabadítás Oroszországban is olyan volt, mint Európa nagyrésztében — a földek felosztásánál jelentékenyen megrövidítették a jobbágyot. Az első generáció még eltengeződött valahogy, de a gyors szaporodás következtében csakhamar

* Wieth-Knudsen: *Bauernfrage und Agrarreform in Russland. München und Leipzig, Drucker und Humbolt, 1913. VI. 260.*

szükek lettek az apró parcellák és a földéhség rohamosan fokozódott. 1905-ig 24,597.383 deszjatin* földet vásároltak a parasztok** és ennek dacára az egyes parasztra eső átlag folyton csökken. Egy-egy felnőtt földműves férfiúra esett: (deszjatinákban)

	1860	1880	1900
Északi tartományokban	7,6	6,1	4,7
Keleti tartományokban	9,5	6,5	4,7
Középoroszországban	3,6	2,5	2,0
Kisoroszországban	3,3	2,5	1,7***

A folyton növekedő földéhséggel párhuzamosan a föld értéke is rohamosan emelkedett, míg hozadéka nem nőtt ugyanabban a mértékben. 1872-ben a deszjatina átlagos ára 16,96 rubel, amely ár már 1892-ben 35,50 rubelre emelkedik és 1902-ben eléri az 56,44 rubelt.† Ezzel szemben a hozadék alig 50%-al növekedett†† és a kilencvenes években már a parasztság alig termelt annyit, hogy saját élelmszer szükségletét fedezze. Exportra, sőt piacra csak a nagybirtokos termelt.

A földhiány mellett rendkívül megnehezítette a parasztság helyzetét a szlavofilek által oly szépen megénekelt mir. Hogy mily hatású ez a termelésre, annak kitűnő példáit látjuk a magunk közbirtokossági vagyoinánál, amelyek jórésze egyáltalában nem hajt jövedelmet birtokosaiknak. Az orosz mir a muzsik gazdasági megerősödésének legnagyobb kerékkötője, sőt még a kulturhaladásra is végzetes befolyású. A mirhez tartozó paraszt nem igyekszik földjét javítani, nem is gondolhat a belterjes gazdálkodásra, mert egy újabb sorsoláskor elveszíti parcelláit és egészen más határban kap újakat. Viszont a megszokás hatalma hozzáköti a mirhez, amelytől különben is csak körülményes úton válhatik meg,

A jobbágyfelszabadításkor megoldottak egy égető kérdést, a jobbágykérdést, de alig másfél évtized múlva egy még égetőbb lépett helyébe, az agrárkérdés. Megnyilvánulásaiban még a jobbágykérdésnél is végzetesebb volt, rettenetes elszegényedést és határtalan elkeseredést eredményezett. Már a közepes években is a parasztság negyed-

* Egy deszjatina 1,09 hektár.

** Wieth-Knudsen: i. m. 42. oldal.

*** Ugyanott 40. old.

† Ugyanott 51. old.

†† A gabonatermés 1898-tól 1912-ig 38%-al fokozódott, a tengeritermés 45%-al, az árpatermés 62%-al. Ugyanebben az időben az export 84%-al emelkedett! L. Edmond Théry: *La transformation économique de la Russie*. Paris, 1913 20. 1.

része fogott vándorbotot és bekóborolt egész kormányzóságokat munkát keresve, a rosszabb években pedig dacára az ínségsegélyek tízmillióinak egész járások népe éhezett. Az egészen rossz években az ínségsegély és éhínség mellett a parasztlázadások hosszú sora foglalkoztatta a kormányt és tette lázassá egész Oroszországban a hangulatot.

Elmérgecsítette a helyzetet, hogy az orosz ipar korántsem fejlődött oly rohamosan, hogy foglalkozást adhatott volna a mezőgazdasági proletároknak. Az ország tőkeszegénysége és a helyes gazdasági politika hiánya következtében a legkitűnőbb telephelyek kihasználatlanok maradtak. Egy régibb statisztika érdekes képét adja az orosz ipar fejlődésének.*

	Gyárak száma :	Munkások száma :	Termelés értéke :
1881	31.173	770.000	998,000.000 rubel.
1893	22.483	1,400.000	1.760,000.000 „
1896	38.401	1,742.000	2.745,000.000 „

Érdekes, hogy a jobbágyfelszabadítás után a progresszív körök még mindig csak a muzsikkal foglalkoznak, nem pedig az agrárkérdéssel. Az orosz intelligencia minden figyelme a politikai viszonyok javítására irányul, míg az agrárkérdést csak mint harci jelszót használják. A forradalmi pártok programjában természetesen benne van a nagybirtok felosztása, de a kérdés részleteibe nem hatolnak. Az agitáció kiterjeszkedik a parasztságra is, de a parasztság legégetőbb kérdéseit nem érintik és a muzsik közönyösségének róják fel, hogy ő viszont alig érdeklődik a politika iránt. Az 1905-iki hatalmas parasztmozgalmakig a szocialisták sem foglalkoznak komolyan az agrárkérdéssel, sőt bizonyos ellenszenvvel tekintik a parasztság törekvéseit. Az első dumában bizonyos malíciával jegyezhetette meg a kadett-párt vezetője, hogy a parasztkérdésben a nagybirtokosok és a szocialisták érdeke közös. Mindkettő arra törekszik, hogy földműves proletárság keletkezzék. Az egyik olcsó munkást, a másik új párt-híveket akar soraikból toborozni . . .

A falu és a város között lassanként szakadék keletkezik, eltávolodnak egymástól. A „nép közé járás” ugyan ezután még általánosabbá lesz, a propaganda hevessege folyton növekszik, de együttes akcióról már alig lehet szó.

A kormány maga nyugtalankodva nézi a viszonyok rosszabbodását, de a komoly reformoktól fáznak. Apró alkalmi segélyekkel, jelentéktelen könnyítésekkel enyhítik a bajt és csak későn fognak a

* Masaryk id. m. I. 103. old.

kérdés komoly tanulmányozásához. Az első próbálkozás a kilencvenes években történt. A mostani cárrónörökös korában beutazta a birodalom ázsiai részeit és akkor került rövid időre előtérbe a pán-ázsiazizmus. Hatalmas arányú telepítési akciót terveztek, a néptelen ázsiai részeket akarták az európai vidékek proletárjaival benépesíteni, de a reményeknek csak elenyésző kis része valósult meg. A kormány kénytelen-kelletlen komolyan fordult a kérdés felé, de a megoldás még soká késett volna, hogyha a külső körülmények kényszerítőleg nem hatnak. Ezek a külső körülmények a japán háborúban szenvedett vereség és a német kereskedelmi szerződés hátrányos kikötéseinek hatása a belpolitikai viszonyokra.

A japán háború maga is nagy elkeseredést teremtett Oroszországban, de a kereskedelmi szerződés megkötésénél szenvedett kudarc nélkül a hatás nem lett volna oly végzetes. Az első orosz-német kereskedelmi szerződés, amelyet 1894-ben kötöttek, kedvező volt Oroszországra nézve. Oroszország piacot nyitott a német ipartermékeknek és viszont piacot kapott Németországban mezőgazdasági termékei részére. A szerződés 1906-ban járt volna le, de Németország felhasználta Oroszországnak a mandzsúriai harctéren szenvedett vereségeit, már 1904-ben erőszakolta a szerződés meghosszabbítását. Az új szerződés piacot biztosított Oroszországban továbbra is a német ipartermékeknek, de az orosz gabona vámját 100%-al feleremelte. A közvélemény az első időben napirendre tért az eset fölött, de csakhamar az orosz-japán háború végleges vereséggel végződött, a termés rendkívül rossz volt és a német kereskedelmi szerződés teljes mértékben érezte káros hatását. A rossz termés következtében helyenként inség tört ki, míg más vidékeken nem lehetett a gabonát eladni, mert a 100%-os vámemelés következtében a Németországba való kivitel megakadt. Viszont az orosz ipar fokozottabb mértékben megérezte a német versenyt és kénytelen volt üzemét redukálni. A proletárok, az inségesek száma rohamosan gyarapodott és az óriás feszültség az 1905. évi lázongásokban tört ki. A cárizmus alapjában megrendült és alig konszolidálódtak kissé a viszonyok, komolyan elő kellett venni a reformokat. Az alapgondolat az volt, az európai Oroszországban intenzívebbé teszik a földművelést, fejlesztik az ipart és az ázsiai részeket gyarmatpolitikát folytatnak. Vagyis rövidebben a végcél: függetleníteni Oroszországot Nyugateurópától . . .

Az agrárreformok életbeléptetéséhez az 1905—1906. évi lázadások adták meg a lökést, de a reformok azért korántsem jöttek váratlanul. Witte gróf már 1898-ban elkészült az első tervvel és

1902-ben összeült az agrár-bizottság, melynek munkálatai 1903 végén 58 vaskos kötetben kerültek nyilvánosságra.

A bizottság nehéz feladatok elé volt állítva, tanulmányainak alapján kitűnt, hogy a helyzet sokkal súlyosabb, mint ahogy előzőleg gondolták volna. Az orosz föld átlagos termése rendkívül alacsony volt, aminek a rossz megmunkálás és a mirrendszer voltak az okai. A hektáronkénti búzatermés volt:

Németalföldön	22,4 mázsa
Németországban	19,6
Franciaországban	13,6
Ausztriában	12,8
Magyarországon	11,9
Romániában	11,8
<i>Oroszországban</i>	<i>7,8</i>

Ez az alacsony átlagos termés elsősorban a parasztbirtok hiányos megmunkálására vezethető vissza. A muzsik nem ért a gazdálkodáshoz, rosszul szánt, hibás vetőmagot vet és csenevész vetését ellepik a dudva és a rovarok. Az orosz parasztbirtokon a nagybirtok 100%-val szemben csak 87% búza, 83% rozs, 88% árpa és 82% zab terem.* A legelső probléma tehát a többtermelés volt és hogy a termelés fokozása lehetséges, az bebizonyult a kincstári kísérlet telepeken. Így a Saratow-kerületbeli kísérleti telepeken és parasztbirtokokon a maximális termés így alakult.

	parasztbirtokon (q.)	kísérleti telepen (q.)
Búzatermés	60	92
Zabtermés	80	152
Rozstermés	65	110
Tatárkatermés	47	91
Lencsetermés	70	85**

A rossz művelési módon kívül volt még egy körülmény, amely nagyban hozzájárult a sikertelenséghez és ez a parasztbirtokok rendkívül szétszórt volta. A néhány deszjatinos apró birtokok 30—40 egymástól távol eső parcellára oszlottak és a köztük levő távolság gyakran lehetetlenné tette az intenzív művelést. Ezek a káros körülmények szintén a mir-szervezetben találjuk a magyarázatát.

A legnagyobb nehézség azonban abban állott, hogy a parasztnak nem volt elég földje. 236.587 kisbirtokosnak egy deszjatinnál kevesebb földje volt, száz deszjatinon felüli parasztbirtok csak 25.411

* Wieth-Knudsen id. m. 73.

** Preyer W. D.: *Die Russische Agrarreform*. Jena, G. Fischer, 1914.. XIV. 415. (275. old.)

volt Oroszországban.* A parasztság zöme** 5—10 deszjatinos birtokokon gazdálkodott, de ezek legnagyobb része a terméketlen övben fekszik és alig termi meg a minimális szükségletet. És ezeket az apró birtokokat tetemes összegekkel terhelték a váltságdíjak, amelyek törlesztésére csak a legjobb években gondolhatott a paraszt, míg már a közepes években szó sem lehetett a törlesztésről és ez a magyarázata annak, hogy a váltságdíj 1907-ig alig apadt. A fizetéseket felemésztették a kamatok.

A viszonyoknak megfelelően a reformok két főpont körül forogtak, — ezek a mir felosztása és a tagosítás. Ehhez járult a parasztbank fokozott földvásárlási, telepítési és parcellázási tevékenysége, a termelési mód tökéletesítésére kormányzóságokként kísérleti telepeket és apró mintagazdaságokat létesítettek és hogy a parasztság terhein könnyítsenek, a kormány elengedte a másfél milliárd váltságdíjat, amelynek törlesztése évente 92 millió rubelt jelentett a parasztságnak. Ezekhez járult kiegészítésként a szibériai telepítés is, amely a földnélküli parasztságot volt hivatva földbirtokokhoz juttatni.

A reformok első eredménye az volt, hogy öt év alatt 1,800.000 muzsik 11 millió deszjatin földdel kilépett a mirből. Ennek a kilépésnek nemcsak az a jelentősége, hogy 1,800.000 család ezután szabadon gazdálkodhatott, hanem a 11 millió deszjatin földet tagosítva kapták meg, a szétszórt keskeny földsávokból egységes tagokat alakítottak és államsegélylyel áttelepítettek, átépítettek egész falukat. A földhétség átmeneti enyhítésére 1907-től 1912-ig az orosz kincstár 4,531.683 deszjatin birtokot adott bérbe a kisbirtokosoknak és a nagy nyomor enyhült, a talaj elő volt készítve a gyökeres reformokra. A jólét emelkedésének jele, hogy 1906-tól 1911-ig a kisbirtokosok az akciótól függetlenül 4,109.000 deszjatin földet vásároltak 567 millió rubel árban. Az orosz rög megmozdult és a reformmunka egyenesen váratlan eredményeket ért el.

Különösen nagy szerepe volt a reformok körül a parasztbanknak, amely tetemes állami támogatással vásárolt földbirtokot és rendezett be kiscgazdaságokat. Tevékenységéről képet ad a következő kimutatás:

1906 évi birtokátlaga	263.272 deszj.			
1906-ban vásárolt ...	1,144.471			
1907-ben „ ...	1,519.848	„	és	átvett 353.713 d. koronabirtokot
1908-ban „ ...	572.082	„	„	784.122 „
1909-ben „ ...	172.855	„	„	57.627 „
1910-ben „ ...	172.189	„	„	7.592 „

* Dr. Simon Blank: *Die Landarbeitverhältnisse in Russland* Zürich und Leipzig, 1913, 224. (30.)

** 5,070.621 parasztbirtokos, vagyis 42,5%.

Megjegyzendő, hogy a koronabirtokokat a bank féláron vásárolta és ugyanily áron adta tovább a kisbirtokosoknak.* Míg például a magánosoktól vásárolt birtok deszjatinjáért 1910-ben átlag 102 rubelt fizetett, a koronabirtok deszjatinjáért ugyanakkor csak 56 rubelt adott. Az ilyen széles mederben folyó reformmunka csakhamar más alapokra helyezte nemcsak az orosz agrárviszonyokat, hanem magát az egész orosz gazdasági életet is.

A parasztbank működése ellen gyakran felhozzák azt, hogy csak a vagyonos parasztot segíti földhöz. Ezzel szemben a statisztika mást mond. A parasztbank vásárlói közül:

birtoktalan volt	22%
0—3 deszj.-al bírt	34%
3—6	23%
6—9	11%
9—15	8%
15-nél több	2%

Az akciót kiegészíti az ázsiai telepítés, amely eddig ugyan csak változó sikerrel folyt és a legújabb időben már foglalkoztak azzal a kérdéssel is, hogy az egész kivándorlási akciót új alapokra helyezik. Eddig a kivándorló ingyen földet és pénzbeli támogatást kapott, de ennek dacára elég jelentékeny volt a visszavándorlás is. 1906-tól 1913-ig összesen 2,558.000 család vándorolt ki és 367.600 jött vissza. Bár a visszavándorlás lassanként emelkedik és a kivándorlás csökken, az ázsiai telepítés átlag mégis sikeresnek mondható és ez kiváló jelentőségű az orosz gazdasági élet alakulására.

A reformok eredménye még szembetűnőbb lesz, hogyha tekintetbe vesszük a nehéz viszonyokat, amelyek között megszülettek. Közvetlenül megelőzték a Plehwe elleni és a vízkereszt napi merényletek, Gaponék véres vasárnapja és a Szergej nagyherceg elleni merénylet. Megteremtésekor Déloroszországban forradalom dúlt és az első két дума tájékozatlanul állott a reformmal szemben, az ellenzéknek nem voltak szempontjai, ellenkezőleg csak azért is támadta a reformot, mert a kormány javaslata volt. És amikor egyfelől a feloszlatott első дума kadett-pártja a wyborgi kiáltvánnyal fordult a kormány ellen, másfelől a livlandi és kurlandi junkerek német nemzetiségi mozgalmat igyekeztek szítani, hogy rájesszenek a kormányra. Es a kormány teljesen elszigetelve állott, még jóakarató kritikára sem számíthatott. A szocialisták akkor már foglalkoztak

* L. Preyer id. m. 305—306. oldal.

ugyan a kérdéssel, de csakis agitációs eszköznek tekintették. Viszont az arisztokrácia minden eszközt felhasznált, hogy a reformot lehetetlenné tegye. A viszonyok azonban kényszerítő erővel hatottak és a megállás lehetetlen volt. Rövid öt év alatt a reform nemcsak az agrárviszonyokat változtatta meg alapjában, hanem mélyreható változásokat okozott az egész orosz gazdasági élet terén. A tengődő ipar gyorsan fellendült és ma már az orosz textilipar 750.000 munkást foglalkoztatva három milliárd korona értékű árút termel, hatalmas cukor-, dohány- és spirituszgyárait nem tekintve maga az élelmiszeripar évi 400 millió korona értékű termékeket hoz forgalomba, fémfeldolgozó ipara 530.000 munkást foglalkoztat és petróleumipara, gummifeldolgozó ipara az export terén is számottevő. A haladás szemmel látható, de viszont szemmel látható az is, hogy a haladás nincs arányban az orosz gazdasági élet hatalmas méreteivel. Oroszország kedvezőtlen külkereskedelmi szerződéseire dacára kénytelen jelentős mennyiségű nyersanyagot és élelmiszert exportálni és ipari terméket importálni.* Helyzete Nyugateurópával és elsősorban Németországgal szemben kedvezőtlenebb volt a háború előtt, mint Szerbiáé velünk szemben.

Nem volna igazunk, hogyha a reformok félsikerét kizárólag az orosz kormány rovására írnánk. Az orosz kormány milliárdokat áldoz a reformok sikeréért és nem állott meg félúton. A keret folyton bővül és az eddigi áldozatokon kívül a költségvetésekben állandóan emelkedik az agrárcélokra beállított összeg. Ez az összeg öt év alatt (1907—1912) 234%-al emelkedett és ma Oroszország hozza az agrárviszonyok javításáért a legnagyobb áldozatokat. Ezzel szemben érdekes megemlíteni, hogy a németországi 43%-al, az angol 39%-al és a francia 35%-al szemben Oroszország kiadásainak csak 22%-át fordítja katonai célokra . . . Hogy a reformok ennek dacára sem értek el mindeddig végleges eredményt, annak nagyrészt az az oka, hogy Oroszország gazdasági politikája még nem állapodott meg egyetlen irányzatnál. A keleti és nyugati politika ingadozásai közben a belpolitikai irányzat nem megállapodott és a három irányzat lépten-nyomon szembekerül. A japán háború hosszú időre lehetetlenné tette,

* Az utolsó három évre vonatkozólag az orosz külkereskedelmi statisztika fontosabb adatai a következők: (Rubelekben.)

Export	Import	
Élelmiszer	900,000.000	115,000.000
Nyersanyag és félgyártmányok	420,000.000	400,000.000
Állatok	26,000.000	2,000.000
Gyártmányok	24,000.000	280,000.000

de nem temette el a keletre való törekvés gondolatát, a német kereskedelmi szerződés nyugat felé emelt gátat és az öncélú, elzárkózó Oroszország Szibériával mint gyarmatállammal alig képzelhető el. Oroszország végeredményben még ma is azzal a problémával áll szemben, amellyel a kievi és moszkvai államok állottak, amikor egész erejükkel a tengerpart, Európa felé törekedtek. Péter cár ablaka nem nyújt elég kilátást a mai Oroszországnak. De viszont más oldalról lehetetlen észre nem venni, hogy Oroszországban gyökeres változások mentek végbe, sőt már az utolsó évtized változásai is tökéletesen megváltoztatták az orosz életet. Sajnos, ennek az új Oroszországnak a lényege még kevésbé hozzáférhető, mint a régié. A régi Oroszországot is elzárta Európa elől a cirillbetűs kínai fal, de legalább fordításokban hozzáférhető volt szellemi termékeinek csekély töredéke. Az új Oroszországtól csodálatosképen Európa zárkózik el. Szellemi áramlatairól csak kerülő úton hallhattunk, új irodalmáról, új művészeti áramlatairól még így is alig. Megállapodtunk Dostojevskijnél, Tolstoinál és új írói közül legfeljebb Gorkij, Andrejev Leonid szerepeltek Európa előtt. Pedig hogyha érdekes volt a régi Oroszországot ismerni, úgy az új Oroszország megismerése még fontosabb.

Picker Károly: Megjegyzések a lelki epidémiák lényegéről*

A szuggesztió lényege



lelki epidémiák legnagyobb részét tömegszuggesztiókra szokás visszavezetni. A szuggesztió jellemző elemei gyanánt szokás felfogni a tudat bizonyos szűkülését és a lelki reakciók abnormis voltát. Vizsgáljuk, mennyiben áll meg az e két elem formálta meghatározás.

A tudatszűkülésről szólva, meg kell különböztetnünk:

a) a tudat-tartalom (*Bewusstseinsinhalt*) szűkülését. Ez úgyszólván mindig adva van, hisz közismert tény, hogy a tudat egyszerre csak egy tárgyat tarthat látósíkjának közepén (*Blickpunkt*). Ez tehát nem a szuggesztiónak különös velejárója;

b) a tudat-funkció szűkülését. Még ez is sokkal gyakoribb lelki tény azonban, mint általában hiszik. A figyelemnek minden formája magával hozza ezt az állapotot. Minden erősen igénybevevő szellemi vagy testi működés egyúttal nagyszámú ingert „reagál le”, amelyek így nem jutnak a tudatba. És amint valamit akarok, a tudatfunkcióm többé-kevésbé megsűkül. Vannak már most szerzők, akik minden ilyen esetben már szuggesztióról beszélnek. Valóban, akik a szuggesztiónak a mindennapi lelkiéletben nagy szerepet adnak, mindenféle nem teljesen átgondolt, nem épenséggel racionális cselekvést elszenvedt szuggesztiókat szoktak minősíteni. Hogy kézzelfogható példát adjunk. Ha egy kislány a sötét kamrában a macska villogó szemétől megijed s visítva elszalad, azt szuggesztióknak mondják, csakúgy, mintha egy nemrég hallott mese, vagy elszenvedett hasonló ijedelem következtében képzelte volna el a rettentő állatot.

* Szerző e megjegyzéseket még a háború előtt küldte be vonatkozással Berkovics Renének hasontárgyú cikkére. A háborús lelkiállapot sok abnormitása közepette talán e fejtegetések ma is érdeklődésre számíthatnak. *A szerk.*

De aki a világból nem akar egy ködös szuggesztió-sorozatot csinálni és a szuggesztió fogalma alatt valami határozott és elhatárolható dolgot akar érteni, az csak a második esetet, fogja szuggesztiónak nevezhetni.

Tehát még szűkebbre kell fogalmunkat mérni. A szuggesztió nem azonos a tudatfunkció szűkülésével, hanem annak fegy alfaja.

Míg ugyanis a figyelő vagy akarva cselekvő tudatot a cél-, vagy egyéb élmény képzete megszőkíti s egyéb tárgyaktól elvonja: addig az egy, ilykép megkülönböztetett irányban normális, sőt esetleg annál is erősebb tudatműködés folyik, itt élénkek az asszociációk és normálisak a reakciók.

A szuggesztió ellenben mint valami merev, idegen test ül a tudatban. A szuggerált tartalmat a páciens valóságnak tartja; és a tudatnak azon elemei s funkciói, amelyek ennek ellene szólanának, egyszerűen el vannak némítva, érvényen kívül helyezve. Úgy lehetne ezt tán illusztrálni, hogy nemcsak az elvontan racionális, hanem az organikus kritika is hiányzik. Minthogy ez hiányozhat egészben vagy részben, merev határt vonni szuggesztió és nem-szuggesztió közt még így sem lehet. Aztán a tudat-szakadás (*Bewusstseinspaltung*) esetei is mutatják, hogy egy bizonyos kritikai apparátus még az igazi szuggesztióval szemben is jelen van, csak többé-kevésbé teljesen a tudatalattiba (illetőleg e pácienseknél az elnyomott második személytudatba) küszöböltetik.

Ezzel elérteztünk volna a tulajdonképeni szuggesztióhoz. Hipnotikus és hipnoid állapotok ennek a jellemző kísérői. Ezek mindenütt nagy mértékben passzívok. Ha a normális tudatot a formálhatóság és rugalmasság (elaszticitás és plaszticitás) minden egyes személynél sajátos vegyülete karakterizálja, úgy a hipnotizált tudatából a rugalmasság hiányzik. A formáló erő már most az idegen személy gyakorolta szuggesztió esetén a szuggeráló akarat, amely úgyszólván kiváltja a páciensben azt az állapotot, mely önállóan nem képes reakciókat kiváltani. Az önszuggesztió esetén gyakran egy nagy erejű mozgás, ill. élménykomplexum megélésének tendenciája váltja ki hamisan egy létrejöttéhez szükséges külső föltétel valóságának tudatát. Az ijedős kislányban például az ijedség idegűtjai oly simán működnek s oly állandó izgalomban vannak, hogy az ingerlevezetés (*décharge*) könnyítésére a macska képzete erős és a *décharge* megtörténte a macska realitását csak erősíti. Míg a normális tudatban a valóság

észlelete szabja meg (nagyban és egészben) a reakciókat, addig az autoszugesztióban bizonyos mechanikus erejű mozgás, ill. élmény tendenciák szabják meg, mit lássunk valóságnak. Hasonlóképpen, de kissé bonyolultabban az idegenszugesztiónál is. Mert ott a páciens tudatállapota úgyszólván korlátozza és körülírja a lehetséges reakciók természetét; a közelebbi választást a szuggeráló akarat gyakorolja.

Ehez a ponthoz érve, nem volna érdektelen, de nem is kockázattalan, a szugesztió tüneteit Pikler megmaradási és ellentétességi, — vagy még speciálisabban Freud *Verdrängungs*-elméletéből levezetni. Ez utóbbi fogalom ilyen alkalmazásban kibővülne; és úgy mondhatnók, hogy negatív érték előjelű kiküszöbölés történik szugesztió alatt. Valószínű, hogy így az esetek egy részében az éber- és az álom-tudaton és akaraton kívül még egy tudatállapotot kellene megkülönböztetnünk, amelynek az előbbi kettőhöz való viszonya adná a szugesztió lényegét. Lehetségesnek látszik továbbá a szugesztiós tudatszűkülés bizonyos közelebbi szerkezeti körülírása. Tudjuk ugyanis, hogy idegen személyek tudattartalma, szóbeli vagy mimikus közlés útján, normális lelkiállapotban is behatolhat tudatunkba. A hallott beszéd megértésének módja, mint ismeretes az, hogy a mondatot, amelyet hallunk, egyidejűleg, sőt gyakran előzetesen, a beszélővel párhuzamosan megkonstruáljuk. Részben tehát igen hasonlít tudatunk tartalma az övéhez. De hasonló részen kívül még több is találtatik tudatunkban: a beszélőt látjuk is és nemcsak halljuk, hanem tudjuk is, hogy mi halljuk, sőt egyidejűleg tán meg is ítéljük gondolatmenetét. És ez az, ami a szugesztió alatt kisebb-nagyobb, de mindig jelentékeny mértékben hiányzik, ez a tudatszűkülés közelebbi értelme, ezért nem plus, hanem minus a szugesztió a rendes lelkiélettel szemben. Most látjuk, hogy ülhet az idegen elem, a szugesztió, mintegy összeköttetés nélkül mereven lelkiéletünk szövetében — mert ép az összeköttetés az, ami hiányzik, a hogyan és miért tudata.

Az itt vázoltakból azonban a továbbiak alapjául csak a szugesztió fogalmának bizonyos korlátozása szükséges, amelynek ajánlatos voltát, egyelőre csak az egyéni lélektan szempontjából, most a reakciók helyessége (normalitása) kritériumának kapcsán akarjuk kimutatni.

Kérdésünk lényege ez: mit ért, mit érthet az orvos, illetőleg pszichiáter normális reakció alatt és meddig illetékes az ő tudománya e normalitás megállapítására. Továbbá: milyen

határok közt lehet a reakcióból a lelki folyamatra következtetni?

A normális” szónak két általánosan elfogadott értelme van amelyeket jó széttartani. Jelenthet ugyanis normális 1. valamely szabálynak megfelelő, valami szabály szerint helyes minőséget, 2. átlagos, a szóbanforgó egyedek legnagyobb részénél fenforgó tulajdonságot. Széles egészben, nagyjában véve, (de csak így!) a lelki statisztika számára e két fogalom összeesik: az emberek nagyobb része lelkileg normális, egészséges.

Az értékfogalmat pedig, amely szerint az átlagos s az egészséges itt nagyjából egybeesik, maga az élet szolgáltatja és működteti, s ez a széles fogalom az életképesség, mert ez az egészség fogalmának utolsó lehetséges elmélyítése.

Eszerint a pszichológusnak, mint olyannak se joga, se kötelessége kutatni, hogy egy reakció, amelyet bizonyos faj, osztály csoport normálisnak ismer el és amelynek létrejötté orvosi szempontból normális cselekvéshez vagy gondolati folyamathoz van kötve, miféle értékítéletnek, véleménynek, szociális áramlatnak köszönheti létrejöttét. Ezt kutatni, itt esetleg tömeg, vagy általában szociális szuggesziót kimutatni, a társadalomtudomány dolga lesz.

Például. Hogyha a felnőtt Sioux-indiánus egy ellenséges törzs tagját meglátva lenyilazta, csatakiáltásba tört ki, rárontott, énekes deklamációba fogott és leskalpolta — a kulturtörténelemnek, a szociológiának elég dolgot ad mindezt megmagyarázni és összefüggésekbe foglalni. Az egyéni pszichológusnak azonban nem feladata itt faji szuggesziók vagy hasonlók után keresni, e magatartás „irracionalitását” megmagyarázandó. Az illető Siouxra nézve, ama hatalmas és kegyetlen viszonyok között, ez a viselkedés és csak ez normális; a meztelen szükség vitte rá, nem pedig valami légbőlkoholt észszülemény.

Ha ellenben egy európai fiú egy csomó indián regény elolvasása után soktollú főnököt lát magában és a szomszédja fiának rohan a baltájával: akkor lesz okunk és alkalmunk lelki abnormitást feltételezni.

Es itt elérkeztünk második kérdésünkhöz: hogy milyen határok közt lehet a reakciók azonosságából a lelki folyamatok azonosságára s azonos értékére következtetni.

S a felelet nem eshet messze attól a régi mondástól, hogyha ketten ugyanazt teszik, nem ugyanaz. Ha két embert cselekedni látok, látom az ingert s a reakciót. De hogy milyen

utak kötik össze a kettőt, azt nem tudom: s lehet, hogy olyan különbség van két egyformán cselekvő egyén lelki tevékenységei között, mintha az egyik a Váci-körúton, Podmaniczky-utcán és Aréna-úton menne az Andrássy-út egyik végéről a másikra, a második meg egyenesen az Andrássy-úton. Példánkban az európai fiú ép úgy fölemelte baltáját s ordítva rohant a másikra, mint a Sioux; és mégis egyik normálisan, másik abnormisan cselekedett, egyik helyen megvolt a beteges tudatszűkülés, másikon épen magasfokú koncentráció.

Amiből azt a következtetést vonjuk le: hogy sohasem szabad valamely reakciót egy elvont racionális sémához hasonlítva, azt önmagában abnormisnak nyilvánítani; hanem mindig figyelembe kell venni a lelki utat, amelyen át az adott körülmények közt létrejöhett.

2. Szociális szuggesztio

Kíséreljük meg már mostan, mi történik, ha a szuggesztio így nyert, valamivel szűkebb, de viszont valóban lélektani értékű fogalmát bizonyos szociális történetekre alkalmazzuk. Még mindig az egyén lélektanánál maradunk. De most azt vizsgáljuk, hogy ama társadalmi hatások, melyeket általában tömegszuggesztióknak szokás minősíteni (s amelyek oly sokfélék, hogy jobban illik rájuk az általunk használt szociális szuggesztio neve) mennyiben járnak tényleg a szuggesztióra jellemző lelkiállapottal.

Azt fogjuk találni, hogy bizonyos társadalmi jelenségekben valóban van része a szuggesztiónak. De a tömegszuggesztióknak nevezett állapotok nagyobb része más és egyszerűbb lelki folyamatokra vezethető vissza, mint az imitáció, az ismétlés, az igazatosság tényeire, amelyek mind *sui generis* tények és nem „bonthatók fel” tovább szuggesztiókra. Viszont alkalmunk lesz pontosan meghatározni a falláciákat, amelyek avval járnak, hogy mind a jelenségekre a szuggesztio nevét ragasztjuk.

Kétségtelen, hogy vannak esetek, amikor bizonyos tömegek tagjai úgy viselkednek, mint a hipnotikus szuggesztio alatt állók; másrészi kimutatható az is, aki vagy ami befolyásolja őket. Az ilyen tömeg tagjainak tudata ugyan már legtöbbszörre jóelőre megszőkülte és valami rájuk nézve igen jelentékeny tényre van beállítva, mint pl. a munkaalkalom, béremelés, valami ellentállás letörése. De az ilymód adott határokon

belül a vezető, vagy a körülmények adta ösztönzés valóban abnormális erőre kap fölöttük, szinte mechanikusan követik. A vezető presztízse, egy meggyújtott gyufa, vagy útban fekvő kőrákás adta eszmetársítás, ellenállhatatlanul működik, korlátlanul betölti a tömeg tagjainak tudatát.

Amikor a szuggesztió vagy önszuggesztió minden jele ilyenképen adva van, bizonyára megengedett dolog az egész lelkiállapotot erről az alkatrészéről megnevezni. De még ilyenkor is működnek a tömeg tagjaiban konkurráló lelki folyamatok, amelyek viszont gyakran minden szuggesztió nélkül, csak önmagukban, nagy mértékben befolyásolják a tömeg tagjainak tudatát annyira, hogy rendkívül érdekes tünetek mutatkoznak, amelyeket azonban egyenesen hiba szuggesztiónak minősíteni. Hol akadunk például szuggesztió hatására, ha király váró tömegben a kocsisor láttakor fölzúg az éljen? Azt már megállapítottuk, hogy lélektanilag valami „király-szuggesztió”-ról beszélni nem lehet. *Várás* ellenben van és *figyelem*; tehát a tudatnak egy bizonyos beállítása és szűkülése és bizonyos reakció-útnak előkészítése, feszültsége. Ez már például elégtően magyarázza a hamis décharge-okat, melyeket egy idegen kocsi okozhat. Elhangzik az első éljen, nagyon gyakran minden befolyásoló szándék nélkül, maga is mint valódi feszültség kitörése. De tegyük föl, hogy agent-provocateur-ök ordítottak először; nem szuggesztió ez? Nem, hanem igenis számítógépes felhasználása a tömegtagok egy másik lelki hajlamának: az *utánzásnak*. Az uralkodó akarat, amely a szuggesztió nevezett viszony egészét vezeti, szabályozza, hiányzik; mert az agent provocateur nem szabja meg, hanem szűkebb értelemben követni kénytelen a tömeg hangulatát s csak kitörését könnyíti meg. Ép így nehéz feltalálni a tömeg befolyásolt tagjaiban az elszenvedett szuggesztiót jellemző abnormális tudatszűkülést. Tudatszűkülés van, de a rendkívüli viszonyok teljesen igazolják. Formidabilis darab valóság az a tömeg, amelynek részét az egyesek alkotják s a benne lakozó, majdnem korlátlan lehetőségek bizony megokolttá teszik tagjainak sajátos *tömeg-izgatottságát*, amelyről később még többet kell majd mondanunk. És az uralkodó látásának emocionális hatása sokkal mélyebben gyökerezik, mint pusztán tömeghatásban: vitális erejű és részben ősi értékekben. Ami már most az utánzást (imitációt) illeti, annak hatása rendkívül mély és általános és a modern lélektani elméletek legtöbbszörből igen egyszerűen levezethető. Ha tényleg

több élmény tendencia küzd állandóan a tudatbajutásért; ha ezek az élménytendenciák egyúttal mozgástendenciák is; és ha valamely mozgás észlelése az illető mozgás-érzés bizonyos mértékű utánzásával jár: úgy nyilvánvaló, hogy a mozgás észlelése nagyban erősíti és gyakran diadalra juttatja az illető mozgástendenciát. Különösen a tömegjelenségekben van nagy része ilykép az utánzásnak.

Ez állítás példái számosak és közismertek. Mindenki tapasztalhatta, milyen ásító rohamot támaszt unatkozó társaságban az a könnyelmű ember, aki először elásítja magát. Ismeretes a Duse példája is, aki a *Kaméliás Hölgy* harmadik felvonásában percekig hangtalan feszültségben tartotta hallgatóit, mielőtt köhögni kezdett; de köhögésére percekig tartó köhögés zúgott át a nézőtérén, úgy hogy a színészeknek hallgatva kellett megvárniuk, míg elmúlik. Harmadik, kevésbé egyszerű és rikító példa: ha valaki akkor érkezik ebédelő társaságába, mikor már mind ettek, a jóllakottak pillantásai alatt gyorsabban, kevesebbet, kedvtelenebbül eszik. Beszélhetünk-e itt szuggesztióról? Talán csak az utánzás láncba fonódó határai hiányoznak, a rágó állkapcsok szimpátiája: s ezt kellemetlen érezni. Nem valami szuggesztió hiányzik; az egész jelenség inkább csak fiziológiai természetű. Az ismétlés lélektani hatásai hasonló mód kézenfekvőek és nem szuggesztió alapulnak.

A két fő hibaforrást, amelyekből odajutunk, hogy ily fontos és különböző dolgokat a szuggesztió subája alá dugjunk, megint egy példa kapcsán fogjuk megjelölni. A hölgyek a divat szerint öltözködnek. A divat többé-kevésbé szép vagy csúnya lehet. Vannak esetek, amikor az asszonyok egész jól belátják, hogy a divat csúnya, de mégis követik. Más esetekben csak azért, mert divatos, el vannak ragadtatva akármilyen modelltől. Az első esetben körülbelül így vázolható az asszony tudatában tényleg adott processzus: Nem épen szép ez a ruha, gondolja, de idén ezt fogják hordani, tehát megveszem. Ez olyan tiszta gondolati folyamat, oly tudatos okoskodás, hogy szinte csodálatos, hogyan kerül hozzá a szuggesztió fogalma. Hogy nem az illető asszony lélektani megfigyeléséből, az világos. Kívülről — onnét kerül hozzá, hogy a divatban is mutatkozó valamely szociális erőt szuggesztióknak szokás nevezni, s így a lelki folyamat, amely által ez az erő az egészben érvényesül, szintén szuggesztió címet és jelleget kap.

Mi van azonban a második esetben az asszony tudatában?

„A szabóm azt mondja, ez a ruha szép; szép is; megveszem.”
 Vagy: „A szabóm azt mondja, szép. Megveszem. Nagyon szép.”
 A reakció valóban olyan, hogy, ha abnormis tudatszűkülés követné, elszenvedett szuggesztióknak tulajdoníthatnák. (Érdekes itt mindjárt megjegyezni, hogy amit a hölgy valóságnak vesz, mi pedig szuggerálnak, nem dolog, hanem érték, ha azt tartanak, hogy a ruha ízléses, nem szuggesztióról beszélünk, hanem jóízlésről.) Azonban kétségen kívül áll, hogy a legtöbb esetben abnormis tudatszűkülés nem jár a ruha vásárlással. Az illető asszonynak kezdetlegesebb az ízlése; neki már a szabó és a divat ítélete nehezen megfélebbezhető érték. A pszichológus pedig azáltal jut hozzá, hogy a szuggesztió tényállását megszerkessze, hogy a James *psychologist's fallacy*-ját követi el. E hibát James így határozza meg: azt a tudatot, amelyet a leírt lelkiállapot tárgyáról bír, a kutató összezavarja avval, amelyet ő maga bír az illető tárgyról. A pszichológusnak magának megvan a nézete a divat szépségéről és célszerűségéről, azonban mégis alkalmazkodik a divathoz. A hölgyekben is feltételez hát élénk szépségérzést, tendenciát helyes öltözködésre. De minthogy mégsem öltözködnek helyesen, kell egy ellentétes szuggesztió is a tényleges öltözködés „megmagyarázásához”.

Itt újra nyilvánvaló az érték nagy szerepe a szociális szuggesztióról szóló tanokban. Valóban egy értékrendszer, egy világfelfogás *des Pudels Kern*, amelyből ez az egész különös gondolatirány származik, sőt, amint látni fogjuk, ez az értékfelfogás, ha elfogadjuk, elég széles határok között igazolja is amaz elméleteket.

Ha lelkiéletünk mindazon részeit, amelyek a család, a társadalom, a divat, a szokás hatalma alatt állanak, szuggesztióknak nevezzük, miben különböznek ezek a lelkifolyamatok azoktól, amelyeket ezzel ellentétben a kritika, a tudás szabályozta magatartás neve alá helyezünk? Lélektanilag semmiben; mert amint a legkülönbözőbb értékű tételekre lehet formailag kifogástalan ítéleteket építeni, úgy a legnevetségesebb tévhit is szolgálhat kiindulópontjául annak a folyamatnak, amelyet absztrakt gondolkozásnak nevezünk. A különbség csakis értékbeli. Azt a lelki folyamatot, amelynek irányító elemeit helyesnek ismerjük el, racionálisnak nevezzük, a többiek szuggesztióknak. De ha ezt a felfogást következetesen alkalmazzuk, oda jutunk, hogy lélektanilag a helyes és a nem helyes folyamat közt nem

lévén lényeges különbség, mind a kettő szuggesztió, csak egyik megfelel bizonyos értékeknek, másik nem. Evvel a szuggesztió elmélet *ad absurdum* van vezetve s csak az hiányzik, hogy ezt a szokásos éles formában fejezzük ki, mondván, hogy ez elmélet szerint az is csak szuggesztió, hogy minden lelkifolyamat szuggesztió.

A világfelfogás pedig, amelyből minden igazolást nyer, a racionalizmus és individualizmus felfogása. Ha a társadalmi lét célja az egyén boldogsága, s az egyéni cselekvésnek is normális célja egy jólét-maximum elérése; ha tényleg mégis vannak társadalom-lélektani erők, amelyek ellene hatnak e céloknak, sőt a tömegben lévő ember lelki élete tipikusan ilyen az ő szempontjából célelles erők hatása alatt áll: úgy közelfekvő dolog az ilyen ellenálló erők hatását irracionális, szuggesztiós folyamatokra visszavezetni, az ész vezette cselekvésekkel szembehelyezni. Ha továbbá az irracionális erők úgy viselkednek, mintha bizonyos osztályok vagy kasztok érdekeit védnek ama kívánatos legfelsőbb jó ellen, úgy a szuggesztió gyanúja még nagyobb erőt kap, mert most már van olyan osztály is, amelynek érdekében áll szuggesztiót gyakorolni.

Bizonyos korlátokon belül (melyeken túl egyáltalán nem lehet értelmesen szuggesztióról beszélni) így mély és jelentős értelme adódik a szuggesztió fogalmának. Ez azonban történet-filozófiai értelem, amelyet a lélektanitól jó élesen elválasztani.

3. A lelki epidémiák

Igyekezzünk tisztán tudományos fogalmakkal a lelki epidémiák lényegét megérteni.

Mindenekelőtt két nagy vidéket kell itt megkülönböztetnünk. Kutathatjuk a lelki tömegjelenségekben résztvevő egyének pszichéjét, vagy magának a tömegnek vagy csoportnak lelki-állapotát. Még pontosabban: a kérdéses tömegjelenségeket az egyéni lélektan, vagy a szociológia törvényeivel való összefüggéseikre nézve vizsgálhatjuk.

Az egyéni lélektan mondanivalóinak egy csekély részét a szuggesztió fogalmának kapcsán vázoltuk. Gyakran épenséggel a pszichopatólogusnak van a dolgokról a legtöbb mondanivalója: minden olyan esetben, amikor valamely tömegjelenség az idegrendszer zavaraival van egybekötve. A vitustánc, a tömeggyógyulások ennek példái, idetartoznak többé-kevésbé a pánikok is. Ellenben a divat százfajta jelensége, amelyeknek

egésze a közvélemény életét is meghatározza; az emberek tényleges (testi) együttléte által alkotott és a tisztán lelki jellegű tömegek és a bennük lefolyó lelki jelenségek, amelyeket az orvos, de sőt az egyéni pszichológus sem mindig tekinthet abnormálisnak, ezek nagyjából a lélektan és a szociológia körébe tartoznak.

És itt rögtön felmerül az a kérdés, hogy vajon mindig amit szellemi epidémiának szokás nevezni, abnormis-e a társadalomtudomány szempontjából? E kérdésre a következő alapvető megfontolásból vonhatjuk le a feleletet: Az egyén életének majd minden pillanatában, gondolatainak és cselekvéseinek legnagyobb részében kénytelen saját társadalmi csoportjának szokásaival és felfogásaival számolni. Tehát olyan dolgokban is erősen függünk a társadalom gyakorlatából és ítéleteitől, amelyeket önmagunkban, egyedül teszünk. S anélkül hogy e befolyást tudatosan érezzük.

És ha ez ma így van, akkor korábbi, szűkebb és szigorúbb társadalmi szervezetű időkben még nagyobb mértékben volt így. Nekünk mégsem egész ritkán vannak elvont érték-ítéleteink, amelyek a társadalom parancsának ellenszegülnek. De hosszú korokon át, a hagyományos csoport szokásai által szentesített volt az értéknek aránytalanul legfontosabb konkrét megjelenési formája; amely tényállást semmiképp sem tudom olyan pontosan leírni, mint az angol frázissal: *it was practically the only chance of realizing it*.

Van tehát egész és csoport közt egy állandó alapvető lelki viszony. Mennyiben változik ez lelki epidémiák alkalmával?

Az épen említett állandó viszonyban a csoport tudatának elemei mint szabályozó, vezető, korlátozó momentumok szerepelnek. Mintegy idegen hatalom, amelyhez az egyén akarata a maga kisszerűségében, többé-kevésbé teljesen alkalmazkodni kénytelen. Az egyénnek nem szabad vétenie a csoport törvényei ellen.

Azonban minden olyan esetben, amikor lelki epidémiáról beszélhetünk, az egyén ugyanazon tudattartalommal van eltelve mint a csoport s így vele egynek, konformisnak érzi magát. Az egyén és a csoport tendenciái nem gátolják egymást, hanem ellenkezőleg kölcsönösen erősítik. Az első kiáltó szava nem részvétlen idegen csendbe hull bele, hanem a csoport kiáltásává nő.

De bármit cselekszik a csoport, ez a cselekvés az

egyénre nézve bizonyos értelemben szabály. A mai tömeg tagjának csakúgy, mint a primitív klantagnak *vox populi* igen mély értelemben *vox dei*. A csoport cselekvésének ez a törvénytermészete, amely legalább pillanatnyilag érvényesül mindaddig, míg a tömeg tagjai újra valamely alapvetőbb, hatalmasabb szabály tudatára nem ébrednek nézetünk szerint a lelki epidémia legfontosabb alkotó eleme.

Ehhez egy második tételt kell kapcsolnunk: a csoport egész „lelki epidémiákban” mint tömeg szerepel, fizikailag, vagy modern formákban legalább lelkileg (képző tudattartalom révén) összpontosítva van: és viszont mindenütt ahol ilyen összpontosítás megvan, megvan a csoporttudat keletkezésének tendenciája is. Ez a megállapítás a legérdekesebb világítást veti az emberi gyülekezeteknek s a szokás illetőleg törvény által való szabályozásuknak történetére. Aztán mélyebben, egyszerűbben és precízebben, mint a szuggesztívó jelszava, megokolja ez a fölfogás a tömegindulatok kezdetleges és csökevény voltát. Rendkívül érdekesen lehet továbbá e tételek kapcsán kifejteni Jellinek fölfogását a jog fejlődéséről, amely szerint az a ténylegesnek normaszerűvé válásából nem kevésbé áll, mint a normaszerűnek ténylegessé válásából. Meglepő következményeket kapunk belőlük a tömegek amoralitásának hírhedt kérdésében is: mert megértjük, hogy volt egy korszak, amelyben a tömeg illetőleg a csoport tette *eo ipso moralis* volt; hogy ez az erkölcsi fölfogás csökevényként bennünk is megvan, de rendes körülmények között csak egyéb magasabb értékeléseinktől támogatva érvényesülhet. (*Majoritätsglaube!*)

És itt egy új következéshez jutottunk, amellyel be akarjuk fejezni ezt a felette szűkös vázlatot. Az utcai tömeg lélektana lehet egészben hasonló akármely tanácskozó gyülekezetéhez. Szociológiai megítélésük mégis nagyon különböző lesz, és legpregnansabban s leghelyesebben osztályozni őket azon szociális szabályok szerint lehet, amelyekkel a tömegek tudattartalma viszonyban áll, s eme viszony természete szerint. Az egyéni lélektan egy izgatott parlamenti ülésben mindenféle abnormitásokat fedezhet fel; hogy szociológiai szempontból ez a parlamenti tömeg abnorm-e, más kérdés. Aligha csalódunk, ha azt hisszük, hogy így a szociológia részére még a Tarde kitűnő lélektani beosztásánál is használhatóbb és érdekesebb rendszert kapunk a tömegek természe-

téről. Ismételjük, hogy a szociológiai elem nem minden tömeg természetének leírásánál egyforma fontos. Politikai természetűekben a normaszerűség eleme hatványozott jelentőségű, patológikus természetű járványokban esetleg érdektelenné válhat. De mindenütt jellemző a „szellemi epidémiára”, hogy a tömegesen latens egyéni hajlandóságok bennük nem nyomódnak el, hanem a tömeg magaviselete által erősítetnek és így a társadalom pszichéjében (egészséges vagy egészségtelen) egyensúlyi zavar áll be.

Ez a zavar is szűkülés. Az „epidémia” idején a hagyományos szabályok és szokások nagyrésze egész eltűnik a tömeg tudatából, és az egy epidemikus tartalom ideiglenesen minden egyebet elnyom. Ebben az értelemben tán szabad, lélektani képet használva, szociális szuggesztióról beszélni.

És tán itt sem kár elfeledni, hogy semmi sem olyan szuggesztív, mint az elvont gondolatok.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Farkas Gejza: Háborús mezőgazdasági szemle

1914 július-december

A mezei munkák legnehezebb, de rendszerint mégis legörvendetesebb időszakának megszokott, megszeretett zenéjét a legutóbbi évben egészen másféle hangverseny zavarta meg, ha miként látni fogjuk, teljesen egyáltalában el nem is nyomhatta. A kaszák mellett egyszerre csak kardok pengtek, az aratógépek mellett géppuskák kattogtak, a cséplőgépek bűgását ágyúk dörgése harsogta túl, a békés gépsípok helyett mindinkább harcra hívó kürtjelek hangzottak, a méla aratónóták helyett vad harci dalok ütemeit hordta a szellő. Rettenetes disszonancia volt ez, de emellett csak átmenet egy még rettenetesebb új harmóniába, a háború rémes harmóniájába.

Amíg ez az átmenet tartott, amíg a karok és a lelkek még nem helyezkedhettek el teljesen az új, harcias alkalmazásokban, addig nem is látszott lehetségesnek a békés köznapi élet jelenségeinek továbbfigyelése. Ezért maradt ki három hónaponkénti időközökre tervezett mezőgazdasági szemlénk őszi sorozata is.

Amint azonban a gazdasági életben és a lelkek működésében az új, harci egyensúlyállapot annyira-mennyire kialakult, azonnal nyilvánvalóvá lett, mennyire nem szűntek meg, sőt mennyire nem veszítették el fontosságukat a békés emberi munkásság tüneményei. Különösen a mezőgazdasági élet vetett felszínre annyi nagy, részben meglepő jelenséget épen a világháborúval kapcsolatban, hogy szemlénk újbóli megindítása nemcsak indokolttá, de szíves olvasóközönségünk tájékoztatása szempontjából szinte szükségessé vált. Nehézséget ebben épen csak az anyag óriás tömege okozott; nem is lesz még most lehetséges a mezőgazdaságnak a háború első félévében kialakult képét egy szemle keretében egészében megrajzolnunk és csak néhány különösen megkapó vonás odavetésére kell szorítkoznunk,

* * *

A mostani háború, melyet lekicsinyelnénk, ha a titánok küzdelmeivel hasonlítanók össze, csak az igen felületes szemlélőre nézve képezheti kizárólag a hadviselő államok fegyveres erőinek harcát. Valóban népeknek, nemzeti gazdaságoknak, sőt talán legelső sorban mezőgazdaságoknak küzdelme ez.

Már a *Huszedik Század* májusi és szeptemberi számaiban megjelent mezőgazdasági szemléinkben reámutattunk a német és orosz

mezőgazdaság mind erősebben megnyilvánuló érdekellentétére; az oroszok azon törekvésére, hogy eleddig a német mezőgazdaságba napszámba küldött munkásaikat otthon foglalkoztassák, a német ipari népességet tápláló mezei terményeiket saját nagyrafejlesztendő ipari népességüknek juttassák. Reámutattunk arra az érces visszhangra, melyet ezek a törekvések Németországban kiváltottak. Olvasóink emlékezetébe vissza kell hívnunk Seringnek és más német nemzetgazdáknak intő szavatait is, akik nagy iparon kívül nagy mezőgazdasági alappal is rendelkező világbirodalmak — Oroszország, Amerika, Brit, Francia birodalom — láttára a legvégső erőfeszítést javalták saját nemzetüknek, hogy ez is megfelelő mezőgazdasági életforrásokat nyisson régi határai közt és azokon kívül. És ugyan a kis Szerbia népének harckészségét mi más szította fel az önfeledésig, mint a vágy, hogy mezőgazdasági terményeinek a tengeren át jobb piacot keressen, mint aminőt neki a részben iparos, de mégis inkább agrár szomszéd Monarchia nyitott?

A háború kitörésének pillanatától kezdve pedig minden hadviselő fél legfőbb gondját képezte: mi módon lássa el hadseregét és népét a szükséges élelmi cikkekkel és más mezőgazdasági termékekkel, ruházati anyagokkal, vonóállatokkal stb. Már a háború első hónapjaiban nyilvánvaló lett, hogy a hadviselő felek nemcsak seregeik számbeli ereje, hanem ezek felszerelése, hadviselésük ipari segéd-eszközei, sőt népeik harci szelleme tekintetében is annyira egyenlőben vannak egymással, hogy a döntést csak egy huzamos háború hozhatja meg. Esetleg ez sem egy nagy csata útján, hanem valamelyik hadviselő államcsoport élelmiszer- és egyéb terménykészletének kifogyása, mezőgazdaságának kimerülése révén. Ezért a kormányok majd mindenütt csodálatraméltó gyorsasággal tettek meg minden intézkedést az országaikban levő készletek összetartására, idegen készletek bevonására, a meglévőnek gazdaságos beosztására, a jövő termelésnek a háború által okozott nehézségek ellen is biztosítására. Ebben a tekintetben a harcba bele nem keveredett semleges államok sem maradtak el a hadviselők mögött; azoknak is főgondját képezte, hogy a harcbekeveredett szomszédok kétségbeesetten magas árajánlataikkal ki ne szívják az országból azt, amire ennek is szüksége lehet békességes életében, vagy esetleg hadviselésében, ha a tűzvész reá is áterjed.

A hadviselő államok természetesen nem szorítottak saját terménykészleteik összetartására; sőt a legádázabbul törekedtek ellenfeleiket minden mezei termék behozatalától elzárni. E révén már igen érzékeny csapásokat ejtettek egymáson, csak az angolok nagyarányú tengeri zárlat-tevékenységére, a német cirkálók szállítóhajó-vadászataira kell gondolnunk. Gabonában szállítandó nemzetközi államközi csónokról is szó esett (Franciaország—Amerika), a mezei termékek szállításának kérdése az államkormányok intézkedésein kívül nemzetközi egyezkedések tárgya is lett.

Mivel afelől csakhamar mindenki tisztában volt, hogy amely államnak a harctéri döntés bekövetkezése előtt kifogy az élelemkészlete, az vereség nélkül is vesztes az élethalál harcban, mindenféle már a közszellem fenntartása végett is azt kürtölték a kormányok:

az ellenségnek fogytán van az elemőzsiája, de mi akármeddig győzzük vele. Egy kissé úgy tett mindenki, mint a székely asszonyok, akik a népük táborát ostromló, de már éhező tatárokat azzal kergették futásba, hogy óriás cipókat mutattak nekik, melyek ugyan belül hamuval voltak kitöltve.

Hogy a nagy döntés végre melyik harctéren fog bekövetkezni: a hadseregekén, az ipari segédeszközökén, vagy a mezőgazdaság teljesítőképességén, ezt ma még senki sem tudhatja. A legutóbbi eshetőségtől époly kevéssé van okunk félni, mint a két előbbtől. A mi mezőgazdaságunk rendes körülmények közt nemcsak népünket táplálta, hanem kivitelre is termelt, ezt tehát egy bármily hosszú háború nem győzheti le teljesen. Ami pedig nagy szövetségesünket: Németországot és ennek nagy ellenfelét: Angliát illeti — az előbbi a mezőgazdaságban épenúgy túlnyomólag saját termelő erejére számít, mint a harctéren saját fiaira, míg az utóbbi mindkét téren megvásárolt, vagy kikényszerített idegen segítségre, idegen termékekre, idegen zsoldosokra épít. Két mérkőző világhatalom mezőgazdaságának életképességét mi sem világítja meg jobban, mint ama két nem kétes forrású statisztika, mely szerint 1900-tól 1912-ig a Németbirodalom szarvasmarhaállománya 18,939.692 darabról 20,994.344 darabra, sertésállománya 16,807.014-ről 25,659.140-re szaporodott fel, ezzel szemben csupán a külterjes mezőgazdaságot jelző juhászaira ment vissza 9,692.501 darabról 5,520.873-ra. Míg Angliának szarvasmarhaállománya csak 1912-ről 1913-ra 25.000, loállománya 8000, sertésállománya 690.000, még juhállománya is több mint 1,300.000 darabbal csökkent; az egyesült királyság szántóterülete ismét 302.298 acre-al fogyott.

* * *

Azon hathónapos időszak elején, melyre szemlénk vonatkozik, még nem volt háború, nem is akadt sok ember, aki egy ilyennek, kitörésével komolyan számolt volna. így még július hó legnagyobb részében a rendes módon folyt a mezőgazdaság békés és — szerencsére csak helyenként — harcos munkája. Ez utóbbira Magyarország némely vidékén a részre vállalt termés elégtelensége miatt kitört aratósztrájkok, továbbá a középolaszországi kiscgazdák és munkások súrlódásai szolgáltattak példákat. Olaszországban ezúttal az volt a baj, hogy a kiscgazdák a nagyokkal együtt kollektív szerződésben kötelezték magukat a tulajdon gépekkel és járművekkel rendelkező cséplőmunkás-szakszervezetek szolgálatainak igénybevételére. Ez a drága és csak több ember által üzemben tartható cséplőgépeknél előnyösnek is mutatkozott a kiscgazdákra nézve; csekélyke terményük elszállítását azonban az utóbbiak a munkásszervezetek díjtételeinél olcsóbban vélték elvégezhetni saját közlekedési eszközeiken, melyek között talán olykor a hátuk is szerepelt. Emiatt azután a munkásszervezetek bojkottja alá kerültek a cséplőgépeknél is.

Nálunk a rendes módon megindították a nyári mezőgazdasági tanfolyamokat főként a tanítók részére, akik csak az évnek ebben a szakában érnek rá mezőgazdaságot tanulni. A kormány megindította egy nagy országos kölcsönös állatbiztosítási központ felállítását, mely-

hez mintegy ezer állatbiztosító szövetkezetnek kellett volna tartoznia. Nyilvánosságra került a sacharin üldözése iránt Parisban 1914 április 16-án létrejött nemzetközi egyezmény, melyből Magyarország és Ausztria természetesen csak parlament-technikai okokból, formailag maradtak ki.

Azután beborult. Az elkerülhetetlen háború kitörése előtt még hamarosan megtartottak néhány régen tervezett mezőgazdasági rendezményt, így július 26-án egyetlen napra szorítva a pozsonyi német-magyar-osztrák méhész-vándorgyűlést, még mindig 800 résztvevővel és már sok harci szövetséget hangsúlyozó beszéddel. Már a Prágában tervezett szláv méhész-gyűlésre nézve a bolgár méhészek bejelentették távolmaradásukat, mert macedóniai testvéreik elnyomóinak láttára nem tudtak volna a méz édességére, csupán a fulánkok szúrásaira gondolni.

A háború valóságos kitörése azután szinte elseper minden jelenséget, ami a mezőgazdaság fejlesztésére való törekvést mutatni szokta. Elmaradtak legnagyobb részben a díjazások, kiállítások, még az országos sörárpa- és komlókiállítás is, mely elé pedig oly sok reménységgel néztek. Elmaradtak az augusztusi lóversenyek, a vadász-társulatok segélyeit beszüntették, úgyszintén a faj-baromfiak kiosztását is. Gazdasági tanintézeteink közül három akadémia (a kassai, debreceni, kolozsvári) meg sem nyithatta kapuit.

De azért a mezőgazdasági előhaladás mozgása nem szűnt meg teljesen. Késő ősszel megkezdődtek Magyaróvárott az első egyetemi jellegű közgazdaságtani előadások, ami egy bár szerény lépést jelent, az annyira szűkséges mezőgazdasági egyetem megvalósítása felé. A vármegyei gazdasági egyesületek részben még fokozott tevékenységet fejtettek ki, az országos mezőgazdasági egyesületek és szövetkezések is bár a hadbavonulások által megrikított sorokkal, megtartották rendes gyűléseiket. Ugyanezt jelentették a Német birodalomból is. Gazdasági életünk legszebbik leánya, a mezőgazdaság tehát nem halt meg, még csak nem is aluszik.

* * *

A harcba vonuló katonára nézve igen fontos, hogy töltenytás-káján kívül kenyértarisznyája is jól meg legyen töltve; miként már érintettük, a hadviselő államokra nézve ugyanez áll. Am ebben a tekintetben egyikük sem dicsekedhetik túlrózsás helyzettel, mert a világharmon nem tartozott a legjobbak közé. A római mezőgazdasági intézet jelentése szerint az északi félgömb megfigyelhető országainak (melyek közé a hadviselők legtöbbje is tartozott) búzatermése 8,8%-al volt kisebb az 1913-iki termésnél; az igaz, hogy az 1903—1912 tízévi átlagot még így is 13%-al meghaladja. Rozsból a kevesebbet tavalyyal szemben 3,9%. a többlet az előző évtizeddel szemben 11,5%. Az árpánál ezek a számok 10,5, illetőleg 9,3%, a zabnál 12,6, illetőleg 5,8%. Ezek a számok ugyan azt mutatnák, hogy a termés nem volt épen rossz, sőt tavalyról még egy kitünő termés maradékai is rendelkezésre állanak. Azonban az aránylag legjobb termés épen a semlegesnek maradt Amerikában volt, míg a hadviselők legtöbbje már a háború kitörése előtt is ugyancsak nekilátott a behozható gabona felkeresésének. Így a Kansas-búzának először nyitottak

utat Magyarországra. A háború alatt mindenfelé elrendelt gabona és lisztkiviteli tilalmak azután a beszerzésnek ezt a forrását is elzárták és így — miután a tengeren való szállítás is igen bizonytalan lett — minden hadviselő országnak csak egy mentsége maradt: a meglévővel való takarékoskodás. Nevezetesen, hogy Nagy-Britanniát még a tenger fölötti uralmának teljessé válása sem menthette volna ki egészen a kenyérgondokból, mert gabonatermelő gyarmatai egy részében is gyenge termés volt.

* * *

Miután az egész földgömbön elharapódzott háború egyidőre kikapcsolta az életből a „világgazdaság” közkeletűvé vált fogalmát, a hadviselő felek mindegyikének a legkomolyabban hozzá kellett látnia, hogy ne csupán hadereje és népe pillanatnyi mezőgazdasági termény-szükségletét fedezze olyan jól, amint épen lehet, hanem magát mezőgazdasági termelésre is képessé tegye a megnövekedett szükséglet további kielégítésére és pedig lehetőleg minden idegen segítség nélkül. Tehát arra kellett ügyelni, hogy a megérlelt termést learassák, feldolgozzák és elszállítsák, egyben pedig megfelelő talajelőkészítés, a rendesnél is több vetés és állatnevelés útján a sereget és az országot jövőben is élelmezzék, még abban az esetben is, ha a háború a jövő termésig is lehetetlenné tenné mindennemű külföldi termény behozatalát.

A mezőgazdaság ezen nagy feladatának megoldása elé azonban mindenfelől óriási akadályok tornyosultak — sokkalta nagyobbak, mintsem azt a városi ember csak el is képzelhetné. Miután a kormányok legfőbb gondját szükségképen a harctéri győzelem képezte, melyért és különösen a vereség iszonyatának elhárításáért minden más későbbre kiható tekintetet fel kellett áldozni — a mezőgazdaság egyszerre csak elveszítette mindazon segédeszközzeit, melyek egyszerűen a hadviselés céljait is szolgálhatták.

Mindenekelőtt igénybevétték a szállítási eszközök, szekerek, lószerszámok, továbbá a motorok, vontatógépek nagy részét. Ezenkívül a ló- és szarvasmarhaállomány igen nagy hányadát, valamint az élelemkészleteket, sőt itt-ott a tenyészállatok nagy részét is. A saját országukban ezt bizonyára nem tették ingyenesen, fizettek mindenért hol pénzben, hol később beváltandó utalványokban. Magyarországon csak lovakért 200 millió koronánál többet fizettek ki a gazdáknak. Ez igen helyes, de ha egyszer az elvitt vonóállat, szekér, vagy motor a készletek kimerülése vagy a szállítás nehézségei miatt idejekorán nem pótolható hasonlóval — ugyan felrakhatja-e a gazda learatott gabonáját az egyik szekereért kapott százkoronás bankóra, befoghatja-e ekéje elé a lovaiért átvett ezrest? Pedig még a pénz sem állt mindig azonnal rendelkezésre; a hadi célokra bevont tárgyak vételárának kiutalása nagyon sok helyen késett, késik még most is, előleget, kölcsönpénzt pedig a gazda sehol sem kaphatott; hiszen még a hitelszövetkezetek is mindjárt a háború kitörésekor beszüntették az új kölcsönök engedélyezését.

A hadvezetőségek még a jövő termés előkészítésére szolgáló anyagokat is nagy részben elvonták a mezőgazdaságtól. Így a műtrágya-

anyagok (salétrom, kénsavas ammóniák) nagy részben eltűntek a forgalomból, a chilisalétrom behozatala lehetetlenné vált; még a semlees országokon keresztül való szállítást is kétes vállalkozássá tette a nagy szállítási és átrakodási költség. Hasonlóképpen hiányzott sokfelé a vetőmag és az állatok eltartására szükséges takarmány is, ami helyenként ismét az emberi táplálékul alkalmas, ma kétszeresen becses termények állatokkal való feletetésére vezethetett. Másutt meg épen a mezőgazda népesség napi táplálására szükségeseket seperte el a háború forgószele. És a pótlás majd mindenütt késett, mert a közlekedési eszközöket, nevezetesen a vasúti vonalakat a katonai szállítások foglalták le. A gazdák nemcsak, hogy nem juthattak idejekorán a munkájuk folytatására szükségesekekhez, hanem terményeiket sem bocsát-hatták a nemzeti élelmezés rendelkezésére, tömérdek tej, gyümölcs és egyéb termény veszett kárba, vagy jutott csupán kisebb értékű hasznosításra, mert lehetetlen volt a fogyasztási piacra elszállítani.

A legsúlyosabb csapást azonban az emberi munkaerő elvonásával mérte a háború a mezőgazdaságra, közismert tény, hogy a legtöbb hadiszolgálatra alkalmas újoncot a mezőgazdasági, falusi körzetek szolgáltatják, melyek némelyikében a sor alá kerülő legénység 90 és több százaléka beválik, amíg más, városi körzetekben ennek a számnak harmadrészét sem érik el. Ennek azután az a következménye, hogy egy általános mozgósítás, mely mindjárt eleinte a 20—25 legerőteljesebb korosztályra kiterjedt, mindenütt elsősorban a falut, a mezőgazdaságot fosztotta meg a szükséges munkaerőktől. Balkányi Béla számítása szerint 13 millió lélekre tehető mezőgazda népességünk 8%-a hadköteles, a népességből azonban a kereső elemnek már 18%-a. Miután pedig a hadkötelesek épen a keresők legjavát képezik, mezőgazdaságunk erővesztése a hadkötelesek bevonása révén 25—30%-ra tehető. Ennyit már a német normál-munkás formula ($1 \text{ nő} = \frac{2}{3} \text{ férfi}$, $1 \text{ gyermek} = \frac{1}{3} \text{ férfi}$) alkalmazása is valószínűvé tesz; nézetem szerint Balkányi számítása még inkább optimisztikus, miután a hátramaradt 42 éven felüli és hadi szolgálatra alkalmatlan férfi munkások csak kivételesen tekinthetők az eltávozottakkal teljesen egyenértékűeknek. De hát még mekkora arányokba nőhetett a munkaerőelvonás a különféle hadviselő országok azon tartományaiban, amelyekben a kormányok a föld népét megbízhatatlannak tartották és azért, amennyiben hadi szolgálatra be nem vonhatták, kényszer útján eltelepítették, elinternálták! (Orosz-Lengyelország egy része).

A mozgósítás azonban nemcsak a nyers munkaerőt vonta el a mezőgazdaságtól, hanem nagy részben a vezetőképeséget, a tudást is. Még a kormány tájékozódását is megnehezítette a gazdasági tudósítók nagyobb részének hadbavonulása; a kisebb-nagyobb gazdaságok egyre-másra veszítették el erőteljes munkásaikat, cselédeiket, gyakorlott vezetőiket, szakképzett alkalmazottaikat. Igen érdekes e részben a Párisban tett tapasztalat: ott az ostrom esélyére való tekintettel behozott nagyszámú tehén kezelését nagymértékben akadályozta a városi elemek által nehezen pótolható gyakorlott tehénápolók hiánya. A mezőgazdaság majdnem minden hadviselő országban olyan helyzetbe jutott, mint az az ember, aki egy nagy vérvesztéstől,

vagy erőfeszítéstől kimerülve hirtelen egy rendkívül nagy feladat előtt látja magát, melynek teljesítésekor azonban még elvonják rendelkezése alól eszközeinek egy részét. Amely ember az ilyen helyzetben is megállja helyét, az bebizonyítja életrevalóságát. A hadviselő államok mezőgazdasága — az ellenséges betörések és megszállások területei kivételével — általában igen jól megfelelt az irányában támasztott igényeknek; a hadseregek és népek élelmezése eddig nagyobbarányú fennakadások nélkül történt meg; épen csak azok az anyagok hiányoztak, amelyeket ellenséges vagy ellenség által megszállt területekről kellett volna behozni (Franciaországban répa, Németországban heremag, Oroszországban gyapjú!) Fenmarad természetesen a kérdés, hogy a mezőgazdaság ereje mind nagyobb részének elvonása dacára képes lesz-e a jövő termés előkészítését épen oly arányban elvégezni, mint a múlt évi eredmény betakarítását?

* * *

A hadviselő országok mezőgazdasága természetesen alig feleltethetett volna meg óriási arányokba nőtt hivatásának rendes munkaszervezetének a továbbműködtetésével, mely a nagy anyag- és emberelvonások után még lehetségesnek mutatkozott. A kisebb és nagyobb mezőgazdasági üzemek világszerte rendkívüli segítségekre szorultak és a mostani háború gazdasági történetének egyik legérdekesebb fejezete lesz az, melyből megtudjuk, mi módon nyerték ezt a segítséget önmagukból, más szomszédos és távolabbi üzemektől és mezőgazdasági szervezetektől, az országok társadalmától, végül, de nem utolsó sorban az államkormányoktól.

Mindenekelőtt saját erőtartalmát mozgósította a mezőgazdaság megnövekedett feladatai megoldására. Kivált a kisgazdaságoknál mutatkozott ez öröndetes mértékben lehetségesnek. A hadbavonult erőteljes férfiak munkáját, ha nem is egészen, de nagyobb részben elvégezték itthonmaradt feleségeik, apáik, gyermekeik. A nagyobb gazdaságokban is megkísértették a hadbatávozott cselédek munkájának egy részét a tanyákon maradt és a gazdák által segélyezett hozzátartozóival elvégeztetni; ez a segítség azonban sokkal csekélyebb értékűnek bizonyult, sőt — miként még látni fogjuk — igen kellemetlen csalódásokra és súrlódásokra vezetett.

Bármily öröndetes azonban a tény, hogy gazdaságaink, kivált a kisebbek, a gazdacsaládok tagjaiban oly értékes, még az üzemek továbbvitelére is alkalmas tartalékokkal rendelkeznek, hiba lenne ebből túlmesszemenő következtetéseket vonni és azt gondolni, hogy az eltávozott munkaerők gazdaságaikban általában feleslegesek voltak. Ez egyes esetekben állhat csupán, a szabály az, hogy az asszonyok, gyermekek és öregek nem állanak ki évről-évre azt a munkatöbbletet, melyet a családfők hadbatávozásának heteire, hónapjaira időlegesen elvállaltak. A gyermekek máris megsínylik a mostani erőfeszítést is: a kisebbek gondozó anyjuk és testvéreik munkába távozásával, a nagyobbak iskolai kiképzésük csorbulásával, melyet a közoktatásügyi kormány megengedni volt kénytelen. (Falvainkban az ismétlődő iskolákat nem nyitották meg, a mezei munkákra igényelt 8—12 éves

„nagyobb” gyermekeket pedig szabadságolták addig is elég gyéren látogatott iskolájukból.) Emellett a földek megmunkálása, az állatok, szerszámok gondozása sem lehetett a gyengébb pótmunkaerők keze alatt oly tökéletes, mint rendszeren; sok szántásnak és egyéb üdvös műveletnek egészen el is kellett maradnia; az ilyen munka megjárja egyszer-egyszer, amikor még az előző évek eredményei működnek a földeken és az udvarokban, de ha állandóvá válnék, okvetlenül a földek elgazosodására, a kártevők elszaporodására, az állatállomány hanyatlására, a szakszerű vezetéstől megfosztott gazdaságok elzüllésére vezetne.

Sok örvendetes hírt kaptunk arról a segítségről is, melyet a szorult helyzetbe került gazdaságok szomszédaik és más társaik részéről nyertek. Ha ez a segítség nem is volt mindenütt teljesen ingyenes, mégis sok altruista vonást tüntetett fel. Akárhány kisgazda dolgozott szomszédja földjén, vagy küldte oda jószágát, szerszámát, vetőmagját. Működésbe lépett ama nagyobb birtokosok jótékonyága is, akik felismerték, hogy a munkásállományaikat szolgáltató földnépet ezzel az eszközzel is életben kell tartaniok. A gazdasági egyesületek nagy tevékenységet fejtettek ki a még kapható anyagok, vetőmagvak, állatok kipuhatólása, közvetítése, a legegésőbb szükséglet területeire eljuttatása, olykor ingyenes kiosztása körül.

Kapott azután a mezőgazdaság segítséget az ipar, az értelmiség részéről is. Rendszerint a falu szolgálat a városnak munkaerőket, a világtörténelem mostani rendkívüli pillanatában ez a viszony felcserélődött. Németországban cserkész-diákok hada vonult ki a falvakba a termést betakarítani, az ipari munkásságot pedig mindenütt biztatták a mezei munka vállalására. Némely német szakszervezet (vasmunkások) ebben odáig ment, hogy minden munkanélküli segélyt eleve megtagadott azon tagjaitól, akik nem lennének hajlandók a felajánlott mezőgazdasági munkát elvállalni. Az irányban is akció indult meg szövetségesünknel, hogy a nem mezőgazdasági alkalmazású lovak legalább másutt el nem foglalt napjaikon a mezőgazdaság részére utaltassanak át.

A mezőgazdaság tevékenységének életbentartásáért természetesen az államkormányoknak is igen sokat kellett tenniök. Ezirányú tevékenységük három főcsoportba foglalható, ezek 1) a termelő és fogyasztó közönség tájékoztatása és tanáccsal ellátása, 2) a mezőgazdaság működését biztosító rendelkező intézkedések, 3) a mezei munkák egyenes elősegítése a köz rendelkezésére álló anyagi eszközökkel és munkaerőkkel. Nálunk az állam mindhárom irányú tevékenységének részben ellátására, részben előkészítésére a földművelésügyi minisztérium kebelében már szeptemberben állandó mezőgazdasági bizottság alakult. Mint tanácsadó az állam, hivatalos és félhivatalos hirdeteményeiben, leginkább a mezei munkáknak a lehetőség határáig teljes elvégzéseért, minél több terület bevetéséért, minél nagyobb mennyiségű aránylag gyorsan beérő tápszer (hüvelyesek, főzelékfélék) termeléséért, a nyers állapotban nehezen eltartható termékek megfelelő feldolgozásáért lépett sorompóban. Intette a közönséget úgy az élelmi cikkek pazarlásától, emberi táplálékul szolgálható anyagoknak feltakarmányozásától,

mint a készleteknek, ínségfélelemből, vagy üzérkedési célból való felhalmozásától, elrejtésétől. A fogyasztást oly anyagokra igyekezett terelni, melyeket a mezőgazdaság még rendkívüli igénybevétele mellett is kevesebb károsodási veszéllyel adhatott ki; így ajánlották a sertés-hús-fogyasztást a haretéri élelmezésre szükséges marhák és a jövő állatlétszám helyreállítására nélkülözhetetlen borjúk kímélése végett. A beszerzési forrásoknak, így az eladható lóállománnyal még rendelkező járáások jegyzékének közzététele is ide tartozik. Az államhoz, mint tanácsadóhoz azután többé-kevésbé illetékes magán tanácsadók is csatlakoztak. Ezek közül mindenesetre a legrokonszenvesebbek voltak azok, akik a harcoló katonák és kórházi sebesültek élelmezésének megjavítására kértek a gazdáktól bizonyos különleges munkákat és ezek eredményének önkéntes beszolgáltatását; így befőttkészítést, vadászást, halászsást.

Mint rendelkező az állam mindenekelőtt az élelmezésre és a jövő termelésre szükséges magvak és egyéb anyagok elpazarlása, vagy eltüntetése ellen lépett fel nagyobb nyomatékkal, mintsem ezt pusztán tanácsadásával megtehetné volna. A különféle államokban különböző irányokban és mértékben tette ezt, nálunk, Ausztriában és Németországban e tekintetben legnevezetesebb a tiszta fehér búzaliszt kiörlésének és kisütésének korlátozása, alsóbbrendű kenyéryanagok, tengeri, árpa, burgonya hozzákeverésének kötelezővé tétele, a borjúk és hasas tehének levágásának korlátozása, illetőleg betiltása, némely anyagok ipari földolgozásának tilalmazása. E részben különösen érdekes a szeszfőző ipar korlátozása, melyre egy későbbi pontban még reátérünk. Az államok fogyasztás-korlátozó és szabályozó rendelkezései, miután sok millió ember egyéni életberendezését és szokásait érintették, sok részben nehezen voltak keresztülvihetők és elég toldás-foldásra, szigorításra szorultak. Különösen a szabályszerű keverésű „hadiliszt” és „hadikenyér” volt nálunk az, mely nehezen ment a fehér kenyérhez szokott közönség fejébe és — gyomrába. Az idevágó rendelkezések közül a mezőgazdaságot talán legközelebből érdekli a földművelésügyi minisztériumnak decemberben kiadott rendelete, mely szerint a gazdák cselédek termény- (búza és rozs) járandóságait is alsóbbrendű terményekkel tartoznak $\frac{1}{3}$ rész arányban (tengeri, árpa) keverni, pénzbeli értékkiegyenlítés fentartásával. A miniszter a tiszta búzakenyér élvezését, úgy mint a gabonakészletek elrejtését harcellenes cselekménynek minősítette.

A kormány rendelkező tevékenysége legelső sorban mégis a mezőgazdaságban szükséges munkaerő biztosítására irányult. Ide tartozik már bizonyos rendszerint csak különösen képesített egyének által végezhető munkáknak (gépközelés) mások részére való megengedése. Továbbá a katonai, különösen népfelkelői szolgálatra bevont nélkülözhetetlen mezei munkások, gépközelők és üzemvezetők szabadságolása, illetőleg felmentése. A mezei munkára utazók ingyenes szállítása. Végre közmunkaerő kirendelése az egyes birtokokon az üzemellátók bevonulása folytán elmaradt halaszthatatlan munkák elvégzésére. Ezt nálunk nagy terjedelemben gyakorolták a közigazgatási hatóságok; a falusi jegyzőknek méltó büszkesége lett, ha azt mond-

hatták, hogy intézkedéseik folytán községük határában egyetlen hold föld sem maradt vetetlen. Idevág az iskolás gyermekek kirendelése szederfalevél-gyűjtésre, hogy a harcvonalba küzdőknek legalább póteájuk legyen.

Nagyszerű volt a hadviselő és a semleges államok tevékenysége a mezőgazdaság közvetlen segítése körül. Ahol csak lehetett, a kormányok egyenesen vagy a tőlük függő szervezetek közvetítésével vetőmagvakat, gyümölcsaszalókat (Magyarország), burgonyaszárítókat, lovakat bocsátottak a mezőgazdaság rendelkezésére ingyen, vagy mérsékelt ellenszolgáltatás fejében. Nevezetes a magyar kormány azon ténye, hogy a fenyegető takarmányhiány elhárítása végett a legnagyobb malmok korpatermelésének 60%-át lekötötte szabott áron és az egyes gazdaságok szükségletének megfelelő mértékben való továbbadás végett. A hadi kölcsönpénztár kölcsönfeltételei között olyanok is szerepeltek, melyek az ingyen jelzáloghitel (hitelnyújtás az adós őrzésében hagyott termésre vagy tárgyra) megvalósításával egyértelmű. Egyenes pénzbeli segélyek is bőven előfordultak, kivált a harci viharok által feldúlt területeken. Ide tartozik különben a hadbavonult mezőgazdák és gazdasági alkalmazottak munkások állami segítése, mely talán még sohasem volt oly messzemenő, általános és rendszeres, mint a mostani hadjárat alatt.

Már inkább a közélet terére tartoznak a kormányok nagy gabonabeszerzései a fogyasztási szükséglet állandó biztosítása végett. E részben legmesszebb mentek az európai államok közül Svájc, Németország és Olaszország, majd Svédország kormányai; az első valóságos gabonamonopóliumot létesített, a második egy nagy nem nyereszkes társulatot létesített az ország népe által szükségelt gabonamennyiség lekötésére és elosztására, a harmadiknál is egy hasonló intézet tervét dolgozták ki. Németországban a kormánytól függő gabonabeszerző-társaság megalakítását más mezőgazdasági cikkekre, úgy bőrökre vonatkozó ily társulatok — valójában kormánykirendelt-ségek alakítása is követte.

Érdekes azon esetek sokasága, amelyekben egyenesen a háborút viselő államok hadereje vagy hadi intézményei siettek a mezőgazdaság segítségére. Mars kénytelen volt Ceres szolgálatába állni, nehogy jövőben az „anya-istennő” (Demeter) segítségét nélkülözni legyen kénytelen. Ahol az államok olcsó lovakat adtak a gazdák rendelkezésére, ott leginkább a hadsereg kevésbé alkalmas, vagy vemhes lovai-ról volt szó, melyeket a gazdák bizonyos számú hónapra eltartás ellenében használatba, vagy mérsékelt (80—100 K) árban megvehettek. Emberi munkaerőt pedig a had vezetőségek igen nagy mennyiségben szolgáltatottak a mezőgazdaságnak. Kivált a háború elején, amikor még nem volt olyan túlnagy szükség minden harccképes emberre a tűzvonalba, behívott katonákat, népfelkelőket bocsátottak a gazdák rendelkezésére; Németországban még közvetlenül a háború kitörése előtt a burgonyát pusztító Colorado bogarat is katonai erővel irtották. Majd mikor a hadisten már nem nélkülözhetette fegyveres híveit, legalább a lefegyverezetteket, a hadifoglyokat és internált ellenséges alattvalókat alkalmazták mezői munkákra mondhatni min-

denfelé. És pedig nemcsak és nem első sorban a halaszthatatlanokká vált folyómunkákra, hanem telkesítésekre, földjavításokra is (Németország). A háború még bizonyos nyers idilleket is teremtett; ilyen volt az, midőn a német katonák az ellenséges területen talált learatott szalás gabonát épen úgy csépelelték, amint ezt szülőfalujokban megszokták.

A telkesítések és talajjavítások különben a népélet ezen rémes időszakában nemcsak az állam által eltartott hadifoglyok munkaerejének kihasználására szolgáltak, hanem a némely iparágakban mutatkozott munkahiány enyhítésére, szükségmunkaként is. Ilyent a német kormány jelentett; nálunk e részben érdekes Ferenczi Imre terve, mely szerint a harcvonalban nem szükségelt, de itthon munkaalkalmuktól elesett népfelkelő-köteles egyéneket népfelkelői szolgálatra kellett volna behíni és azután ellátásuk és családai rendszeres segélyezése fejében telkesítő, csatornázó munkákra alkalmazni. A harc mind nagyobbarányú kifejlődése, mely mind több embernek a küzdőtéren való alkalmazását kívánta meg, utóbb bizony körülbelől tárgyalanná tette az indítványt.

* * *

A még soha elő nem fordult, rettenetesen nagy események közepette megindított ténykedések és intézkedések természetesen nem tehették meg mindenfelé a kívánt hatást, sőt bizony nem egy esetben csalódásokra, az orvosolni kívántaknál alig csekélyebb bajokra vezettek. Így már az állami lovak kiosztása rendkívül nehézkesnek és csekély segítő hatásúnak bizonyult. Az állam által biztosított korpakészletekhez a gazdák még rendben kiállított utalványok birtokában sem juthattak el mindig. A mezőgazdaságba kiszállott ipari munkások használhatósága a remélnél kisebbnek bizonyult.

A hadbavonultak családainak segélyezése körül is nagyon sok panasz merült fel; igen sok községi előljárót és jegyzőt vádoltak meg — hogy hány esetben okkal, vagy alaptalanul, azt itt nem kutatjuk — részrehajlással, vagyonosak szükségtelen támogatásával, igazán szegények indokolatlan elutasításával, mindenféle basáskodással, a segélyért jövők — hősök hozzátartozói — iránt dölyfös és durva viselkedéssel.

A hadifoglyoknak a mezőgazdaságban való alkalmazása is nehezebbnek és kevésbé hasznohajtónak bizonyult, mint ez első tekintetre látszhatott. Nagyobb haszna az egészből eleve csakis a nagyobb állami és az uradalmi magángazdaságoknak lehetett, mert csak ezeken volt érdemes egy-egy csoport erőteljes hadifoglyot tartani és őrizni. Ezeknek a munka- és ezért egyszersmind harcképes ellenségeknek az ország kigazdaságaiba való szétszórása, szétszórása még csak komoly megfontolás tárgyát sem képezhetette. De még a nagy uradalmak sem jutottak e réven annyi munkaerőhöz, amennyit a fogolytáborok létszáma ígérni látszott, mert a táborokban előfordult ragályos és gyanús megbetegedések a legnagyobb óvatosságot parancsolták az egészséges foglyok szétküldésében is, nehogy mint járványok szétgurcolói még fegyverben álló honfitársaiknál is veszedelmesebb ellenfelekké váljanak. Végül az ellenség soraiból épen áthozott, minden-

féle híradásokban a leggyűlöletesebb színekben lefestett embereknek a földnép közé bocsátása ezen szerencsétlenek gúnyolására, bántalmazására is vezethetett. Ez történt például Franciaországban, ahol a sajtónak a köztársaság polgárait arra kellett figyelmeztetnie, hogy a földjeiket munkáló hadifoglyok most a francia haza érdekét szolgálják és ezért békében hagyandók.

Birtokos körökben a legtöbb panasz a hadsegélyben részesült másodrendű (női, gyermek) munkaerőknek a munkától húzódozása miatt merült fel. A háború elején a nagyobb birtokosok elég készségesen meghagyták hadbavonult béreseik családjait lakásaikban és egyéb illetményeik egy részének élvezetében, szívesen hozzájárultak a családfőtől megfosztott napszámoscsaládok állami segélyezéséhez is, mert azt remélték, hogy a béresnek és béresgyerekek az élvezett ellátás fejében valahogyan ellátják a hadbavonult cselédek teendőinek egy részét, a segélyezett munkásfeleségek pedig mint olcsó napszámosok fognak rendelkezésre állni. Mindkét irányban sok csalódás érte a nagygazdákat. A lakásaikban és illetményeikben meghagyott béresnek sokhelyt nem akartak dolgozni még külön napszámért sem, vagy pedig elmentek napszámba — máshova, ahol mindenesetre többet ígérhetett nekik napjára az a munkaadó, akinek költségvetését még nem terhelte amaz asszonyok élelem-ellátása is. A napszámos családok otthon maradt tagjai pedig kevésbé voltak hajlandók munkába menni, mint békeidőben, mert az államtól, mint hadbavonultak hozzátartozói olyan összegű segélyeket élveztek, amelyekből „tökéletesen” megéltek.

A mezei munkásosztály ezen kevésbé áldozatkész magatartása ellen hiába is szegezték a befolyásolás és nyomás különféle eszközeit, hiába vontatták fel a hazaárulás vádjának súlyos, de a különféle politikai és gazdasági harcokban már kissé túlkorán elkoptatott fegyverét is. A mezőgazdák ez esetben sokszor eléggé jogos panaszainak szószólói — nem mindig konzervatív agráriusok — csupán egy szempont kiemeléséről feledkeztek meg: arról, hogy mezei munkásnépünk gyenge magatartása közvetlen folyománya volt ezen nép állandóan alacsony anyagi és szellemi életszínvonalának. Ha mezei munkásságunk keresete nem lett volna egészen a legutolsó évekig és sok helyen még ma is oly igen alacsony, ha életigényeinek felállításában nem kellett volna olyan rendkívül szűk mértéket alkalmaznia — a fejenként napi egy koronát sehol el nem érő államsegélyek nem jelentettek volna számukra oly fényes életsort, mely mellett már nem is kell keresni. Ha népünk műveltségét magasabbra fejlesztettük volna, még a csekély keresetnek is más alkalmazását láthattuk volna, mint a család nélkülözhetetlen élelmén és ruháján fölül a családfő pipázása, korcsmázása és akkor a legmunkaképesebb emberek hadbavonulása nem jelentette volna oly sok mezei munkáscsaládra nézve inkább a legnagyobb fogyasztónak, kiadásokozónak, mintsem az első keresőnek, jövedelemforrásnak kilépését, a család jólétének bizonyos értelemben fokozódását.

Érdekes különben, hogy még a legnagyobb munkáshiány idején is akadtak teljes munkaerjű férfiak, akik munkaalkalom hiányáról,

családaikkal együtt ellátatlanságról panaszkodhattak. Ezek azok a besorozott, de egy ideig tényleges szolgálatra még be nem hívott népfelkelők voltak, akik rendszerint mint gazdasági cselédek keresték meg kenyerüket, de most helyzetük bizonytalansága folytán állást nem kaphattak és egyelőre még hadisegélyben sem részesülhettek.

* * *

Különös visszássága a háború által az egész emberiségre, az úgynevezett világpiacra nézve teremtett helyzetnek, hogy a nagy munkaerő- és terményhiánnyal szemben másfelé túlbőség, értékesítési válság mutatkozott. A szállítási eszközök hiánya folytán gazdáinknál romló tejet és gyümölcsöt már említettem. Még augusztus havában is olvashattunk ellátatlan mezeti munkaerőkről, nevezetesen állás nélkül maradt gazdatisztekről.

A túlbőség azonban természetszerűen a háborúba közvetlenül bele nem kevert országokban mutatkozott legkirívóbban. Így amíg nálunk kötözőgyapot híján visszatértek a rég felhagyott tépés-készítésre, addig az Északamerikai Uniónak oly nagy gondot okozott valóságos rekord-gyapottermésének értékesítése, hogy Hearst hazafias kötelességnek nyilváníthatta a gyapot válság elhárítását és e végből minden amerikai polgárnak egy-egy bál gyapot megvételét ajánlhatta. Az amerikai gabonatermés elszállítása is a legnagyobb gondot okozta az ottani nemzeti gazdaságnak; e látószögből állították be olykor már alig semleges magatartásukat a háborús felekkel szemben és nyújtottak még kölcsönöket is a hadviselő feleknek — gabonában.

A háború kitörése százezrével zavarta haza és tette időlegesen keresetnélkülivé a hadviselő országokban arató semleges nemzetiségű, különösen olasz munkásokat. Hogy ezeknek a kényszerből munkátlanoknak hadát azután a hadszínterekről, nevezetesen Belgiumból elmenekült mezeti munkások és kisgazdák újabb százezrekkel szaporították, ez szomorúan magától értetődik.

A gazdasági élet felfordulását természetszerűen a legnagyobb mértékben meg kellett éreznie a fogyasztási cikkek piacainak. Valóban a háborús év terményáralakulása úgy, amint az a különféle hadviselő és semleges államokban megfigyelhető volt, mindenkorra a gazdaságtörténet egyik legérdekesebb fejezetét fogja szolgáltatni.

A terményárak már a háború kitörésekor elég magasak voltak, kivált nálunk, ahol a vámvédelem az előző évek csekély termései folytán egészében éreztette hatását. A búza azontúl minden hónapban körülbelül 4 koronával lett drágább métermázsánként; így érte el Budapesten augusztusban az azelőtt tüneményesnek tartott 32 K-árt, szeptemberben a 36 K-t, októberben a 40 K-t, ami még mindig nem jelentett csúcspontot, mert utóbb még azon jóval fölül is történtek üzletkötések. Budapest és Magyarország a háború alatt tökéletesen megőrizte a világ legrágább búzapiacának jellegét: egy szeptemberben megjelent kimutatás szerint pl. a búza Budapesten métermázsánként 10 K-val volt drágább, mint Berlinben. Ez az arány körülbelül megmaradt még decemberben is, amikor a német nemzeti

gazdaság vezetői már a legkomolyabb takarékosági rendszabályokat léptettek életbe az angol kiéheztetési törekvésekkel szemben.

Ez a súlyos áremelkedés ugyan nem folyt le teljesen egyenletesen, némely napokon valami visszaesés is mutatkozott, helyenként pedig még árútorlódás, eladási nehézség is volt észlelhető; ilyen helyeken azután a fővárosi áraknál sokkalta alacsonyabb kötések is előfordultak. Különösen ott történt ez, ahol a gazdák, vagy gabonatulajdonosok a vasúti vonalaknak katonai célokra igénybevett volta miatt nem jutottak szállítási eszközökhöz és ezért készleteiket helyben olyan árakon adták oda, aminőket épen elérhettek. Ez az eset nem is annyira a gabonaneműeknél volt gyakori, mint az élő állatoknál, melyeknek tartása a magas takarmánytermény-árak mellett nem látszott jövedelmezőnek és amelyeket azért a háború első időszakában oly tömegesen hajtottak piacra, hogy még Budapesten, Wienben, sőt Párisban is bizonyos hűsbőséget idéztek elő, mely épen nem volt kedvező előiskolája az annyira szükségessé vált takarékoságnak.

Az áralakulást különben körzeteként nagyban befolyásolták a készlettulajdonosok, különösen a nagyobb és kisebb gazdák egyéni vélekedései, számításai, félelmei és reménykedései. Néhol készleteket halmoztak fel a jövő még tetemesebb áremelkedés reményében, sőt állítólag helyenként csupa nagyzolásból is, hogy mondhassák: nekem még ennyim van a gabonának nevezett ritka jószágból. Aki a hadvezetőség által bevont lovaiért csinos pénzösszeget kapott, az nem is volt kénytelen természetesen oly hamar túladni, mint más években. Másutt ellenben rémülten piacra dobtak mindent; terményt, állatot, felszerelést, még papírpénzt és a lóbeváltásnál nyert kincstári utalványokat is, mert azt képzelték, hogy mindent elszednek tőlük és legfeljebb még azt menthetik meg maguknak, amit ércpénzre váltnak fel. Hogy a földnépnek ezt a helyenként fellépett riadalmát bizonyos üzerek, kupeczek és iparszerűen dolgozó rémhírvigécek mily mértékben kihasználták, ez könnyen elgondolható; a magyar kormánynak különösen a ló- és lóutalvány-felvásárlók ellen kellett erélyes intézkedéseket tennie.

Tapasztalati tény, hogy a szükség nyomában mindenütt fellép az uzsora és ezt a gaznövényt annál nehezebb kiirtani és elfojtani, minél kínzóbb volt a szükség, mely számára a talajt szolgáltatva. Az uzsorával, ennek különféle módjaival azután a legkülönfélébb foglalkozású és megjelenésű emberek próbálnak szerencsét, olykor az egyik uzsorás a másiknak kiuzsorázása útján igyekszik a közönség bőrén szerzett hasznot magához kaparintani. Úgy, hogy végül alig lehet megkülönböztetni, ki a rosszhiszemű uzsorás és ki lelkiismeretes üzletember, vagy épen az uzsora áldozata.

A készleteket visszatartó és az árakat felverő mezőgazdák kezéből a mi mezei terményeink sem juthattak mindjárt egészségben a fogyasztók kezébe, hanem előbb a kereskedők, tőzsdei üzérkedők és a malmok kezén kellett átmenniök, hogy azután még mindig csak a fogyasztást ellátó szétosztó kereskedelembe, a végső feldolgozó műhelyekbe, a pékekhez, hentesekhez, stb. jussanak. Hogy mindezen kezekhez a mostani háborús szorultságban mennyi tapadt a méltányos

polgári hasznon fölül, azt bajos kiszámítani; minden erre vonatkozó számítási kísérlet dühös tiltakozásokat váltott ki azok részéről, akik most már azt vitatták, hogy ők nemcsak a rendes haszon nélkül, de egyenesen kárral, csupán a jövő jobb üzlet reményében, meg hazafi-ságból dolgoznak.

A tőzsdei határidőüzletet mindjárt a háború elején beszüntették, a készárú üzletet is megbénították a hadvezetőségek és hadsereg-szállítók nagy felvásárlásai, a készlettulajdonosoknak az eladásoktól való tartózkodása, utoljára azután a maximál árak bejelentése és kihirdetése, mely a budapesti tőzsdén egészen üzletelen napokat eredményezett. A malmok sokak állítása szerint úgy a gazdák, mint a fogyasztók rovására kítűnő üzlethez jutottak, őrlési hasznukat métermázsánként 12 K-ról 20 K-ra emelheték fel. Mert azok a gazdák, akik termésüket már aratás előtt megszábotta árakon lekötötték, kénytelenek voltak azt a beállott áremelkedés dacára a kikötött feltételek mellett szállítani, míg a malmok lisztkötéseire nézve a tőzsde-bírótság megállapította a szerződést módosító vis majort. Hogy mindezek folytán hány egyén, vagy vállalat jutott az egyik oldalon jog-talan kárhoz, a másikon illetéktelen haszonhoz, erre nézve nem rendelkezünk elegendő megbízható adatokkal.

Az áralakulás mindezen részben eléggé aggasztó jelenségeivel szemben a kormányok nem maradhattak tétlenek. Árszabályozó mű-ködésük két főirányban haladt:

1. A készletek olcsóbbá tétele a termény vámok és behozatali tilalmak enyhítése, vagy felfüggesztése útján. Ezeket a rendszabályokat kiegészítette az élelmicikkökül szolgáló termények kivitelének tilalma. Az államok tehát ezen cikkekre nézve valóságos megfordított protekcionizmust gyakoroltak.

2. A termények legmagasabb eladási árának megszábotása bün-teretek fenyegetésével és alkalmazásával azokkal szemben, akik valamely cikkért többet kérnének.

Ezeket az intézkedéseket azután hatályosságukban fokozta a meglevő készletek felkutatása és összeírása — betetőzte az államok kényszervásárlási jogának, végre helyenként az állami gabona-egyed-árúságnak kihirdetése és keresztülvitele.

Ami a gabonavámok felfüggesztését illeti, erre nézve meg-állapíthatjuk, hogy nálunk tökéletesen elkésett. Október kilencedikén lépett életbe a fogyasztókörök által már két hónappal előbb sürge-tett rendszabály, amikor már sehonnan sem lehetett gabonát behozni, mert azok az államok, köztük Románia, melyek nekünk gabonát szállíthattak és melyeknek hozzánk vezető közlekedő útjait ellenségeink még el nem zárták, addig már szintén a gabonakivitel tilalmazásának útjára léptek. Azok a nagy agráriusok, akik a gabonavám felfüggesz-tést késleltetni és megszorítani igyekeztek, amíg még némi bevétel lehetősége mutatkozott, hiába hozták fel közérdekelles cselekvésük mentségül a hazai mezőgazdaság védelmének szükségét. Mert az augusztusi árak — Budapesten 28—33 K — már oly magasak vol-tak, hogy állandósulásuk esetén is teljes hasznot és a rosszabb kere-

setű évekért is kárpótlást nyújthattak a mezőgazdáknak. A vámfelfüggesztés és ezáltal elősegített behozatal és készletkiegészítés pedig — miként ezt Németország példája mutatta — legfeljebb az árak állandósítását eszközölhette volna és csak nagyon átmenetileg eredményezhetett némi igen mérsékelt árcsökkenést. Nem volt tehát szükséges azokat 40 K fölé engedni. A következés megmutatta, hogy a vámkérdésben tanúsított szűkkeblű eljárás még a takarmány- és vetőmag-szükséget is súlyosbította. Tehát amellett, hogy az ország fogyasztó közönségét súlyos szenvedéseknek tette ki, a hadviselés érdekeit hátráltatta, még az ország mezőgazdaságának sem használt, hanem csak legfeljebb néhány nagy készlettulajdonos zsebérdekének. Erről elég ennyi.

A kormány másik nagy árszabályozó intézkedése, a termények legmagasabb árának megszabása szintén sok tekintetben magán viselte az előző példa és tapasztalás hiányának bélyegét. Az élelmicikkek hatósági ármegállapítása és az aránytalan árak követelőinek büntetése nálunk már augusztusban megkezdődött; ekkor azonban még a helyi önkormányzati szervek intézkedtek ebben a tárgyban — természetesen minden egységes zsinórmérték nélkül, sok panaszra adva okot, mesterségesen drágító túlmagas, vagy a beszerzést a kereskedőre nézve lehetetlenné tevő túlalacsony tételeikkel. Mikor azután az élelmiszer-, de kivált a kenyérdrágaság országszerte nyugtalanító mérveket öltött, a közvélemény, még a mezőgazdák közvéleménye is, mind hangosabban követelte a legfontosabb élelmiszerek árhatárolását. Mintákban épen nem volt hiány: kormányunk kétféle rendszer között választhatott, a Svájcban és Ausztráliában alkalmazott, állami gabonaegyedárúsággal összekötött egységes ár-rendszer és a Németországban és Ausztriában gyakorlatba vett körzetenkénti árszabás között. A magyar kormány az utóbbi rendszert választotta és szinte a legvégső következetességgel vitte keresztül, amennyiben a búza, rozs, árpa, tengeri és ebből készült liszt legmagasabb árait járasonként állapította meg a mezőgazdasági bizottságokkal. December 10-én léptek életbe az így létrejött maximál árak — egyelőre félig-meddig titokban, mert árak általános közzététele az év végéig nem történt meg. Az ármegszabás elé sokan nagy aggodalmakkal néztek, ami métermázsánként három-négy koronáig menő áresésekben nyilvánult meg. Sokan attól tartottak, hogy az emberiességi szempontokból megállapított árak nem fogják fedezni a beszerzési költségeket, mások viszont attól, hogy a járási és megyei mezőgazdasági bizottságokban ülő nagybirtokosok és közigazgatási tisztviselők minden képen csak nagy árakra fognak törekedni és ezáltal lehetetlenné fogják tenni elegendő mennyiségű gabonának a főváros részére való bevásárlását. Mások ismét attól féltek, hogy Ausztria a magyarokénál magasabb határárak megszabásával kihúzza Magyarországból a készleteket és ezáltal hazánkban éhínséget idéz elő. Technikai nehézségek is merültek fel: az ármegállapítás zsinórmértékéül az illető körzetben október második felében fizetett áraknak kellett szolgálniuk — de ki emlékezett pontosan ezekre az árakra december havában, mikor tözsdeszerű árjegyzésekről legtöbb helyütt szó sem volt?

A maximális árak mégis létrejöttek, nem voltak túlságosan egyenlőtlenek, mert a vármegyei központi hatóságok lehetőleg kiegyenlítették a járási bizottságok becslései között mutatkozó eltéréseket; a kormány ezután ebben az irányban még tovább javította az árakat. Ezek ilyenformán az ország legtöbb vidékén 38—41 korona körül ingadoztak, bár elvétve 36 és 48 koronás árak is előfordultak és nagyjában megfeleltek a forgalmi viszonyok által adott érték-különbségeknek. Ausztriának, mint gabonaelszívó vámpírnak réme is eloszlott, amennyiben az osztrák gabona- és lisztárak sok részben még a magyaroknál alacsonyabbak is lettek; például a búza és lisztár Budapesten 41, illetőleg 68,68 korona — Wienben 40,50, illetőleg 67,85 korona lett. Utóbb azután a zab és tengeri árát a kormány állapította meg és pedig az országra nézve egységesen. Németország és Ausztria ebben is túlmentek rajtunk, amennyiben a burgonya részére is maximál árakat szabtak meg.

Nagy panasza maradt a magyar terménykereskedelemnek, hogy a kormányrendelet nem engedett közvetítói hasznot. Vagyis azt kívánta, hogy a kereskedő maximál-áron beszerzett portékáját ismét ugyanezen az áron, vagy csak némi zsákhasználati, kezelési- és alkuszdíjakkal drágábban adja tovább, ami a képtelenséggel határos. Németország ezzel szemben a közvetítő kereskedőnek méter mázsánként 50 fillér (40 Pf.) hasznot engedélyezett és megengedte az áraknak félhónaponként 15 pfenniggel való emelését, ami egy számítás szerint a gabonába fektetett tőke 16%-os kamatoztatásának felel meg; ez szinte aggályos haszontétel, bár a német kormány célzatát, a gabonakészletek összegyűjtését és együttartását elég hatásosan szolgálhatja.

A maximál ár rendeletek különben sehol sem érték el tökéletesen céljukat: a hadseregek és népek kenyérszükségletének biztosítását. Mindenfelé mind hangosabban követelték a további lépést: az összes gabonakészletek hatósági beváltását.

* * *

Az ország egész gazdasági életére oly nagy kihatású moratórium rendeletek a mezőgazdaságot aránylag még kevésbé érintették. A gazdának tovább is fizetnie kellett adóját, törlesztéses kölcsönei részleteit, cselédjárandóságait, haszonbérét; ezzel szemben igénye volt a biztosítási kárösszegek legnagyobb részére; terményeinek eladásánál is kevésbé károsodhatott a moratórium folytán, mert vagy előre eladta termését és ekkor a vételár már kezében volt, vagy pedig a moratórium kihirdetése után lépett csak alkuba a terményvásárlóval és ekkor eladási üzlete kívül esett a moratóriumon. Ennek tulajdonítható nagy részben, hogy a gazdák, bármennyit szenvedtek a háborútól, bármiben is értek pótolhatatlan veszteségeket, készpénz tekintetében aránylag sokkal kevésbé szorultak meg, mint az iparosok, kereskedők, szabad értelmi keresők nagy része.

Külön fejezetet kell nyitni a háború gazdasági történetében a hadsereg termény- és szállítóeszköz bevonásai, requirálásai, valamint szabadkézi beszerzései számára. Ezek a bevonások és beszerzések a

gazdákra nézve olykor egészen jó értékesítési alkalmakat, pénzforrásokat jelentettek. Olykor, de nem mindig. Sok gazda szerette volna termését a hadseregnek eladni, de nem vették meg tőle, csak a leszerződött szállító cégektől. Miután pedig vasúti szállító eszközökhöz ismét csak ezek a cégek jutottak, a gazda másfelé sem adhatta el készletét és így, ha pénzre volt szüksége, termését a hadseregszállító cégnek kellett eladnia, olykor 40%-al a cég által elért áron alól. Ahol azután a katonaság requirált, ott esetleg a le nem szerződött kereskedő is rosszul járt, mert a bevont gabonakészletek megfizetése bizonyos előre megállapított árak mellett történt, melyek 10 koronával is a beszerzési árak alatt maradtak. Az igazság megkívánja annak megállapítását, hogy ezek a panaszok utóbb megszűntek.

A legnagyobb kárt szenvedte azonban az a gazda, akinek vonóállatait szedték be, akár kielégítő, akár elégtelen áron, de oly arányban, hogy pótlásról még pénzzel a kezében sem gondoskodhatott. E részben sok panasz merült fel egyes vidékek és gazdaságok különösen nagy igénybevétele miatt, amíg más gazdák nagy állományuk igen kis részének feláldozásával megmenekültek. A bevont állatok és közlekedési eszközök bérének és vételárának késedelmes kifizetéséből, olykor hiányos nyilvántartásából eredő bajokra és károsodásokra már reámutattunk.

A mezőgazdasági termelés fattyúgyermeke, a szeszes italok termelése is szükségképen megérezte a háború hatását. Eleinte nálunk ugyancsak folyt a pályaudvarokon a bor, sör, pálinka; hadbavonuló vitézeinket népünk még egyszer meg akarta vendégelni minden jóval — és eközött a pezsdítő szeszes ital nem hiányozhatott. Majd mikor a katonák itatásának sajnos következményei mutatkoztak, egyszeriben eltiltották ezeket a megvendégléseket, még bort sem adtak a katonáknak, amit azelőtt szinte szükségesnek tartottak a harc fáradalmi és egészségi veszélyei között. Ebben a német példa után indultak; szövetségünk seregében nemcsak a vezetőség igyekezett a szeszélvezést az egész hadjárat tartamára kiküszöbölni, hanem igen sok katona önként megfogadta a teljes tartózkodást. A tilalom példáját Oroszországban is követték, ahol tömegesen zárták be a korcsmákat is, mert azt kezdték találni, hogy a szeszegyedáruság kitűnő bevételi forrás ugyan az államra nézve, de egyben rettenetes gyengítője a népnek, letörője minden igazi lendületnek, akadályozója minden győzelemnek. Francia- és Angolországban is erélyes intézkedéseket tettek a katonák józanságának fentartására. A kedvezőtlen gazdasági helyzet, mindenféle nyersanyag drágasága, a szemes és gumós termények másirányú alkalmazásának sürgős szüksége szintén leszállítólag hatottak a szeszesitalok termelésére és a termeltek fogyasztására. Magyarország jóminőségű, emellett csekély mennyiségű bortermése nagyrészt eladhatatlannak látszott, ugyanez következett be Franciaország igen nagy bortermésére nézve. Az osztrák és a német sörgyárak és szeszfőzők mindjárt a háború első hónapjaiban kénytelenek voltak termelésüket minden kormányhatósági nyomás nélkül is 30—40 százalékkal megszorítani.

A megrögzött szokások, előítéletek és érdekek ugyan sokhelyt erősebbeknek mutatkoztak a tények sokasága által támogatott jó szándéknál is. Oroszországban a vodkájától megfosztott szeszsvár nép különféle pótlófolyadékokhoz, így bútorfényezőhöz folyamodott, amiből bizony betegségek származtak. Az orosz kormány szeszbevételeinek megmentése végett nagy pályadíjakat tűzött ki a szesz ipari értékesítésének új megfelelőbb módjainak kieszelésére. A katonák bor- és sör-tilalmától a hadviselő államok körülbelől mindenütt visszaléptek; annyira nem látszott tanácsosnak a halál torkában küzdő katonákat egy megszokott élvezetüktől megfosztani és egyedüli italként sokszor csak igen rossz minőségben kapható vízre szorítani. A francia szőlősgazdák úgyszólván eladhatatlan boraikat óriás mennyiségben ajándékozták a hadseregnek; a német katonák ellenséges földön sörfőzdeket állítottak fel és helyeztek üzembe, a mi katonáink pedig az ostromlott Przemisl várába helyezték át egy környékbeli szeszgyárat.

Nálunk mindjárt a háborús idő elején lendületet adott a szeszfőzésnek a nagy és a fennálló körülmények között nehezen értékesíthető gyümölcsstermés. A pénzügyminiszter megengedte a romlás veszélyének kitett baracktermés nagyobb mérvű szeszé főzését és ily alakban forgalomba hozását. Utóbb a kormány más irányú intézkedésekre is elszánta magát: eltiltotta az ipari szeszgyárat az emberi táplálékul és állattakarmányul szolgáló burgonya és tengeri szeszé főzésétől, ellenben megengedte a leszállott cukorfogyasztás és kivitel miatt cukorként nehezen értékesíthető répának szeszé feldolgozását. A mezőgazdasági szeszfőzőknek ellenben még mindig megengedte, hogy az általuk tavaly felhasznált burgonyamennyiségnek 80, a tengerimennyiségnek 50 százalékát az idei ősleges évben is szeszé dolgozzák fel. A szeszfőzést korlátozó rendelkezések általában későn jöttek, mikor már az emberi táplálékul szolgáló anyagok nagy része áldozatául esett a szeszmolochnak, akkor is nagyon kímélték a szeszérdekeket, még több termelést is lehetővé tettek, „nehogy a burgonya és répakészletek megromoljanak”.

Igen nagy és el kell ismerni, sikeres tevékenységet fejtett ki a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete tagjai borkészletének elhelyezése körül. Először felszólította Magyarország szőlősgazdáit, hogy ajándékozzanak óbort vitéz katonáinknak. Azután adományként borospalackokat gyűjtött a bornak a lövészárkba és kórházakba való elszállítására. Közben azonban erélyesen és sikeresen eljárta a hadügyi kormánynál, hogy katonáink számára vásároljon össze jó sok melegítő és gyomorerősítő vörös bort — és miután fehér bor is termett, ennek termelői pedig szintén szőlősgazdák — fehér bort is.

A háború különlegességei közt egy olyan mozgalmat is teremtett, melyben a magyar borérdekeltek és antialkoholisták találkozhatnak — ez a francia borok és pezsgők bojkottja.

* * *

Rettenetes az a kár, melyet a mezőgazdaság a háborús országokban, de kivált a hadszínterül szolgáló nagy területeken szenvedett, beláthatatlan, hogy mikor fognak ezek a károk kipótlódni, vagy egyáltalában mindenütt kipótolhatók lesznek-e. Nemcsak az idej és a

jövő termés nagy része ment veszendőbe a munkaerő és anyag elvonása miatt, nemcsak a készletek óriás, ebben az esetben retteneteknek mondható tömegei lettek a lángok martalécai, vagy sülyedtek a vizek fenekére, sok esetben csak azért, hogy azokat más, ellenséges emberek el ne fogyaszthassák. Nemcsak az állatállomány nagy része került mint harci vontató-anyag vagy tábori eleségkészlet a valószínű pusztulás útjára, még a helyenként fellépett keleti marhavész is irtotta sorait; az állatok nagy része gondozóinak híján bitangságba ment és úgy hullott el étlen-szomjan a fagyos téli éjszakákban; még a vadállományt is egész vidékekről elzavarta az ágyúk folytonos, rettenetes hangversenye. Sok értékes tenyésztörzs veszett ki, mert a továbbtenyésztés lehetetlenné vált. Sok-sok ezer gazdasági épület, tanya, egész virágzó községek helyét csupán porlepett romhalmaz jelzi már. Szőlők, erdők pusztultak el részben, mert letaposták, legázolták, ágyúlövedékekkel kidöntötték állományukat, részint mert a hadműveletek könnyítése végett tervszerűen kivágták, vagy kirobbantották őket. Ahol mélyebb sáncárkokat ástak, ott felforgatták a jól kidolgozott televény földet és vadtalajt hoztak felszínre, a lecsapódott gránátok pedig mély gödröket vágtak a talajba, A flandriai harctéren a németek feltartóztatása végett ellenségeik vízzel árasztottak el egy országot, tönkretéve egy igen szorgos nép mezőgazdasági munkájának sok-sok évi eredményét. A háború után sok helyen újból előről fog kelleni kezdeni a telkesítés, földrésztrendezés, betelepítés munkáját. De lesz-e ember, aki azt oly jól, a helyi viszonyok oly beható ismeretével teljesíti, mint az a sok ezer gazda és mezei munkás, akiket távol harctereken katonaruhában, vagy saját portájuk makacs védelmezése után, parasztgúnyájukban közös sirokba földeltek, vagy akik az ellenséges betörés elől elmenekültek, földönfutókká lettek?

Reméljük, hogy igen!

* * *

Mert a harci zajon, a kardok pengésén és az ágyúk dörgésén is keresztülhallatszik a jövő zenéje, kibontakoznak a háború utáni évek gazdasági újraigazodásának, újjászületésének körvonalai.

Mindegyik hadviselő fél azzal a jelszóval indította öldöklő útra zászlóaljait, hogy nemzete békés munkálkodásának lehetőségéért harcol. Ezt a békés munkálkodást a mezőgazdaság terén, részben már a harc esélyei által kiszolgáltatott eszközökkel megkezdték, midőn hadifoglyaikat és munkátlanaikat telkesítő, legelőrendező és vízszabályozó munkákra alkalmazták. Az anyaggal és erővel való takarékoskodás, melyet a háború a hadviselőkre valósággal rákényszerített, hatalmas lökést adott gazdaságosabb termelő eljárásoknak, a meglévő anyagok jobb kihasználásának, a dolgozó ember messzebbmenő kíméletnek állandósítására. Ide sorozandó az állati vérnek és konyhahulladéknek takarmányozási és trágyázási célokra nagyobb arányú felhasználása, az arató- és egyéb mezőgazdasági munkagépek szélesebbkörű elterjesztése, végül dolgozó embert kímélő (üléssel) szerszámoknak és gépeknek egyelőre a harcban megbénult munkások javára — ajánlása.

A háború új forgalmi összeköttetéseket és igazodásokat is teremtett. Nem szólunk itt Dániáról, melynek németellenes hangulatát talán örök időkre háttérbe szorította a szomszéd birodalom felé épen a háború évében kínálkozott kitűnő mezőgazdasági termény kiviteli alkalom. Inkább kiemeljük német szövetségünk tervét, hogy gabonabevittel foglalkozó cégeit egy állandó jellegű szövetségbe szervezze, mely a német piacot a háború után is függetlenné tenné minden idegen, különösen angol közvetítéstől, szállítástól és biztosítástól. Kiemeljük továbbá az északamerikai Unió erélyes törekvését nagyobb nemzeti kereskedelmi hajóraj megteremtésére, mely azután a nagy birodalom terménykivitelét más államok egymás közötti összetűzései által nem zavarva bonyolíthatná le. Kiemeljük végre Sylvester osztrák képviselőház-elnöknek sokféle rokonszenvvel fogadott eszméjét: az osztrák-magyar-német vámunió létesítését.

A háború tomboló viharai között megfogyatkozott személyzettel, hézagossá lett hírszolgálattal, de mégis rendületlen erélyvel működött tovább a római mezőgazdasági intézet, mely valósággal a nemzetközi béke és megértés szigetét képezte a háborús év vér- és köny-ten-terében. Az intézet kiadmányai tovább is eljárnak a hadviselő országokba, mindenütt egyformán ismertetik a barátságos és ellenséges országok mezőgazdasági munkáját, intézményeit, folyton emlékezetbe hívják azt a tényt, hogy aki ma ellenség, az nem volt és nem lesz mindig az, sőt még most sem egyszerű gyilkoló, rabló, pusztító ördög, hanem társunk az áldásos munkában, tanulásban és előhaladásban. A római intézet által világgá hirdetett tervek közül minden-estire legfigyelemreméltóbb az amerikai kongresszus által a gaboná-árak állandósítására nézve elfogadott indítvány, mely ugyan csak 1917-ben — amikor a háború hullámai remélhetőleg már teljesen elsimultak — kerülhet nemzetközi értekezlet elé.

* * *

A mostani háború ismét megmutatta, mennyire Anteus minden nemzet és az egész emberiség, mennyire a föld népe az mely első-sorban hadat viselni képes és mennyire a föld birtoklásáért folyik tulajdoképen minden háború.

A mezők népe szolgáltatta azoknak a rettenthetetlen hősöknek sorait, akik előtt seregünk egyik legkitűnőbb tábornoka (Boroevics) is meghajtotta az elismerés zászlaját. A szabadban éléshez és dolgozáshoz, az életre ébredés és elmúlás látványához szokott földműves számára a háború — miként ezt egy rutén katonánk kifejezte — aratás, talán épen csak valamivel fáradtságosabb a rendesnél. De nemcsak halálmegvető, edzett verekedőket teremt a falu, a mező, hanem kitűnően tájékozódó és intézkedő vezetőket is. Egy tüzértiszt azt állította, hogy két ízben menekült meg az ellenséges lövedék általi haláltól azért, mert mint gazdafiú vadászásai közben alaposan megszokta a rőpirányok és rőppályák kitanulmányozását, ugyanott járt előiskolát az ellenség kikémlésére és megközelítésére. Az ilyen példákat sok ezerszámra lehetne halmozni.

A földműves katonának semmi sem fokozza annyira elszántságát és áldozatkészségét, mint a félelem, hogy az ellenség elveheti

földjét, vagy a remény, hogy vitéz hadakozásával földet szerezhet. Mi más magyarázza meg a mi katonáink halálmegvetését, mint a tudat, hogy vereség esetében a telkekről való tömeges elüldözés következhetik, de mi más a nyitja a szerbek kétségbeesett ellenállásának, a háború elején annyira megvert franciák talpraállásának, amint a hadszíntér határaiton belőle került?

A hadviselő államok kormányai ugyancsak igyekeznek is a földnép harckészségét a leghatásosabbnak bizonyult eszközzel fokozni. Az orosz kormány állítólag már a háború előtt lekenyerezte a lengyel parasztságot azzal, hogy az állami parcellázásoknál nekik is részt engedett; ezzel vette elejét egy igazán nagyarányú lengyel nemzeti felkelés kitörésének. A Galíciába betört orosz katonák között utalványok forogtak az ottani nemesi uradalmak parcelláira; a mi katonáink állítólag ilyenek nélkül is telkeket válogattak maguknak az időlegesen megszállott szerb területeken. Az angol kormány indiai katonáit földosztási ígérettel tüzelte harcra, az általa Egyiptomba behelyezett árny-uralkodó helyzetét pedig azzal a híreszteléssel igyekezett megerősíteni, hogy az új szultán a fellahk barátja.

Már a szemle elején érintettem, mily tömördek anyagot, terméket, állatot, gépet engedett át az országok mezőgazdasága hadbaszállt seregeiknek és otthon válságos helyzetbe került népeiknek. Néha kényszerülve tette ezt, máshol önként, itt azután jobban is megfelel a hozzáfűzött várakozásoknak. Leginkább ott mutatkozott ez az örvendetes jelenség, ahol a gazdák már szövetkezetekbe tömörülve dolgoznak és segítik egymást, meg ahol felfogják és átérzik nagy kötelességeiket. A német *Reichsverband Deutscher Landwirtschaftlicher Genossenschaften* a magyar *Országos Központi Hitelszövetkezet*-hez intézett üdvözlő átiratában nyíltan kifejezte, hogy a német mezőgazdaság nem teljesíthette volna oly jól hivatását a német nép hadi élelmezése körül szövetkezeti szervezete nélkül. És a német közgazdasági szervezetek szeptember 28-iki ülésén Schwerin-Löwitz gróf a gazdasági egyesületek nevében nyílt becsületességgel kimondta, hogy a német mezőgazdaság ismeri kötelességét, hogy a népet az egész háború tartama alatt élelmezze és minden méltatlan drágítástól megóvja.

Még a hadműveletek folytatására sem volt közömbös, hogy kinek birtokában vannak a hadszíntérül szolgáló földek. Ezt mindjárt megértjük, ha csak arra gondolunk, mennyi kémet, megfigyelőt, jeladót rejtegethet el egyetlen gazda házában, pincéjében, csüreiben, kazlaiban, mennyire könyítheti, vagy nehezítheti a tanyája közelébe vetődött katonaság helyzetét szíves megvendéggeléssel, vagy készletei fukar elrejtésével. Szálltak is fel a háború alatt olyan hírek, hogy a hadbanálló hatalmak már jóval a háború kitörése előtt egyenesen hadászati célból vásároltattak titkos megbízottaik, egyszersmind kémeik által jövőbeni ellenfeleik hadszíntérül kiszemelt területein földbirtokokat. Ezt tették volna többi közt a franciák Galíciában, a németek keleti Franciaországban. A szerbekre pedig azt mondják, hogy az idén egyenesen a portyázó hadviselés megkönnyítése végett vetettek búza helyett a szokottnál is több magasszárú, az embereket jól elrejtő kukoricát.

Ezek után legkevésbé sem csodálkozhatunk — bárha az általános emberiség szempontjából sajnálkozunk is — azon, ha az egyes államok kormányai fokozott erővel arra törekszenek, hogy a hatalmuk alatt levő földet lehetőleg egészen vérükből való, kétségtelen hűségű nép kezén tartsák, vagy erre juttassák. Már a világháború kitörése előtt tanúi lehettünk annak, miként helyezkedik el a Balkán háború által felforgatott hatalmi viszonyoknak megfelelően a volt és a megmaradt Török birodalom tartományainak népe urai nemzetisége szerint. Egy július elején a görög képviselőház elé terjesztett jelentés 52.000-re teszi a görögök által elfoglalt macedóniai részekből kivándorolt mohamedánok számát, 155.000-re a többi Macedóniából kivándoroltakét. Itt pedig valószínűleg inkább családfőkről és gazdasági üzemek vezetőiről lehet szó, mint egyszerű lelkekről. Az elhagyott telkeket azután más nemzetiségű területekről elüldözött nép foglalta el, míg az elmenekült mohamedánok az ázsiai Törökországból megfutott görögök telkeire vonultak. Így folyt és folyik egyrészt kormánypártolással, föld-, eke- és állatosztással, másrészt puskatusával, adócsavarral és közigazgatási zaklatással elősegítve a népvándorlás, aminőt Európa délkeleti része talán egy ezredév óta nem látott. A mostani háború hadviselői is erélyesen óvják mezőgazdasági birtokállományukat. Németország nagyszerűen gondoskodik a háború viharai által kelet-poroszországi otthonaiból kisodort véreinek elhelyezéséről, gondoskodását a másik oldalon még az általa megszállt területek földnépének élelmezésére is kiterjesztve. Oroszország drákói törvényeket hoz a betelepülő németek, osztrákok és magyarok ingatlanszerzése ellen; még a már ezen államok polgárainak jogos birtokában levő ingatlanok értékesítésére is csak igen rövid határidőt adott. Az osztrák kormány pedig erélyes intézkedésre hívja fel közigazgatásának közegeit a hadbavonultak vagy elesettek családai által eladóvá tett mezőgazdasági birtokoknak vadaskertek céljaira való felvásárlása ellen.

Valóban egyetlen állam, melynek vezetői le tudják vonni a mostani világharc következtéseit, egyetlen ilyen állam sem tehet jobbat, mint hogy léte mezőgazdasági alapját erősítse az érzése minden szárával a nemzethez, az államhoz fűzött kiscgazda-osztályát kifejlessze és a belterjes mezőgazdálkodás útjaira vezesse. Az ilyen valódi agrárpolitikában azután már semmiféle kasztérdekek, semmiféle párt-, vagy felekezeti politikai célszabályok által sem szabadna, sem lehetne magát akadályoztatnia.

Emil Isac: Háború és irodalom

Inter arma silent Musae. Ezt az ősrégi megfigyelésen alapuló, de szofizmának látszó mondást, igazolni látszik a háború. A háború megrázó tragikumai, emberietlen borzalmi, szenvedéses tanulságai, teljesen demoralizálják az intellektust s ami természetes, legelső sorban, az emberi lélek finom és ösztönös megnyilatkozását: a művészetet. Méreteiben ez a háború már is kinőtt a rendesből. Itt már nem is beszélhetünk faji és nemzeti harccokról, itt már nem is mondhatjuk azt, hogy impe-

rialista törekvések párosulnak a kapitalisztikus érdekekkel, ebben a háborúban már is elérkeztünk a legsiralmasabb igazságokig: az eldurvult emberi elme megnyilatkozásának látszik ez a háború, mely mintha devalválni akarna mindent: nemzeti érzületet, politikai nivellumot, művészetet, humanitást egyaránt a rombolás munkáját tekintve egyetlen emberi megnyilatkozásnak. Az antimilitaristák természetesen a militarizmus rovására írják ezt. Lesznek olyanok is, akik a demokrácia és a szocializmus bukását látják ebben a háborúban, mintahogy akadnak előkelő gondolkodók, akik ettől a háborútól a demokrácia és a szocializmus végleges diadalát várják, akik a világbékét épen a világháború lezajlásától teszik függővé. A tudományos kritika már is feni boncoló és tanító kését s a logika becsületes bajnokai ezúttal jövendőmondással foglalkoznak: Krapotkin, Elisée Reclus, Menger és Marxnak sohasem akadtak oly lelkes magyarázóik, mint most. Az örült Marinetti tombolva tapsol, hogy a *Le Figaro*-ban közölt futurista manifesztum dölyfösen sikerült s a nagy Anatole France, akinek pacifikáló működése bizalmas oázis volt a Derouléde verseitől megköttyagosodott francia sovinizmus Szaharájában a kalapját lengeti Millerand és Sasszonow baráti ölelkezése felé — Gustave Hervé, aki a Fort Chabrol paródiájaként esztendőig szenvedte az antimilitarizmus átkait, puskát ragad és indul Thoth ellen — Gerhart Hauptmann a Takácsok szerzője, aki majdnem hazaáruló számba ment valaha, most Rostand gyilkos szonettjének hasonlókkal felel s az örök emberi szeretet halkszavú és tanult lírikusa, a sejtések és sóhajok poétája Maeterlinck belgává válik, érzelmei szálain átszűrődik a legkorlátoltabb patriotizmus s a *Vakok* alkotója maga is vak lesz: ebben a háborúban nem az emberi kultúra meggyalázását, a humanitás csúfos bukását látja, hanem fajiságának lealázását a teuton imperializmustól érzi át ezerszeresen s a kozmopolita Maeterlinckből sirató flamand lesz, lesz, aki panegirikumot zeng Anvers, Liege és Antwerpenről, de elfelejti, hogy országának pusztulását épen az a logikai hiányszerűség okozta, amely nemzetek jövőjét pillanatok alatt képes megsemmisíteni.

Alfred Kerr már ma arra is vállalkozott, hogy a háború irodalmának expozéját bemutassa. Nagyon szimbolikus, de végtelen sok okosság is van az expozében. A háború nem az erkölcs és a civilizáció nevében indítódik, hanem inkább társadalmi reform és tőkekonjunktúra fejlesztés céljából. Ahol a háború nemzetivé válik, ott már a szabadságharc mély impressionizmusa feltétlenül kiváltja a művészek Telkéből az igaz hangot. Kerrnek igaza lehet, de igazsága ott a leg-erősebb, ahol azt állítja, hogy csupán a szabadságharc szimbóluma tud megegyezni a költői inspirációval. Nem tudom Mickievitzet valóban a szabadságharc tette a legnagyobb lengyel költővé, mintahogy azt se állítnám, hogy Körnert a német nemzet szabadságtörekvései tették középszerű költővé; azt se

tudom megérteni, hogy a francia forradalom mért nem inspirálta a művészeket halhatatlan művek alkotására, mert ennek a kornak Robespierrejei, Dantonjai, Maratjai, bizonyára felette álltak az akkori gyöngye patrióta-költők százainak — s az sem nagyon valószínű, hogy Petőfi az 1848-as forradalom nélkül nem lenne ugyanaz a felsőbbrendű hazafias költő — de a mostani világháború mégis igazolni látszik Kerr szkeptikusságát, aki arcfintorral beszél Rostandról, Maeterlinckről, Hauptmannról, Dehmelről, Romain Rollandról mostani „működésük” alkalmából s aki nem tud lelkesedni azon, hogy a modern kultúra bajnokai csupán vénasszonyos gyalázkodásban merítik ki tudásuk tárházát, Bergsonnak Wundttal s Kiplingnek Hauptmannal vívott párbaja sem ejt bámulatba, sőt jogosan csodálkozásra késztet, hogy európai, szellemi szférájukban kolosszális agyvelők, minimumra redukált intellektualitással vesznek részt a nagy leszámolásban.

Ennek a magyarázatát abban kell találnunk, hogy a háború előkészületlenül találta a szellemi társadalmat. Ez a háború a zivatar váratlanságával tört ki, úgyszólván akkor, amikor a nemzetek között — legalább civilizációs alapon — szoros kapcsolatok kötődtek. Soha oly közel nem állt a német kultúra a franciához és az orosz a magyarhoz, mint a legutolsó években s az angol kultúra győzelmesen kolonizálta a tengerentúli országokat. A francia irodalom összes hajtásait, Voltairetól Ernest la Jeunesseig az irodalom különös megbecsülésben részesítette s a Fidus által illusztrált s a hét Worpsswede által grafikai textummal gazdagított Insel kiadások többet használtak a német-francia jóviszonynak, mint a frankfurti és bonni egyetem összes frankofil kiadványai s az orosz irodalom népszerűsége, az ú. n. *poporanizmus* a magyar, román s a déli szláv irodalmakban majdnem hasonlóságig egyformán fejlődött. A szláv psziché, a nosztalgia és a csöndes szenvedés befolyásolta az összes ifjú irodalmakat s hiába tagadnók, Európa irodalmi levegőjében benne éreztük a Don és Kaukázus vidéki fenyőerdők suhogását, a petrográdi és moszkvai diák és proletártanyák átkait, a „mezítlábos”-ok forradalmi ordításait. Irodalmunkban, színpadjainkon, koncerttermeinkben szláv és szláv melódiákat ismertünk meg s Németországban, a színpadi szerzők egylete már kényszerülve volt a német nemzethez apellálni a „szlávimádat” túlságos térfoglalása ellen. ...

Ezeket a kultúrkapcsolatokat a háború sem képes szétszakítani. Gerhart Hauptmann hiába verseli, hogy minden szláv notórius rabló és gyújtogató, szíve legmélyén, Puskin, Dosztojevskyj és Lermontoff mégis fel fognak csendülni. A háború dacára Csajkovszkij örök szép zenét alkotott s Verestsagin vigasztalhatlan orosz pusztái, az emberből mindig emberi érzést fognak kiváltani. Hiába dörög a *Temps* hasábjain Anatole France, *chiens et rats*-nak nevezve minden németet, a nagy cinikus Goethe Faustját és Heinének a szenvedés bűbájával

írt sorait sohasem tudná megvetni. Frederic Masson haragja Bode ellen is platonikus értékű, mintahogy a távolság meghamisítója Bergson is inkább *ex-offo* dobta kesztyűjét Wundtnak. A nemzetek kultúrái között levő kapcsolatok szétszakítására még a háború is erőtlen és hatástalan, mert a mai világháborúban nem az emberi lelkek harcolnak, hanem az izmok és az energiák. Az emberi lélek repugnál a gyilkolásnak s különösen a desztillált művészlélek indulatának hevesességével tiltakozik a barbarizmus ellen, tehetetlen vergődésében tehát okot keres arra, hogy fájdalmas megnyilatkozását érzékeltetni tudja: amit háborús irodalomnak, tehát faji megnyilatkozásnak nevezünk az valójában nem is más, mint a kulturlélek protestálása a barbárság ellen. Hogy ez mennyire sikerül a művésznek, ezt már nemcsak a művész lelki, de testi diszpozíciójától is függ. A mostani háború az idegek háborúja, aspektumai agyonagasztják a nyugodt, békés és konzolidált formákat szerető emberiséget. Manapság az individualitásnak úgyszólván semmi értéke sincs. A fantázia, a csillagokat és a zúgó tengereket összekötő fantázia a lövészárkokba fullad, az egyéniség egyetlen megnyilatkozási formája a heroizmus lehet, a gazdasági és társadalmi, sőt a nemzetiségi harcok is teljesen szünetelnek, mert a háborúnak rettenetes tanulságai közé tartozik az is, hogy háborúban az emberi lélek kollektív működést fejt ki: antagonista vérmérsékletű, ellenkező koncepciójú és fajú emberek között a szenvedések közösek lesznek s bár a háború nacionális megnyilatkozásnak látszik, éppen kegyetlenségénél fogva az emberek szolidaritását erősíti.

Tagadhatatlan, hogy ezekben az agyonzaklatott, véres és komoly időkben, az irodalom csupán akkor lehet valóban missziót tejesítő, ha ez az általános emberi kultúrának reflexeként, kerül a szemfényvesztő effektusokat: ilyen háborúban nem Tyrteusokra, hanem Goethékre és Byronokra lenne szükség, ilyen háborúban nem duzzadó és üres hazafias átkokat kellene poetizálni az irodalomnak, hanem a megbecstelenített emberi kultúra védelmében kellene állni minden tollnak. Ezer és ezer variánsa van ennek a háborúnak. Igazi, hivatott művész gyönyörűt alkothat ezekből az őrjüngő és lázas epizódokból, soha ily mélyen nem bukott el még a humanitás s kinek kellene felemelni a kultúra letiport zászlóját, ha nem a művészek?

A háború után, mint természetes, az irodalom — helyesen ítél Romain Rolland a *Journal de Genève*-ben közölt tárcájában — romantikus irányzatúvá fog válni. A francia romantikus iskola, akárcsak a német, hatalmas társadalmi és politikai harcok után fejlődött. Az emberi lélekben fekvő okok teszik, hogy az ember ösztönös szeretetének erőszakos megváltoztatását nem szívesen látja. A dogma megtagadása már Luther korában is egyéni megnyilatkozás volt s a háború dogmái ellen egyénileg megnyilatkozni bramarbasi vakmerőség. Bár minden ember lelkében

ott virraszt a lelkiismeret s bár nem szívesen áldozunk Mars oltáránál, a hét sápadt múzsa száműzve van s a jótékony Amnerisről vajmi kevés szó esik, az újságok karcsú hasábjai ma a háború irodalmát terjesztik s a jámbor generálisa az Üdv hadseregének hiába küldözgeti pacifista nyilatkozatait, nem kerülnek közlésre.

De ha ez így van, ez ép oly logikai törvényszerűség, mint amilyen törvényszerűség, hogy az *etiam perire ruinae* sem lehet állandó. Az emberi lélek hatalmas szenvedésekben gazdagodott, az ezek közötti végtelen űrt a művészet és az irodalom fogja kitölteni. Az emberi elme örökéletű megnyilatkozása, amely ma a háború szolgálatában áll, újra visszatér a szeretet, igazság és szabadság fogalmához, a költők lantja, talán visszatér Marivaux és Heine romantikájához, az amerikanizált színpadirodalom Judithákat és Holoferneseket fog érzékeltetni, a belletrisztikában is megcsendülnek a Wertherek, Monte Christok és Silvio Pellicók hangjai; talán még a tudományban is felújul a százszor megmosolygott hegelianizmus, mert háború után, különösen e háború után, a romantikának és az idealizmusnak ugyanaz a nevelő hatása lesz, mint volt a 19. század nagyobb részében a pozitív és természettudományos kultúrának. A művészeknek nem kell tehát aggódni s a John Lane kiadásait istenes meghatottsággal kereső bibliofil se siránkozzék, hogy most a lapok és a revuek csupán stratégiával és köznapisággal foglalkoznak s hogy Hindenburg neve népszerűbb, mint a Goethéé, avagy a Schilleré. Az angolokból most Churchillt, Frenchet, Greyt és a meghalt Lord Robertst emlegetjük, aminthogy Poincaré után ismerjük a gloire nemzetét. De ez ugyebár nem zárja ki azt, hogy a háború után az angolokat a Shakespeareek, Byronok, Swiftok, Wildeok és Shawok után ítéljük meg s hogy a franciák Voltairejét és Racinejét értékesebbnek tartjuk, mint száz hadvezért! A *la bravoure gauloise* még mindig inkább a *Candide*-ban van, mint a francia katonák embergyilkolásában. Háború után? Visszatérünk ugyebár az *Andromaque*-hoz, a *Britannicus*-hoz és a *Athalie*-hoz? A windsori víg nők incselkedése aggasztani fogja tudós Kantot s Dante Alighieri újra levezet minket az isteni Beatricehez. Magsiratja lelkünk Szt. Genovévát és szívünk keresni fogja Don Juant, a Sevillai borbély is felsírja szerelmünket, mintahogy Wagner is megmagyarázza, hogy az istenek alkonyában, mi vitézkedő és véres emberek még pontok se vagyunk... Háború után, a sarkaiból kifordult világ visszatér az örök *eheu! fugaces labuntur anni*-hoz, a temetők csendje fölött a háború angyala fog virrasztani, de a „megtisztult” világon, miként egy májusi estén a gyöngyvirágillat, keresztül fog suhanni a romantika levegője. Nem lesz baj, ha Reinhardt rendezésében újra megsiratjuk Romeo és Júliát s ha koncertjeinken Boccherinit is viszont halljuk, nagyon rossz álom ez a háború, amelyből a világ úgy fog fölébredni, mint az operált beteg, a megszabadulás éjszakája után... *Mon dieu pourquoi*

m'avez-vous abandonné? zúgja legutóbbi versében Maeterlinck s talán az örök gonoszság várából, a kénköves toronyablakból kiröhög Mephistopheles, a hullák ezreire dobálva a halál virágait.

Kőhalmi Béla: Katasztrófa érte-e a nemzetközi tudományt?

Megfoghatatlan, hogy innen is túlhan is milyen szorgalmasan húzgálják a lélekharangot a kulturális nemzetköziség ügye fölött. Tudósok, akik nemrég oly szívesen ringatták magukat a nemzetköziség perspektíváiban s a tudományos utópiák költőit mámorosán követték a világnyelv, világvallás, világjog meredélyeire, most kedvtelve jóslatgátják a kulturális kapcsok megszakadását. „A gazdasági szükségletek bizonyára rákényszerítenek majd bennünket és őket új kereskedelmi összeköttetések megteremtésére, de az általános kultúrbizalom egyhamar nem fog helyre állani.” Ezt írta Leopold von Wiese minap megjelent könyvében.* Így gondolkoznak a háború óta a legszorgalmasabb nemzetközi kongresszusra járók. Olvastunk ennél súlyosabb szavakat is. A francia műkincsek proskripciók listájának vádja bár otromba, nem olyan súlyos, mint Herman Diels vádja a francia akadémia ellen. Diels azzal vádolja a francia akadémiát, hogy külpolitikai érdekből meghíúsította a tudományok nemzetközi szervei egyik legnagyobbikának, a „Tudományos Akadémiák Nemzetközi Szövetségének” munkásságát. Ez a szövetség a békemozgalom mézesheteiben alakult meg 1899-ben Wiesbadenben a *Royal Society* kezdeményezésére, a három párisi és öt német akadémia részvételével. Utóbb már 22 akadémia csatlakozott a szövetséghez. A három évenként tartott közgyűlések egyikén, 1901-ben Mommsen és Delisle közösen indítványozták, hogy a szövetség valósítsa meg a tudományos célú nemzetközi kéziratcserét. Az indítványt elfogadták s a berlini akadémiát bízták meg azzal, hogy indíttassa meg a diplomáciai eljárást az államok között. Ez is megtörténik s több állam kormánya megígéri hozzájárulását. Így kerül az ügy 1907-ben újra a Bécsben megtartott közgyűlés elé s ezen a közgyűlésen a francia és angol akadémia képviselői a posta megbízhatatlanságának kifogásával megtagadták hozzájárulásukat az akció folytatásától, bár hat év előtt lelkesedtek az ideáért. Azért is a francia akadémiát vádolja Diels, hogy a szövetség nem tudott pénzt kapni céljaira. A francia akadémia a külügyminisztériumból kapott intésre került mindent, ami a külföldi akadémiaikkal való tényleges összeköttetésre vezetett volna.** Diels nem is bizonyítja vádjait. Elegendő bizonyítéknak tartja a háború kitörését, bár titkára volt a szövetségnek.

A múlt év nyarán félszázados fennállását ünneplő genfi iroda megfeledezett a tudományos népfelkelők hadviselési módjaira vonatkozólag egyezményt létesíteni s így történt meg, hogy éppen ez a

* *Politische Briefe*. Internationalismus c. fejt.

** *Eine Katastrophe der internationalen Wissenschaft*. *Internationale Monatschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*. 2. Kriegeheft.

háború hozta a legkeservesebb csalódást annak a szabálynak a sokszoros megsértésével, hogy egy jottányival sem szabad többet összezúzni a kultúra értékeiből, mint amennyit a hadvezetés okvetlenül megkövetel. A Jardin des Plantes bombázása elkerülhetetlen lehetett Páris ostromakor, ámde a Diels-féle szellemi bombázás a párisi akadémia ellen nyilván szükségtelen volt. Diels azokkal a német tudósokkal együtt, akik visszautasították az angol tudományosság részéről őket ért kitüntetések — saját csapatokra lövöldözött s milyen kár, hogy ebben a zászlóaljban olyan nevek szerepelnek, mint Behring, Liszt és Ehrlich nevei. A mi ellenségeskedő tudósaink megfélemlítettek arról, hogy a seregek felvonulásával a tudományok felvonulása is megtörtént már, hisz ez a háború elsősorban a „mérnökök és a szervezetség versenye”. A csudálatos német szervezetség sem tudta megakadályozni a tudósok pánikját, mely úgy végződött, mint minden pánik: évtizedes tudományos kapcsolatok hídjainak felrobbantásával.** Diels vídjai különösen azért fájdalmasak, mert diszkreditál egy nagyjelentőségű mozgalmat: a tudományos intézmények nemzetközi szervezkedését. Ez a mozgalom azon az úton volt, hogy megteremtse minden tudományos probléma nemzetközi tűzhelyét s a csak közösen elvégezhető tudományos feladatok nemzetközi szervezetét. Át kell nézni a hágai nemzetközi iroda kiadásában megjelent *L'internationalisme scientifique* című lexikonát és címtárát a tudományok nemzetközi szerveinek, hogy meggyőződjünk arról, milyen kiépített és mélyen begyökerezett mozgalomról van itt szó. Nem akarjuk a tudományok nemzetközi szervezkedései között az akadémiák szervezetének jelentőségét túlozni, s a világért se mondanók, hogy ez volt a nemzetközi tudományos szervek legsúlyosabbika, azonban az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége ezekben a törekvésekben egy nagy idea képviselője volt: annak az ideának, hogy lehetséges olyan szervezetet alkotni, mely a világ minden országának tudományosságát egyformán érdeklő feladatokra és előttük egyformán fontos kérdések szabályozására vállalkozhatik. Az Akadémiák Szövetsége kárász életével is megmutatta, hogy az ostwaldi világagy gondolata életképes és keresztülvihető gondolat. Amit elkezdett csinálni — ha nem voltak is a világ tudományossága előtt leginkább nélkülözött alkotások, — mégis olyan vállalkozások, melyek méltók egy tudományos világcentrum célkitűzéseire. Elkezdte az Izlám enciklopédiáját, a Mahabharata kritikái kiadását, Leibniz műveinek kiadását és az antik orvostudomány legfontosabb műveinek a Corpus Medicorum Antiquorumnak a kiadását. De amit a szövetség által képviselt gondolat szempontjából a leglényegesebbnek kell tartanunk s ami egy tudományos világcentrum működését a leginkább kell, hogy áthassa, az a tudományos segéd-

* Utóbb olvassuk a vigasztaló hírt, hogy az angol tudósok nem válaszoltak hasonlóval. A *Royal Society* elnöke kijelentette, hogy a társaságot mindig kozmopolita szellem hatotta át és nem volnának méltók a tradíciókhoz, ha nem foglalnának el kimért és józan állást német nemzetiségű kortársaikkal szemben s a legteljesebb rokonszenv hangján emlékszik meg több elhunyt német tudósról.

eszközök egységesítésének a gondolata. Ilyen irányú feladatokra is mutatott hajlandóságot a szövetség, amennyiben foglalkozott a könyvtárkatalógusok egységesítésének gondolatával és támogatta a természettudományok nemzetközi bibliográfiáját. Ezeket a kiváltképpen irányító szervekre tartozó feladatokat más nemzetközi szervezetek több agilitással illesztették programjukba. Az *Office central des institutions internationales* foglalkozott például egy egységes és közös kémiai nomenklatúrával, a tudományok konvencionális jeleinek egységesítésével, a gyorsítás nemzetközi szervezésével. A legvilágosabb és legkonzekvensebb formában az Ostwald alapította, de még a háború előtt kimúlt *Brücke* tűzte ki célul a tudományok szervezésének, a tudományok nemzetközi adminisztrációjának kérdéseit. A *Brücke* össze akarta foglalni a tudományos világtermelést a világ összes gyűjteményeinek közös katalógusában, szervezni akart egy nemzetközi szótárintézetet, a tudósok egymás közti érintkezésének könnyítésére meg akarta csinálni a tudósok központi címtárát, meg akarta indítani az egyes tudományok műnyelvének nemzetközi megállapítását, össze akarta állítani a konvencionális jelek világlexikonát és a nyomtatványoknak egységes formákat akart szabni. Ezek s a hozzájuk hasonló szervezeti kérdések elvileg miben sem különböznek a világpostaegyezmény vagy a párisi nemzetközi mértékiroda ügyeitől s ahogy ezeket felvetette és megoldotta a nemzetközi gazdasági forgalomhoz fűződő érdek, úgy vetette fel e tudományos adminisztratív kérdéseket is a tudósok és tudományok világkapcsolata. Semmi kétség, hogy sorra meg fognak valósulni ezek a sokféle próbálkozásokban széthullt programpontok minden vádaskodás és a politizáló tudósok minden acsarkodása ellenére.

Nézzük át az imént idézett *L'internationalisme scientifique*-et és kérdezzük meg Dielst és Wieset és a többieket, mi alapon hiszik, hogy a csillagászati felvételek nemzetközi szerve, az ornitológiai központ, a földrengéstudomány, a tengerkutatás, a tüdővész elleni küzdelem, a geodézia, a kémikusok vagy az orvosi tudományok számtalan speciális nemzetközi szervezete a háború után megszűnteti a működését? Az Akadémiák Szövetsége százszor is belehalhat a külpolitikába, fognak jönni új szövetségek a régi programpontokkal s a szervezkedés kezdődik előről. A nemzetköziség egyeteme: a gazdasági, szociálpolitikai, egészségügyi és jogi természetű nemzetközi egyezmények (melyekről azt hittük, hogy bevonulnak a külpolitikába is) s amelyek az utolsó harminc év alatt keresztül-kasul szőtték a mi törvénykönyveinket, azon a tényen nyugszanak, hogy a forgalom, a csere nélkülözhetetlen. A tudományok nemzetközisége ezen kívül még azon is, hogy van nemzetközi öntudat és ennek a nemzetközi öntudatnak: a „lélektani realitássá lett emberiségnek” vannak közös, megmaradó és tovább ható élményei: a tudományos eredmények és felfedezések, amelyek azon mód tulajdonaivá lesznek — ügylehet hét nap távolán belül az egész kulturemberiségnek. Ebben a perspektívában, a tudományok nemzetköziségének ügye szempontjából a világháború csak epizód lehet, mely csak az olyan nagyon is szép terveket tölthetja félre hosszabb időre, amelyek egy meghittebb kulturális test-

vériség csendes atmoszféráját kívánják meg. Ilyen a Broegger krisztiániai egyetemi tanár *Université mondiale*-ja, egy a szó szigorú értelmében vett nemzetközi egyetem, amelyen professzorok és hallgatók minden nemzetbeliek lehetnének. A többi, a hús-vérrel teljesebb szükségletei a tudományok nemzetközi kapcsolatának felújulnak a háború után és pedig mindjárt a háború után a legtürelmetlenebbül, szinte be se várva a békepontok aláírását. Berlin és New-York között megszakadhat a tanárcsere, de a tudománycsere nem és amiért Münsterbergnek oda kellett hagyni amerikai tanszékét, azért a berlini akadémia számos nemzetközi alapítványainak egyikét se fogja módosítani úgy, hogy azokból az amerikai tudományt kizárja.

Lehet, hogy a Leibniz gyűjtemény sajtó alá rendezői, akiknek egy része az entente országaiban van, egymás ellen harcolnak az Argonneokban, de a gyűjtemény azon véresen mégis megjelenik a háború után, ha nem a háború alatt. Goethe tudott anatómiai kutatásokat végezni a napóleoni háborúk alatt tarackdurrogás közben, mi hozzánk még a negyvenkettősök dacára is áthallatszott a francia akadémia vitája az extra szó felvétele fölött. Ez a szimbolikus jelentőségű adat sokkal közelebb láttatja a tudósokat céljaik irányában, mint háborús pamfletjeik töméntelen nagy száma. Mért ne lehetnének egy nézetten avval a német filozopterrel, aki azt írja a Logos-ban megjelent tábori levelében: *bin ich immer noch der Ansicht, dass die dritte kantische Antinomie wichtiger ist, als dieser ganze Weltkrieg.*

Harrer Ferencz: Jászi Viktor †

1868—1915.

Az új egyetemek jóformán meg sem nyíltak és már elesett a tudomány e várainak egyik legfényesebb harcosa: *Jászi Viktor*, a debreceni egyetemen a közjog és a politika tanára.

Jászi Viktor halála súlyos vesztesége nemcsak az egyetemi oktatásnak, hanem a magyar társadalomtudományi munkásságnak is. Pályája kezdetén közjogásznak indult, tehát a társadalomtudomány legdogmatikusabb ágának művelésére vállalkozott. Elete e korszakából való művei, a *Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből* (1897.) és *A pragmatica sanctio és a házi törvények* című jogászegyleti értekezése (1902.) mely utóbbi művében nagy mesterével, Szilágyi Dezsővel száll szembe, a dogmatikus közjogi művek legjavából valók.

De míg elméjének élessége és kiváló jogászi dialektikája szinte kényszerítően a dogmatikus munkásságra szorították, addig másfelől széles látókörét és érdeklődését nem kerülhette el a társadalomtudomány általános nagy fejlődése. E behatásnak nagy

értékű gyümölcse lett az e folyóirat hasábjain először megjelent *Kollektív lélek* című tanulmánya, (1905.) melyben a társadalmi öntudat és akarat keletkezésének kérdését fejtegeti és amely tanulmány eredményeit utóbb *A magyar közigazgatási jog alapvonalai* című, sajnos, befejezetlenül maradt tankönyvében (1907) a közigazgatás egész mezejére vonatkoztatva sikerrel értékesítette.

Külső körülmények mellett talán ép a társadalomtudományal szélesebb körben való foglalkozás vezette át Jászi Viktort a közjog mezejéről a közigazgatási jog terére, mely tudományágat, ha leendő fejlettségét idézzük lelki szemeink elé, az egyetemes tételes jogtudománynak nevezhetjük. A közigazgatási jog tudománya két irányban való kutatást követel: először a társadalmi élet jelenségei s törvényei és a tételes jog közt való okozati összefüggéseknek megállapítását, másodsor a tételes jognak dogmatikus kimunkálását. Jászi Viktor mindkét munkára tökéletesen fel volt fegyverkezve; és hogy fegyverzetével élni is tudott, ennek bizonyítéka közigazgatási jogi tankönyve.

A debreceni egyetem szervezése, a közigazgatási jogtudomány művelőinek fájdmára, Jászi Viktort visszaterelte első mezejére, a közjogra, de reményünk lehetett, hogy a gondozására bízott másik tanszak, a politika révén, de talán még inkább közigazgatási jogi tudományos működésének eddigi eredményeitől ösztönözve, a közigazgatási jog művelésének tovább is szentelni fogja erejét. Sőt úgy hallottuk, hogy a gyakorlati közigazgatás terén is várható volt munkássága.

Mind e reményeket széttépte egy zord februári éjszakán a halál.

És e remények elfoszlásánál talán meg szomorúbb, hogy idő előtt elveszett egy ember, kit látókörének szélessége a jelenségek felismerésében, éles szeme a megkülönböztetésben, tárgyilagossága az ítéletben és meg nem alkuvása a cselekvésben kiváló egyéniséggé emelt és kit e tulajdonságok a tanár, a tudós vagy a gyakorlati közigazgatási férfi helyére egyaránt nagyrahitottá tettek.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A háború és az agrár vámok

A közéleti biztositásának a háborúban való különös nagy fontossága mind nálunk, mind Németországban megszülte a *treuga dei* hangsúlyozása közben az eddigi agrárvámpolitika föntartása mellett érvelő háborús nyilatkozatokat. A *Köztelek** büszkén idézi Eltzbacher berlini egyetemi tanár egy előadásából azt a megállapítást, hogy elsősorban a védővámok juttatták a német mezőgazdaságot abba a helyzetbe, hogy belterjes irányú fejlődést véve, lépést tudott tartani a technika fejlődésével és a fogyasztás szükségletének emelkedésével s így fokozatosan függetleníteni tudta a német fogyasztást a külföldi bevittől. Hasonló állásponton van Kirdorf titkos tanácsos, a gelsenkircheni bányaművek r.-t. elnöke is, aki szerint a német mezőgazdaság elsősorban azért tud háborús föladatainak oly kiválókép megfelelni, mert a német birodalom jókor visszatért a kipróbált Bismarck-féle vámpolitikához, amelyet a német mezőgazdaság és ipar szövetsége megpecsételt. Hol volnánk ma — kérdi Darányi Ignác a Magyar Gazdaszövetség választmányi ülésén** —, ha a mezőgazdasági vámvédelem termelésünket a jelenlegi fokra nem emelte volna? És a *Köztelek**** siet feljegyezni az agrárpolitika eredményeit dicsérő nyilatkozatokat, hogy a „háború viharainak elmúltával, a béke idején” hivatkozhasson reájuk.

Anglia kiéheztető törekvései a hasonló nyilatkozatoknak Németországban különös biztositást adnak. Az angolok háborúja erős német mezőgazdaság szükségességét bizonyítja — és így bizonyítékokat szolgáltat a németországi magas agrárvámok mellett is. Német agráriusok és konzervatív politikusok, bár energikusan tiltakoznak az ellen, hogy az élet-halál harcban a gazdasági politika manapság másodrendű kérdéseit fölhánytorgassák, a fönti frázisszerű álláspontot igyekeznek mindenütt kifejezésre juttatni. Közéleti utasításokat tartalmazó, takarékosra intő röpívek a sorok között, miniszteri és sajtónyilatkozatok kifejezetten hangsúlyozzák ezt.

A *Frankfurter Zeitung* szükségesnek látta végre, hogy elvi jelentőségű vezércikkben† tiltakozzék az ellen, hogy ez a téves követ-

* 1915. febr. 20.

** *Köztelek*, 1915. márc. 6.

*** 1915. febr. 20.

† *Wirtschaftlicher Burgfriede!* 1915. febr. 26. I. Morgenbl.

keztetés ellentmondás nélkül terjedjen mind jobban el. A vita már hangsúlyozza ez a cikk — nem a szabad kereskedelem és védővám elméleti kérdései körül forog. Több, mint harminc évig tartó védővámrendszer után, miután a mezőgazdaság birtok- és hitelviszonyai a vámokhoz alkalmazkodtak, a vámok hirtelen megszüntetése nyilvánvalóan lehetetlen. Nem lehet másról, mint egy óvatossá, a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó vámmérséklésről szó. Es Németországban nincsenek hívei annak a manchesteri elvnek, amely szerint, ha a mezőgazdaság nem tud mesterséges védelem nélkül a külföldi versennyel megküzdeni, pusztuljon el. Német progresszív részről is állandóan azt tanították, hogy az országnak erős mezőgazdaságra van szüksége. Erre a célra és a közéleti biztosítására parasztpolitikát, a parasztsztyály megerősítését, intenzív belső kolonizációt követeltek, különösen a birodalom lakosságban és állatban szegény keleti részén. A magas és még magasabb vámokban ellenben sosem látták a mindenható eszközt a mezőgazdaság fejlesztésére. És e tekintetben a háború sem hozott újabb argumentumokat. Aki azt hiszi, hogy a magas gabonavámok fejlesztették nagyra a német mezőgazdaságot, a *post hoc, ergo propter hoc* mintájú kezdetleges következtetés hibájába esik.

A német mezőgazdaság elsősorban nagy állatállományával, másodsorban nagy mennyiségű kenyérgabona- és burgonyatermelésével teszi hatástalanokká az angol terveket. Németország nagy hús-készlete azonban a legélesebben mond ellen a *lückenloser Zolltarif* elméletének: ezt a jelentékeny szarvasmarha-, elsősorban pedig sertés-állományt csak a külföldről az árpa-, kukorica- stb. vámok dacára nagy mennyiségben behozott takarmány segítségével lehetett fölnevelni és ez a sok milliónyi szarvasmarha és sertés főképpen a parasztság munkájának köszönhető. Háborús tartalékgabona- és lisztmennyiségek fölhalmozását ellenben épen a nagybirtoknak kedvező behozatali jegyrendszer, mely, mint ismeretes, a rozsról és lisztre adott kiviteli jutalom jellegével bír, lehetetlenné tette.* De azért remélhető, hogy a kenyérgabona- és burgonyatermés nagy mennyisége a népélelmezést biztosítani fogja. Az aratás átlageredménye az 1883—87. években rozsból 587, búzából 2,59, burgonyából 25,46 millió tonnát tett ki, míg az 1908—12. években rozsból 11,01, búzából 3,96, burgonyából 44,22 millió tonnát. Ez a hatalmas fejlődés elsősorban nem a bevetett terület növekedésének köszönhető, mert az összehasonlított évszámokban a rozsszal bevetett terület 5.877,000 hektárról csak 6.116,000 hektárra, a búzával bevetett terület 1.884,000 hektárról 1.868,000 hektárra, a burgonyával bevetett terület 2.858,000 hektárról 3.302,000 hektárra növekedett. Az ugyanazon a területen elért átlagterméseredmények ellenben páratlan mértékben emelkedtek. Míg 1880-ban egy hektár földön átlag 8,4 q rozst arattak, 1912-ben már 18,5 q-t, búzából 1880-ban 12,9 q-t, míg 1912-ben 22,6 q-t, burgonyából pedig a termésátlag 71 q-ról 150 q-ra emelkedett. És e csodálatos eredményben a legnagyobb része a mezőgazdasági kul-

* Emlékirat a gabonabehozatali jegyek meghonosítása ügyében. A Magyar Vámpolitikai Központ kiadványa, 10. sz. (Bpest, 1914.), 35. 1.

túra emelkedésének van, amelyben tudomány és mezőgazdasági praxis egyenlő szerepet játszanak. A trágyázás, a talaj és éghajlat viszonyaihoz alkalmazott kitűnő vetőmag, az üzem tökéletesbítése, szerzőszámok és gépek javítása, a gaz irtása stb. egyenlő mértékben járultak hozzá a nagyobb eredménnyel járó talajkihasználáshoz. És ezt a császári statisztikai hivatal egy kiadványa ismeri el, de a vámvédelemről, mint amelynek, ebben az eredményben bármilyen mértékű szerepe is lehetett volna, szó sincsen a hivatalos kiadványban. Valóban, a német mezőgazdaság ugyanannak a tényezőnek köszönheti csodálatos virágzását, mint a német fém-, vegyészeti, villamossági és gépipar: a tudományos kutatás eredményeinek intelligens, jól képzett emberek segítségével a gyakorlatban való kihasználásával. Ha valaki az elvitathatlan tényekkel szemben mégis azt hinné, hogy a mezőgazdaság üzemének fejlődésében a vámvédelemnek különös szerep jut, azt arra kell figyelmeztetni, hogy az átlag termésfejlődés a legerősebb épen az alacsony Caprivi-féle vámok idején volt. A paraszt gazdaságok fejlesztésében igen nagy szerepük van a szövetségeteknek, azután a tökéletesbülő közlekedési viszonyoknak, a paraszt gazdaságok termékei utáni nagyobb keresletnek, végül a mezőgazdasági termékek nemzetközileg emelkedő árainak. A vám biztosította áremelkedés csak az eladóknak válik hasznára, míg nagyszámú parasztüzem számára egyáltalában nem jó tekintetbe, a többieknél pedig a fentemlített haszonfejlesztő tényezők mellett egészen háttérbe szorul. A főelőnyt pedig az egyoldalú gabonatermésrel foglalkozó nagybirtok húzza belőle. És épen ezen a ponton tűnik ki a magas védővám politikájának veszélyessége. A vám következtében emelkedő gabonárak a fölbirtokárakban tőkésítettnek és ez a körülmény egyik legnagyobb akadályja az intenzív belső kolonizációnak, ami pedig a közéletelmzésnek háború esetére való biztosítása tekintetében is igen nagy fontossággal bír. A földjáradék mesterséges emelése akadályozója a paraszttelepítő politikának.

A német mezőgazdaság vezető körei gazdaságpolitikai agitációjukban, politikai vitáikban annyira hozzászórtak ahhoz, hogy minden jót a Bülow-tarifá gabonavámemelésének javára írjanak, hogy szinte megfélemlenek arról, mennyi szorgalommal, rátermettséggel és szervezőtehetséggel járultak hozzá a német mezőgazdaság fejlődéséhez és mennyire kedvezett neki a világpiac alakulása. Hasonló viselkedés egyetlen más foglalkozási ágról sem képzelhető el. A kereskedők és iparosok örülnek a kedvező konjunktúrának és büszkék tudásukra és elért eredményeikre. Agrárius-szájából csak elvétve hallhatók oly őszinte nyilatkozatok, mint amilyen a háború előtt az ultra-agrárius Oldenburg-Januschaué volt, aki egy beszédében kijelentette, hogy a Caprivikorszak 1,50 márknyi vámleszállítása egyedül nem hozhatta magával azokat a bajokat, amelyek e korban a német mezőgazdaságot sújtották, más körülményeknek is közbe kellett játszaniuk. Hasonló nagy veszélyeknek szerinte többé nem nézhetnek elébe, mert a külföld már nem tud olyannyira olcsóbban termelni, mint Németország. Ebből a nyilatkozatból kiindulva a *Frankfurter Zeitung* cikke a háború utánra a vámpolitikának a mezőgazdaság szempontjából való alapos revízióját

kívánja. Egyes vizsgálatok Ausztriában, Badenben a magas gabonavámoknak a parasztság szempontjából való teljes haszontalanságát bizonyítják. Az egész birodalomra nézve kellene hasonló ankétet rendezni. Bismarck tulajdonképpen pénzügyi-politikai szempontból állapította meg a vámoikat, hogy a birodalom akkori finaciális szükségén segítsen. Ehelyett azonban a gabonavámok, amelyek a termelőknek Brentano számításai szerint kb. évi 900 millió márkát juttatnak, a birodalom számára nagyon kevés bevételt jelentenek, a rozsvámra pedig a behozatali jegyrendszernél fogva a birodalom valósággal ráfizet, — így azután önkéntelen fölvetődik az a kérdés, vajjon nem volna-e lehetséges a mezőgazdaság biztosítása és fejlesztése a fogyasztók ily nagy méretű megterhelése nélkül.

A háború az agrárvámpolitika igazolása helyett revíziójának szükségességét bizonyítja.

Nálunk pedig jóhiszeműen egyáltalán nem lehet beszélni a feudális agrárpolitika nagy eredményeiről. Hol vannak ezek az eredmények? A magyar mezőgazdaság nemcsak hogy nem fejlődött védővámrendszer mellett, hanem ép ellenkezőleg a külföldi verseny hiánya, tehát a védővámok következtében megmaradt a legkezdetlegesebb, a legkevésbé produktív termelési módok mellett (Magyarországon 1913-ban még mindig 13,34 q. búza, 12,16 q. rozs és 78,86 q. burgonya átlagtermés esett 1 hektár megművelt területre) s bár hazánk tipikus östermelő ország, békében is a legmagasabb élelmiszerekkel dicsekedhetik. A magyar agrárpolitika azonban legcsodálatosabb eredményeit a háború alatt érte el. A vámoikat akkor függesztették föl nálunk, amikor gabonát és egyéb élelmiszert Európából a kiviteli tilalmak, Amerikából pedig az angol hajók blokádja következtében nem lehetett már behozni. A magyar rossz agrárpolitika következménye, hogy olyan magas gabona- és lisztárak kínoznak bennünket, amilyenek száz év óta ismeretlenek voltak a világon, hogy míg Németországban egy q. búza átlag 30—31, nálunk 41—42 koronába kerül maximális áron (de valóban ennél is drágábban kell megfizetni), egy q. rozs Németországban átlag 25—26 koronába kerül, nálunk 31—33 korona a maximális ára, egy kg. búzaliszt Németországban 48, nálunk 78 és a kukoricaliszt is 44 fillér Stb. stb. A háborúban nálunk a kormány nem feledkezett meg arról sem, hogy a földbirtokosokat és a gazdákat a legértékesebb *Liebesgabe*-kban részesítse. (L. a kormánynak önként átengedett tengeri maximális árát 20—22 K-ról egyszerűen 27 és 30 K-ra emelő 1915 február 15-én kelt földművelésügyi miniszteri és a március 15—23 közötti tengeri-ügyleteket hatálytalanító március 2-án kelt összminiszteriumi rendeleteket, mely utóbbi kifejezett célja, hogy a *Liebesgabe*-ban véletlenül néhány kereskedő semmiképpen se részesedhessék.

A Darányi Ignácék portáján kár megzavarni az isten békéjét, kár dicsekedni. A magyar agrárpolitikának ép a háború állította ki a legszomorúbb bizonyítványt. (sz—ur.)

Lehetséges-e Németországban forradalom?

Nemrégiben egy könyvesbolt kirakata előtt szemlét tartottam a háborús irodalom legújabb termékei fölött. A sok magyar és még sokkal több német könyv és nyomtatvány tömkelegéből kivált egy francia felírású sárga füzet, melyre nagy betűkkel a következő cím volt nyomva: *En Allemagne une revolution es telle possible?* Rendkívül érdekelt, vajjon mikor írhatták e művecskét, háború előtt, vagy a fegyverek döngése közepette és hogyan engedhette be a cenzúra ezt a gyanús felírású könyvet? Megvásároltam a füzetet s alaposabb áttekintés után megtudtam, hogy az a *La Vie* című francia szemlének külön száma és 1914. elején jelent meg. A folyóiratban könnyebb fajsúlyú irodalmi, politikai, gazdasági és művészeti cikkek látnak napvilágot, munkatársait a legismertebb írók és politikusok köréből rekrutálja.

Ennek a füzetnek megjelenéséhez az alkalmat az 1913. decemberében felmerült zaberni affaire és a *Reichstag*-ban hozzáfűződött szenvedélyes vita és bizalmatlansági szavazat szolgáltatta. A francia közvéleményt annak idején módfellett felizgatta ez az esemény, mellyel közismert volta miatt fölösleges volna itt foglalkozni. A *La Vie* körkérdest intézett francia és külföldi politikusokhoz és írókhoz s a füzet a beérkezett válaszokat közli. A feltett kérdések a következők voltak: Hisz e ön egy békés, vagy nem békés forradalom lehetőségében Németországban a közeljövőben? Nem érzi ezt ön ki a *Reichstag*-ban elhangzott szenvedélyes ellenzéki beszédek egynemelyikének hangjából? Nem idézi ezt szükségszerűleg elő az a különbség, mely az egykori német gondolkodás és a mai rendszer között fennáll?

A háború előtti könyvek gyakran érdekesebbek, mint azok, melyek a most folyó eseményekről adnak számot. Látták-e előre a háborúnak a közeljövőben való bekövetkezését? Mit ítéltek meg helyesen és miben csalódtak? A kis füzet e szempontból igen érdekes kortörténeti dokumentum, annál is inkább, mivel írói között Jean Finot, Eugène Fournière, Jules Huret, Max Nordau, Georges Renard, Romain Rolland, J. H. Rosny, Charles Seignobos, Marcel Sembat stb. szerepelnek. A véleményeket az teszi érdekessé, hogy miként látja a francia szellemi élet egy kis elitje és rajtok keresztül a francia közvélemény Németországot és az ottan végbemenő eseményeket közvetlenül a háború kitörése előtt.

A beérkezett válaszok túlnyomó része erős szavakkal ítéli el a zaberni „katonai brutalitást” és a „porosz militarizmust” a békére nagy mértékben fenyegetőnek látja. A francia közvélemény ijedt szemében Forstner hadnagy kardja pallossá nőtt, mely kész bármely pillanatban a francia nép fejére lesújtani. A válaszok többségének alaptónusa az a már szinte a naivitással határos makacs hit, hogy a németek őket, csakis őket akarják megsemmisíteni, Európa térképéről letörölni. Meg voltak arról győződve, hogy Németország egész Európából egy nagy Poroszországot akar csinálni és szentül hitték, hogy ezt a poroszositást rajtuk fogják kezdeni. El sem tudták képzelni, hogy a németek valakit jobban gyűlölhessenek, mint őket. Pedig a háború, az elméletek és politikai igazságok e nagy átértékelője,

megmutatta, milyen végzetes tévedésnek lettek áldozatai. Ma már mindenki tisztán látja, hogy a németek összes ellenségei közül — pedig azok bizony szép számmal vannak — épen a franciákat gyűlölik legkevésbé. Ezt nemcsak onnan tudjuk, hogy a németek maguk is mindig hangoztatják, hanem abból is, hogy a Franciaországgal kötendő külön béke gondolata mennyire népszerű, úgy Németországban, mint a monarchiában. A központi hatalmak közvéleményének körében — bár minden alap nélkül — de időnkint mindig felbukkan egy-egy hír alakjában a Franciaországgal való kibékülés és meg-egyezés lehetősége.

A cikkekcskék legtöbbször a félelem, lenézés és gyűlölködés vegyülékével emlékszik meg Németországról, de akadnak közöttük az elfogulatlan megértésnek igen szép példái, sőt egynemelyikből szinte melegség és barátság sugárzik át a Rajnán túli hatalmas szomszéd felé. Georges Renard, a szocialista író és publicista pl. ezt mondja: „Egy demokratikus Németország, mely önmagát kormányozná és amely az új Franciaország eszméit (emberi és népjogok) magáévá tenné és annak ilyenformán békés revanchot ajánlana fel, ezáltal lehetővé tenné az európai Egyesült-Államok megalakulását a három nagy nyugati hatalom közeledésével — szép álmom, melyet fiatal koromban becéztem és melynek lehetőségét egy távolabbi jövőre nézve nem is adtam fel.” Nyilatkozik Marcel Sembat szocialista képviselő is, aki a német-francia közeledésnek legerélyesebb híve volt és Elzász-Lotharingiáról való lemondást a jó viszony első feltételének hirdette. Most tagja a háborút viselő francia kormánynak s Németország teljes megsemmisítését kívánja és addig békéről hallani sem akar. „Ha felakarnék kapni vesszőparipámra, — írja — akkor igyekeznék önöknek kimutatni — ami előttem hova tovább világosabbá válik — annak a szükségességét, hogy Franciaország és Németország egymás között szilárd békét, szoros ententeot és ennek a meghitt összhangnak megfelelő gyakorlati alapot létesítsenek.” Jean Finot, kinek a faji kérdéstről írt művét magyarra is lefordították, azt mondja: „Ha a Német- és Franciaország közötti ellentéteket elsimítanák, a német militarizmus elvesztené jogosultságát.”

De az ilyen elfogulatlan és mély gondolatok csak fehér holló számba mennek a kis füzetben. Legtöbbször kikerülhetetlennek látják az összecsapást a két nemzet között és azon véleményöknek adnak kifejezést, „hogy a perc rettenetesen komoly és soha ünnepélyesebb óra nem ütött a francia nép számára”, melyet a pángermán agresszió kényszeríteni fog, hogy „már a közel jövőben kardot rántson saját és Európa többi népei szabadságának megvédelmezésére.” Így vélekedik egy belga cikkező is.

Hogy Németországban belátható időn belől politikai forradalom törhetne ki, ebben csak egy-két álmodozó hisz, köztük Romain Rolland, kinek Löwen elpusztítása alkalmából Gerhardt Hauptmannal folytatott vitája az egész világ figyelmét magára vonta. Ő úgy érzi, hogy a németek már nem fogják sokáig túrni a régi elavult feudális rendszert és azoknak, akik a forradalmat előkészítik, baráti rokonszenvét küldi, „mert az úgy amiért küzdenek, a világszabadság ügye.

Győzniök kell, magukért és értünk!” Legfeljebb annyit koncedálnak néhányan, hogy a munkásságban és az ipar és kereskedelemmel foglalkozó népesség körében, határozottan észlelhető nagyobbfokú elégedetlenség a fennálló rendszerrel szemben. Seignobos, a kiváló történész, ezt abból következteti, hogy a szocialista jelöltekre leadott szavazatok tetemesen felülmúlják az igazi szocialisták számát. De végeredményében a német népet teljesen alkalmatlannak tartják bármilyen cselekvésre. Egyrészt belátják, hogy az ellenállhatatlanul megszervezett porosz katonai hatalommal szemben lehetetlen is volna a siker reményével kecsegtető felkelést szervezni. Másrészt — és ezt majdnem kivétel nélkül az összes cikkírók hangoztatják — a német nép oly határtalan tisztelettel van eltelve minden hatalom és tekintély iránt, oly feltétlen bálulattal adózik hadseregének, ami megbénít minden forradalmi lendületet. Ezt a tekintélyimádást kesernyés gúnnyal bélyegzi meg Max Nordau is s hozzáfűzi, „hogy a németek nem csináltak sohasem forradalmat, ez nem szokásuk, legfeljebb Münchenben lehetnének forrongások a sör-árak emelkedése esetén”. Seignobos ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Amint nekem a fegyverkezési költségek megszavazása előtt egy nagy német lapnak a tudósítója mondta, nem az alkotmány akadályozza meg e mai rendszer parlamentarizálását, hanem a többségnek nincs elég bátorsága, hogy azt követelje, amit pedig kikényszeríthetne. Ily kevésbé fejlett társadalomban nem látom még a békés forradalomnak lehetőségét sem.”

Sokat és természetesen nagyon elítélően foglalkoznak azzal a ténnyel, hogy a kormány és a kancellár nem felelősek a Reichstag-nak. Azt akarják bizonyítani, hogy az ilyen nemparlamentáris rendszer mennyire veszélyes lehet Európa békéjére, mert esetleg ez belső zavarok levezetése végett sokkal könnyebben viheti bele az országot háborús bonyodalmakba, mint a parlamentáris kormány. Hogy a szálla és a gerenda bibliai példázata mennyire beteljesedett a franciákon, azt a mostani háború teljesen beigazolta, mert a legparlamentárisabb Anglia és a demokratikus francia népképviselő felelős miniszterei legalább is oly gyorsan és meglepetésszerűen vitték bele a népet a háború borzalmaiba, anélkül, hogy azt megkérdézték volna, mint a németek „felelőtlen” kancellárja.

Sok-sok szemrehányás érte a kis füzetben a német szocialistákat is, kik a franciák szemében túlságosan „halvány rózsaszínűek”, de hiszen szerintük egy olyan agyonfegyelmzett, minden individualizmustól ment, a felsőbb parancsnak gondolkodás nélkül engedelmessé népek csakis ilyenek lehetnek a szocialistái. „Az ilyen népfiai lehetnek jó katonák, de mindenesetre rossz forradalmárok”. A német szociáldemokrata-párt viselkedése tényleg megfelelő volt ennek a jellemzésnek. De hol maradtak a francia antimilitaristák és a született forradalmárok?

A franciák most valószínűleg csodálkozhatnak, hogy az általak annyira lenézett „abszolutisztikus” német kormány olyas intézkedéseket fogantatosított a közélet, szociálpolitika és munkásvédelem terén, mely néhol veszedelmesen közeledik a kollektívizmus felé. A fegyelemhez szoktatott és kitűnően organizált német népben ezek

az intézkedések sokkal könnyebben keresztülvihetők, mint az individualista franciák, vagy a túlóntudatos brittek körében. A franciák most láthatják, mily hiba volt a német szervezkedésre oly gúnyral tekinteni. A szocializmus ideálját sokkal jobban megközelíti ez a fegyelmesség, az összesség szempontjainak brutális érvényesítése, mint a nagyhangú forradalmi szellem.

Végül megjegyezzük, hogy a legnagyobb gyűlölettel egy, az angol politikai élettel szoros kapcsolatot tartó író, Mme Tallenay-Klein, fordul a németek ellen. A VII. Eduard által kezdeményezett angol bekerítési politika elvégezte a maga feladatát, hogy a már szunnyadozni kezdő revanche gondolatot újból fölélessze és II. Vilmos *le Kaiser* személyében varázsolja a franciák elé azt a mumust, melyet ezek az első köztársaság és a napóleoni háborúk folyamán, a mindenható angol miniszterben, Pittben láttak. *(Lukácsné Szende Mária.)*

Német-cseh kiegyezési tárgyalások

A cseh kérdés a modern Ausztria alkotmányos életének főproblémája. Immár évtizedek óta pusztított ez a seb Ausztria testén, nemzedékek munkájának, energiájának, érzéseinek és gondolatainak legjavát kötve le. Se szeri, se száma azoknak a többé-kevésbé komoly kísérleteknek, amelyeket osztrák államférfiak e kérdés megoldása végett tettek, anélkül, hogy az a megvalósuláshoz közelebb jutott volna. A probléma megoldásának nehézsége mindenekelőtt bonyolultságában van. A küzdelem ugyanis nemcsak az Ausztriában való hegemoniáért folyik a németek és a csehek, mint az ausztriai szlávok vezető nemzetisége között, hanem folyik ugyanezen nemzetiségek között a régi cseh királyságban való hatalmi pozícióért is. A küzdelem mindkét téren nagyjából azonos vonásokat mutat. Ami az elfogulatlan és az eseményektől távol álló szemlélőnek mindkét küzdelemben mindenek felett feltűnik, az a teljes meg nem értés, valamint az értelmi szempontok és a logikus és praktikus mérlegelések nagymérvű hiánya, amely a háború kitorrése előtti időkben a cseheket és a németeket egyaránt jellemezte.

Az ausztriai hegemoniáért folyó küzdelem megtestesülését a reichsrati harcokban nyerte. Az erőviszonyok nagyjából arányosak voltak, aminek folytán hol az egyik, hol a másik fél kerekedett ideig-óráig felül és foglalt el ennek megfelelően offenzív vagy deffenzív állást. Akik a közelmúlt cseh obstrukciói alapján hajlandók a cseheket a *par excellence* obstruálóknak és e fegyvernem legálhatatosabb és kíméletlenebb használóinak tekinteni, azok megfelelőnek és gróf Badeni-féle nevezetes rendeleteket követő időszakról, amely az osztrák parlament történetének egyik brutalitásokban, féktelen és a tettlegeségtől vissza nem riadó durvaságokban, valamint a teljes abszurdumig menő technikai obstrukciókban leggazdagabb korszaka volt — még pedig a német nacionalisták jóvoltából. Ezt nem lehet a rövidlátással vádolt Badeni rovására írni, mert noha ő tényleg rossz pszichológus és még rosszabb taktikus volt, a későbbi események annyiban mégis igazolták őt, hogy rendeleteinek alapelvét, a két

nemzetnek Csehországban való teljes egyenjogúsítását, azóta a mérsékeltébb német és cseh elemek is magukévá tették.

De a józan álláspont nem tudott érvényesülni. Mind a két fél a másik teljes letörésére törekedett és minthogy az erőviszonyok nagyjából ellensúlyozták egymást, ez egyik félnek sem sikerült. A hatalmi túlsúlyt tartósan magához ragadni egyik fél sem tudta; ennél fogva mind a kettő törekvése odairányult, hogy a másikat a hatalom effektív gyakorlásában megakadályozza — Bécsben épen úgy, mint Prágában. Innen eredt az egész küzdelemnek az a negatív jellege, amely az osztrák közélet bizonyos anarchizálására vezetett és az igazi alkotmányosság megszilárdulását lehetetlenné tette.

A szláv hegemoniáért való küzdelemmel egyidejűleg és azzal kapcsolatban folyt a csehországi németek és csehek nemzetiségi küzdelme. A helyzet itten bizonyos tekintetben gyakran a fordítottja volt a központban folyó küzdelemnek, amennyiben itten a németek küzdöttek az egyenjogúsításért és a cseh hegemonia ellen és teremtették meg azokat az anarchisztikus politikai állapotokat, amelyeket az osztrák császárság alkotmányos életében az utolsó évek krónikussá vált cseh obstrukciói előidéztek. A Bécsben és Prágában folyó harcok között természetesen szoros kölcsönös összefüggés állott fenn, ami a megoldandó problémák számát és megoldásuk nehézségét hatványozta. Mert képzeljük csak el, hogy mennyire komplikálná például a horvát problémát, ha a társországokban nem százezer, hanem körülbelül egy millió magyar lagnék — ami a csehországi németek arányának hozzávetőleg megfelelne — és ezek mind magyar közigazgatást, magyar nép- és tudományos oktatást, magyar bírakat és a magyar többségű megyék részére külön autonómiát kívánnának. Világos, hogy ez esetben a zágrábi országgyűlés munkaképességének problémája egészen új nehézségeket mutatna. De nem csak Zágrábban, hanem Budapesten is felette kényessé válnék a helyzet, mert a drávántúli magyarságnak az egyenjogósításért és autonómiáért folyó küzdelme a Dráván innen is kétségkívül erős rezonanciára találna, amire a magyar államférfiaknak az anyaország és társországok egymáshoz való viszonyának, valamint a két ország között felmerülő eltéréseknek szabályozásánál is tekintettel kellene lennie. Írország példája, ahol nem is nyelvi, hanem vallási és faji ellentétről van szó és ahol a protesztáns kisebbség számbelileg is sokkal gyengébb, mint a németek Csehországban, a legkézzelfoghatóbban mutatja, hogy az ilyen történeti múltra és közjogi alapokra is támaszkodó centrifugális törekvésektől átitatott tartományokban az anyaországi uralkodó fajhoz tartozó és sorsával elégedetlen tekintélyes kisebbség jelenléte milyen zavarok kuforrásává lehet. Hisz Írországban a lokális anarchia kitörését jórészt az a bizonyos tekintetben általános európai anarchia tudta csak megakadályozni, amelyet a világháború különösen az emberek politikai felfogásában és gondolkodásában előidézett.

Az itt vázlatosan előadottak alapján megállapítható, hogy a cseh kérdés terén csaknem mindazok a zavaró körülmények és komplikációk érvényesültek, amelyek egy nemzetiségi kérdés meg-

oldását megnehezíthetik. A csehországi csehek és németek közötti megegyezés főnehézsége abban rejlett, hogy a csehek a régi cseh közjogi elvekre támaszkodva a kérdés minden olyan megoldását a legmerevebben ellenezték, amely szerintük a cseh királyság történeti egységét sértené, illetőleg meglazítására vezethetne, így tehát különösen az ú. n. területi elhatárolást, vagyis a különnyelvi területek bizonyos körű autonómiáját, ami pedig a német követelések között a legfontosabb szerepet játsza. Részben erre a közjogi felfogásra vezethetők vissza a csehek bizonyos agresszív jellegű expanziós törekvései, amelyek abban nyilvánultak meg, hogy a csehek még egyes német többségű vidékeken is mindinkább magukhoz igyekeztek ragadni a hatalmat. De ehhez hozzájárult még egyes német nagyiparos vidékeknek a szomszédos cseh vidékek munkás elemeire gyakorolt felszívó hatása, amely bizonyos, a cseh vidékekről a német vidékekre irányuló belső vándorlásra vezetett. A csehek azon voltak, hogy ezt a vándorlást bizonyos tervszerűséggel irányítsák és így expanziós törekvéseik számára biztos materiális alapot teremtsenek.

Könnyen érthető, hogy ilyen körülmények között hiányoztak az érintkezési pontok a cseh többség és a német kisebbség között és a németek az adott helyzetnek megfelelően a cseh tartománygyűlésen folytatott obstrukcióval igyekeztek a cseh álláspont érvényesülését megakadályozni. A viharos lefolyású ülések sora után 1908 október 15-én a tartománygyűlést fel kellett oszlatni, anélkül, hogy az megalakulhatott és új országos bizottságot (*Landesausschuss*) választhatott volna. Az országgyűlés feloszlását véres tüntetések követték, amelyek az ostromállapotnak Prágában való kihirdetésére vezettek. A következő évben az újonnan összehívott országgyűlés ülésszakának berekesztése után (1909 februárban) a tartománygyűlés munkaképessé tétele céljából megindított tárgyalások nem vezettek eredményre. A tartománygyűlés mindössze négy ülést tartott és ezeket teljesen lefoglalta a németek technikai obstrukciója. Február 8-án ismét berekesztették a *Landtag*-ot. Az 1910 szeptember havában megkezdett tárgyalások szintén eredménytelenek voltak. A működésre képtelen tartománygyűlést ekkor ismét feloszlatták, hogy többé egybe se hívják.

Az alkotmányos élet szünetelésének Csehországban nemsokára az az igen komoly következménye vált érezhetővé, hogy az egész tartományi gépezet működése megakadással fenyegetett. A tartomány egyre fokozódó pénzügyi szükségletei ugyanis a *Landtag* szünetelése folytán új adók útján nem voltak fedezhetőek. A kormány előtt tehát nem maradt más választás, mint folyton újabb és újabb kölcsönöket felvenni. De bármilyen takarékossgot tanúsítottak is a kiadások terén, a bevételek stacionárius volta miatt a deficit nőttön nőtt és ezzel egyenes arányban csökkent a tartomány hitele. 1913 augusztus elején a helyzet már úgy alakult, hogy a deficit 140 millió koronát, a fedezet nélküli adósság pedig 90 millió koronát tett ki, a tartományi kormány új kölcsönökre nem tudott szert tenni, a központi kormány előlegek nyújtását megtagadta — egy szóval Csehország a teljes pénzügyi összeomlás előtt állott. Ez pedig az egész tágabb értelemben vett közigazgatási szervezet megbénulását is jelentette.

Hisz a tartomány még a hivatalnokai és tanítói fizetését és a kórházainak fentartási költségeit sem tudta volna előteremteni. A teljes anarchia fenyegető veszedelme arra bírta a kormányt, hogy a kérdést az alkotmányos formák ideiglenes mellőzésével oldja meg. Az 1913 július végén kibocsátott császári pátensek közül az első az országos bizottság hatáskörébe tartozó ügyek intézését egy újonnan nevezett *Landesverwaltungskommission*-ra ruházta, a második pedig a cseh *Landtag*-ot feloszlatoznak deklarálta. Ez a csehországi alkotmány felfüggesztését jelentette.

A *Reichsrat*ban sem voltak jobbak az állapotok. A gyors egymásutánban következő kormányok békítő kísérletei és kiegyezési tárgyalásai nem vezettek békére — még csak tartós fegyverszünetre sem. Az így előálló anarchia az alkotmányos élet megbénulását eredményezte és az osztrák állam teljes politikai csődjének a veszedelmét helyezte előtérbe.

A higgadtabban gondolkodó német és cseh politikusok és tudósok körében a viszonyoknak ez az elszomorítóan kedvezőtlen alakulása már a háború kitörése előtt megérlelte azt a gondolatot, hogy ennek a mindkét nép szempontjából áldatlan állapotnak véget kellene már egyszer vetni — de az eddigi próbálkozásoktól eltérő módon. Az általános politikai zűrzavar közepette lehetetlenné vált, hogy a cseh-német kiegyezés komoly kezdeményezése a párt- és kerületi szempontok befolyása alatt álló parlamenti körökből kiinduljon. Ilyen körülmények között vetette fel a múlt év április havában dr. Skedl Artúr udvari tanácsos, volt képviselő és a prágai német egyetem tanára azt az eszmét, hogy kísérlet tétessék parlamenten kívül álló politikai körök közötti kiegyezési tárgyalások megindítására. Azon megbeszélések során, amelyeket dr. Skedl dr. Titta Wencellel, a német *Volksrat* elnökével folytatott, azon nézetének adott kifejezést, hogy e tárgyalásokba olyan a parlamenten kívül álló személyiségek lennének bevonandók, akik mindkét nemzet politikájában kellő jártassággal bírnak és mindkét nép szemében kellő tekintélyt élveznek. Dr. Titta osztotta e felfogást és felkérte dr. Skedlt, hogy e tekintetben a csehekkel érintkezésbe lépjen. Az előzetes tárgyalások meg is indultak — de természetesen úgy ezeket, mint a későbbi kiegyezési tárgyalásokat szigorúan titokban tartották és azok csak a bécsi sajtóban ez évi február havában megjelent ismertető közlemények útján kerültek nyilvánosság elé. A tárgyalások két külön bizottságban, egy német és egy cseh bizottságban folytak, amelyek főleg egyetemi tanárokból, előkelő ügyvédekéből és publicistákból stb. álltak.

A tanácskozások 1914 április elején kezdődtek. A bizottságok először külön tanácskoztak, a német bizottság a német házban, a cseh bizottság pedig az Országos Bankban. A két bizottság közötti érintkezést az elnökök közvetítették. A tárgyalásokat német részről dr. Skedl, cseh részről dr. Mattusch, a cseh Országos Bank elnöke vezette. A tanácskozás alapjául dr. Skedl egy javaslata szolgált, amely az összes kiegyezési kérdéseket felölelte. Mindkét bizottság állást foglalt ezen elaboratum és a benne foglalt határozmányok tár-

gyában és megtette a maga javaslatait. A két elnök közvetítésével mindkét bizottság között az összes kiegyezési kérdésekben elvi megegyezés jött létre.

Képviselők e tanácskozásokban részt nem vettek, de a tárgyalások menetéről több képviselőt is informáltak és az ő nézetük felől is tájékoztattak. 1914 június elején a tárgyalások már olyan stádiumba jutottak, hogy Thun herceg helytartó, akit a tárgyalások felől cseh részről informáltak, magához hívatta dr. Skedlt és felszólította, hogy a kormányt a tárgyalásokról és azok eredményéről hivatalosan értesítse. Dr. Skedl a helytartó kívánságára rendelkezésére bocsátotta az egyes elaborátumokat, amelyeket ő viszont Stürgkh miniszterelnökhöz juttatott tovább. A két bizottság június végén tartotta utolsó üléseit és elhatározták, hogy tanácskozásaik eredményének finalizálása végett közös ülést fognak tartani. Ez a záróülés azonban a háború kitörése folytán elmaradt és a tárgyalások félbeszakadtak.

A tárgyalásokon kifejezésre jutott alapelveket a német bizottság elnöke, dr. Skedl egy február végén megjelent cikkében a következőképpen foglalta össze:

A kiegyezési javaslat alapelve az volt, hogy a nemzetiségi vitás kérdések megoldása végett a németek és csehek Csehországban való egyenjogúságának elismerése mellett a nemzeti alapon történő különválasztás nemzeti autonóm testületek alakítása útján megvalósulást nyerjen. Mind a két nemzetnek egyedül kelljen gondoskodnia nemzeti és gazdasági szükségleteinek kielégítéséről és a gazdasági és kulturális fejlődés egymástól nem zavarva biztosításék számukra. Mindkét nemzet közigazgatását lehetőleg az illető nemzethez tartozó hivatalnokok végezzék, úgyszintén a bíraskodást is. Mindkét nemzet saját tanítóitól nyerjen iskolai oktatást, gazdasági és kereskedelmi politikai ügyeit saját szervei útján intézze. Ez alapelvek megvalósítása nemzeti adóközösségek felállítása, nemzeti és csak az egyik nemzetet érdeklő gazdasági kérdésekben a *Landtag*ban történő önálló határozathozatal, önálló nemzeti szervezetű iskolarendszer, valamint egy nemzeti (cseh és német) hivatalnoki státus rendszeresítése útján történjék. Ez utóbbi oly módon lenne keresztülvihető, hogy az alsóbbfokú hatóságok az egynyelvű kerületekben csak az illető státushoz tartozó hivatalnokokat alkalmaznának, a vegyes nyelvű kerületekben pedig mindkét státushoz tartozó hivatalnokokat a népesség arányának megfelelően, míg a központi hatóságoknál egységes vezetés alatt álló nemzeti osztályok lennének felállítandók.

Az itt ismertetett tárgyalások jelentősége abban rejlik, hogy úgy formailag, mint materialiter eltérnek az előző tárgyalásoktól, de meglepően közelednek a Renner-féle nemzetiségi formulához. A cél természetesen nem az volt, hogy a cseh-német kérdést a képviselők kizárásával megoldják, hanem az, hogy az illetékes tényezők részére megfelelő kiegyezési alapot teremtsenek.

A tárgyalások egyelőre félbeszakadtak. Mi az ügy alakulását továbbra is figyelemmel fogjuk kísérni, hogy annak újabb fázisairól annak idején beszámolhassunk.

(*Vajda Mihály*)

Egy asszony és egy püspök

Prohászka Ottokár a finom eklektikus egyházi bölcselő utat és irányt keres a háború okozta erkölcsi felfordulás közepette. A *Budapesti Szemle* februári számában az isteni szándékot összeegyeztetni törekszik a mai embermészárlás borzalmaival. E törekvésében egy kvietisztikus álláspontra jut el, mely szerint bele kell nyugodnunk az isteni „akaratra, mely emberfölötti tervek megvalósítására tör. „Az erkölcsi világrend — úgymond — nem abban áll, hogy a rossz ne legyen nagyhatalom a világon, nem abban áll, hogy ne szenvedjünk s ne törjön össze a háború kalapácsa, hanem abban, hogy a lelket fölényességre segítse s hogy a lélek a világot a maga erkölcsi erőivel s értékeivel legyőzze.” Szóval a háború egy magasabb erkölcsi tökéletesülés megvalósításának eszköze. Ezzel a „tisztultabb” vallásbölcseleti perspektívával szemben a püspök úr az egyensúlyát veszített, valláserkölcsi alapjaiban megingott lélek dokumentumaként egy asszony levelét közli, melyet kínzó szenvedéseiben ő hozzá intézett. A püspök úr egy bár nemesszívű, de vallásilag eltévelyedett lelki irányzatot lát ebben a megrázó vallomásban, melytől megóvni kívánja a keresztény lelkeket. A szóban forgó levél esztétikailag oly szép és erkölcsileg annyira őszinte, hogy már önmagáért is érdemes azt reprodukálni, tekintet nélkül az asszony és a püspök úr vitájára, mely itt foglalkoztat bennünket. Így szól a levél:

„Uram, szent volt előttem a haza fogalma. Szerettem ezt a földet, melyre ezer év előtt jöttek őseim. Ma? én nem tudom, hol nem lennék szívesebben, csak nem itthon, csak nem itt, ebben a nekivadult világban! Ma úgy érzem: ha a haza okozza az ilyen borzalmakat, akkor nekem nem kell haza!

Tudom, hogy az északi ember más mint a déli, tudom, hogy a latin nép más mint a szláv; jaj, tudom, nagyon tudom; én mindezt tudom, amivel védeni s szükségképeninek declarálni szokták ezeket a förtelmeket; de ezzel a tényálláson nem változtatnak. Gondolom u. i., hogy elvben ezek a dolgok úgyis el vannak már intézve, de mit használ az elv, ha ily rettenetes a valóság?! Egyszer Párizsban, nem tudom, miféle klostromban kezembe nyomtak egy kis katechizmust, talán csak nyolc oldala volt, de azon a pár lapon ott volt a világ minden bölcsessége, aminek a tartalmát a töltőtollam egyszeri megtöltésével le tudnám írni ma is. S azt, ami ott volt, ép úgy elfogadhatja vér- és fajkülönbség dacára egy eszkimó, mint ahogy elfogadhatja egy kongó-néger, Poincaré épúgy, mint Petár ő felsége, vagy Vilmos császár! Többet, egyebet annál úgysem írtak, pedig tinta-tengereket írtak már s nem fognak

írni különbet sem, s mit értünk el mindezzel? Azt, hogy keresztény emberek marokszám dobnak kivájt emberszemeket egymásnak arcába, — azt hogy öt vagy tudom is én, hány nemzet színe-java hason fekszik hétszámra vizes, fagyos, sáros árkokban s lesi a másikat, hogy lelőhesse, — azt hogy ezerszám ácsorognak elképzelhetetlenül agyon szennyezett pályaudvarokon az asszonyok s napokon át, sőt hetekig ülnek egy padon, s lesik azt a szerencsétlen, riadt nézésű, elcsiggázott ember-barmot, akit egyik vagy másik harctérről marhaszállító kocsin visznek a másikra, aki az ő férjük, apjuk vagy testvérük. Hol van itt a kultúra s az emberhez méltó érzés? Azt mondják tán, hogy azután majd jobb lesz minden? Hát hogy a csudába ne lenne jobban? Elpusztítanak egy csomó embert, tehát kevesebben lesznek a világon; természetes, hogy egyre-egyre jó ideig több fog jutni mindenből, ami földi érték: arany, asszony, kenyér! De csakis ebben, csakis ily értelemben lesz jobb világ s mit használ ez? Hiszen így volt ez már akkor is, mikor a troglodita agyoncsapta azt a másik trogloditát, amelyik az ő mogyoróárkához kezdett járni mogyorót enni. Agyoncsapta — tout simplement! s az asszonyát, ha kellett neki magával vitte, ha pedig nem kellett neki, azt is agyoncsapta s akkor aztán ott volt a barlangjában, meg a barlangja körül is „a háború utáni örvendetes fellendülés minden téren”, s örvendett neki a győztes troglodita egész addig, míg előjött megint egy másik troglodita s elkezdte enni a mogyorót s akkor megint harc volt s vagy az egyik vagy a másik ott hagyta a fogát. Hát hol lássak én mindebben valami megnyugtatót, valami szépet, valamit amit világos fejjel haladásnak mondhatnék?! Az már csak nem haladás, hogy repülni tudunk, mikor odafönn nem jut eszünkbe semmi egyéb, mint amit már itt lenn tudtunk! Az nem előny, hogy mi ott röpködünk a felhők között, mikor a lelkünk a sárban fetreng. S az bizony ott fetreng s én nem látom, hogy a mi lelkünk más-milyen, mint azé a trogloditáé. Hiszen a saját kölykét talán az sem bántotta s az is megeshetett, hogy békében élt a szomszédjával, ha az történetesen nem szerette a mogyorót.

Uram, az én életemben már végignézhettem egy egész csomó találmányt s azt hittem, hogy a lelkiek terén is haladunk s többet erünk, mint előbb s hogy jobbak, könyörületesebbek s igazságosabbak vagyunk s íme, most ráánkzakadt ez a legnagyobb háborúja s kegyetlensége a világnak, háború, amilyen még nem volt s amelyről azt hittük, hogy ilyen már nem is lehet.

Láttam előbb is nyomorúságot, hogyne láttam volna! Láttam

kiuzsorázott milliókat, robotban elnyomorodott gyermekeket, de erre azt mondták: „egyszerre nem lehet; a ma mégis csak jobb, mint a tegnap, s a holnap majd jobb lesz, mint a ma”. S én elhittem s ezerén elhittük, talán csak azért, mert kényelmes volt nekünk azt úgy elhinni; elhittük s nyugodtan aludtunk, míg ezer és ezer asszony rossz világitású, bűzös szobában éjjeleken át varrt, hogy nyomorult falat kenyerét megkeresse ... Ha eszünkbe jutott mégis, hát megfordultunk a másik oldalunkra, s azt mondtuk: egyszerre nem lehet. Örök szégyenünk, hogy ezt elhittük! Vagy ostoba vagyok, aki nem látok, vagy gazember, aki látni nem akarok, — e kettő közül választhatok. Nekünk nem lett volna szabad a józan eszünk s érző szívünk ellenére hinni azoknak, akik azt hazudtak nekünk, hogy „egyszerre nem lehet”.

Uram, nagyon boldogtalan vagyok! Én nem tartozom azok közé, kiknek a lelke háborgását lecsillapítja, ha felveszik a szép, fehér ápolónő-ruhát és valamely ispotályban etetik az elnyomorodott szegény bakát, akár a fiók-verebet; — nem tartozom azok közé, kiknek a fájdalom enyhít, ha elmoszák a köpöcsészét és megvetik az ágyat. Azt gondolhatja tehát, hogy nagyon ráérek, nincs dolgom s ez a bajom. Pedig dehogy! Megteszem én mindazt, amit ma mindenki megtesz, de mi haszna, engem ez nem elégít ki. Ugyanaz az érzésem van, mintha flastromt ragasztanék valakinek a falábara. Mit változtat az a dolgon, hogy a flastrom kitűnő s hogy nagy fáradsággal s messziről hoztam s hogy ügyesen ragasztottam fel? Az én bajom épen az, hogy én ma már azt is tudom, hogy ez az egész agyonmagasztalt társadalmi akció: flastrom egy falábon”.

„A levél végét elhagyom; a csattanója ép a faláb koppanása. A kesergő, nemeslelkű asszonynak faláb a társadalmi akció, faláb — vagy mondjuk inkább — faszárny az eszmény s fajankó az ember — ha ugyan nem rosszabb —; deszka, koporsódeszka, lécz, csibe- s gimbli-kalitkaléc, fa, szüette fa, iga és kaloda minden emberi intézmény s ennek a sok fának a szúja az ő kételkedő skeptikus esze s mása már nincs. Eszményei falábak, tehát hazugságok; csillagai kialudtak, lábai alatt zsombék s posvány, öntudatában pedig sötétség s üresség ijeszt. Csak esze maradt meg s eszének fulánkja, mellyel elpusztíthat mindent, de nem önmagát, mert öngyilkossá a szellem soha sem lehet ...”

Így a püspök úr s a női ösztönszerű fájdalom e kitörő dokumentumával szemben a vallási metafizika világánál, a saját maga-

sabb és fejlettebb erkölcsi álláspontját hirdeti. Vajon csakugyan magasabb és fejlettebb, vagy akár csak keresztényibb-e ez az álláspont? Minden igazi morál — úgy profán, mint vallási — végeredményében az emberi szolidaritás eszméjén alapszik. Az öles és rombolás adott viszonyok között, mint az önvédelem ténye, erkölcsileg igazolható, úgy az egyes, mint a népek életében. De sohasem lehet erkölcsös cselekedet. A háború borzalmaival szemben való ösztön-szerű, asszonyos felháborodás — ha általánossá válnék — végleg lehetetlenné tenné az életnek, az anyagi és erkölcsi értékeknek mai barbár rombolásait. Ellenben, ha a püspök úr finom, eklektikus és kvietisztikus álláspontja lenne uralkodóvá, minden generáció bátran megcsinálhatja a maga vérfürdőjét. Vajon melyik a helyes filozófia, nemcsak a tudomány szempontjából, hanem ama krisztusi hit látószögéből is, mely maga az akció, az inszubordináció és a küzdelem szelleme a földi igazságtalanságokkal szemben egy magasabb, humánusabb, isteni morál nevében? (J.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Jegyzetek a hadviselés irodalmához (*Schultz: Blut und Eisen; Bleibtreu: Das Heer; Jaurès: La nouvelle armée; Daniels: Geschichte des Kriegswesens; Horsetzky; Feldzüge in Europa seit 1792; Clausewitz: Vom Kriege; Bernhardt: Vom heutigen Kriege; Martinoff: Die Ursachen unserer Niederlage; Barzini: Mukden; Kutschbach: Die Serben im Balkankriege*)

A világháború folyamán a magyar sajtóban egy új jelszó kapott lábra: a „kávéházi Konrád” elnevezés. Így hívják azokat a polgári embereket, akik nem voltak soha katonák és mégis véleményt nyilvánítanak a háború eseményeiről és lehetőségeiről. Valószínű, hogy a kávéházi beszélgetők túlnyomó része tényleg ostobaságokat fecseg, mind a hadviseléshez ép oly kevéssé ért, mint bármely más tudományághoz. Azonban a magam részéről azt hiszem, hogy a hadviselés tudományának alapelveit olvasás és gondolkodás útján épúgy el lehet sajátítani, mint bármely egyéb tudományt: azt hiszem, hogy csak a hivatásos katonatisztek exkluzív kasztszelleme szólal meg a kávéházi Konrád jelszóban, amely minden civilembertől, aki nem töltötte egész életét kaszárnyában, megtagadja a képességet arra, hogy katonai dolgokban önálló és megalapozott véleményt alkosson magának: azt hiszem, hogy minden értelmes ember, ha nem sajnálja az időt és a fáradságot, néhány hónap alatt nagyjában tisztába jöhet a haditudomány és hadviselés minden problémájával.

Állításunk igazát a haditörténelem bizonyítja. A római világbirodalmat csupa polgári hadvezér kovácsolta össze. Polgári erények alapján választották meg népszavazás útján a konzulokat, akik ha háború ütött ki, hivatalból a római hadsereg vezérei voltak. Az angol forradalom nagy hadvezérei mind polgáremberek voltak: Cromwell maga sörfőző, Joyce szabólegény, Pride kocsis volt, Whalley posztókereskedésben inaskodott fiatalkorában, Deane admirális szolga volt egy fűszerkereskedésben, stb.* A francia forradalom generálisai is túlnyomóan polgári foglalkozásból kerültek a hadsereg élére, valamint Napoleon nagy hadvezérei is. Murat a híres lovas-generális teológus volt, Ney őrnök volt egy jegyzőnél, Masséna közlegényből lett generális stb.

De fölmerülhet az az ellenvetés, hogy ez régen volt, amidőn még a hadviselés egyszerűbb eszközökkel és kisebb tömegekkel dolgozott; de a 19. század nagy háborúiban is számos polgári generalis akadt. Az 1863—64-es amerikai polgárháborúban a déliek nagy hadvezére Lee, egyike a legnagyobb katonai tehetségeknek, polgári farmer volt. A búr háború paraszthadvezéreinek Botha, Dewett, Cronje neve pedig máig is ismeretes az egész világon. Ha tehát azt látjuk,

* Buckle: *Az angol civilizáció története*, 10-ik fejezet.

hogy polgári emberek sok esetben mint hadvezérek kitűnően beváltak azt hiszem annyit bárki is bízhat a saját eszében, hogy a hadviselés irodalmát megérti és ennek alapján fogalmat tud alkotni magáról a mai háborúról . . .

Természetes, hogy manapság mindenki, aki háborús irodalommal foglalkozik, első sorban a most folyó háború kilátásáról szeretne valamit megtudni. Nem célunk jóslásokat eszközölni: csak elméletileg akarjuk megjelölni azokat a tényezőket, amelyek a hadviselés sikerét vagy sikertelenségét mindenkor eldöntötték. Ezek véleményünk szerint a következők:

A seregek erkölcsi állapota: értem alatta a harcosok harci kedvét, lelkesedését, kitartását.

A seregek anyagi felszerelése: értem alatta a harc összes eszközeit, fegyvereket, ruházatot, közlekedési eszközöket, élelmezést, várakat stb.

A harcban álló seregek nagysága.

A vezetés minősége: értem alatta a fővezér tehetségét, az alvezérek harmonikus együttműködését, a harcmodor és fegyverzet összhangját, stb.

Ezek a tényezők a hadisikert arányosan befolyásolják, olyan értelemben, hogy az egyik tényező nagysága pótolhatja a másik tényező kisebb voltát: vagy pontosabban kifejezve, bármely három tényező egyenlősége esetén az a fél fog győzni, amely a negyedik tényező tekintetében előnyben van. Két egyenlő nagy és egyformán jól felszerelt, egyenlő harcikedvel harcoló sereg közül nyilván az fog győzni, amelyiknek jobb hadvezére van. Viszont kisebb sereg sokkal nagyobb sereget is leverhet jó vezetés és nagy harcikedv, nagy győzni akarás esetében. A hadviselés irodalmából lényegileg ezt a tanulságot lehet meríteni és minden stratégiai munka voltaképe körül forog.

Ezek természetesen tisztán elméleti megállapítások; magának a harcnak a módja a különböző korszakokban rendkívül különböző volt és lényegileg a technikai haladás és a hadsereg erkölcsi minősége szerint alakult. Ezt a két szempontot élesen kiemeli hadtörténelmi munkájában a szocialista **Hugo Schultz**, az *Arbeiter-Zeitung* haditudósítója. Munkája* — eddig két kötet jelent meg, amely a Napoleon bukásáig tárgyalja a hadviselés történelmét — a sok illusztráció folytán külsőleg az olcsó népszerűség látszatát kelti, valójában azonban a legkomolyabb ilyenmű munkák közé tartozik. Mint történelmi materialista mindig arra törekszik, hogy megmutassa, miként alakult át a technika fejlődésével együtt a fegyverzet, a fegyverzettel együtt a harcmodor. A görög ókorban a technika fejletlensége folytán a fegyverek rendkívül drágák voltak, úgy hogy csak a királyok és főnemesek bírtak teljes fegyverzettel, a csata tehát egyes hősök párbaj sorozatából állt: míg a harcosok tömege csak néző volt: ez a homéroszi csata képe. Görögország fénykorában a fegyverkészítés

* *Blut und Eisen*. Krieg und Kriegerum in alter und neuer Zeit. Berlin Vorwärts.

annyira tökéletesedett és a fegyverek annyira megolcsóbbodtak, hogy már az összes vagyonos polgárok teljes fegyverzetben álltak ki, úgy hogy rendes formációban a phalanxban lehetett küzdeni: a könnyebb fegyverzetű szegényebb emberek a második-harmadik sorban húzódtak meg. Ugyanúgy volt ez a római hadseregben is.

A harcmodor megváltozott a puskapor föltalálása és a tüzelő fegyverek alkalmazása által Sch. munkájának legérdekesebb részei közé tartozik, amint kimutatja milyen rendkívül lassan, milyen száz meg száz apró javítás által jöttek létre a mai kor tökéletes lőfegyverei. Míg a közelharc fegyverek, kard, szurony évezredek óta lényeges változáson alig mentek keresztül, a régi puszkák és ágyúk szinte a maiak karikatúrájaként tűnnek föl. A középkori kisipari technika folytán minden ágyú és minden puska egy-egy külön egyéni mű volt; mindegyiknek más volt a kalibere, tehát mindegyik számára külön egyéni golyókra volt szükség. Nagyon rövid távolságra vittek és elsülésük rendkívüli sok időt vett igénybe: a mohácsi csata leírásából kitűnik, hogy a törökök ágyúikat a csata folyamán csak egyetlenegyszer sütötték el. Hasonlóan körülményes volt a kézi fegyverek kezelése is. Wallhausen, Danzig város ezredese, a muskéták kezelésére 143 vezényszót sorol föl: midőn a muskéta már elsütésre készen áll, még 29 külön kézmozdulatra van szükség, magának az elsütésnek eszközlésére*. Természetes, hogy ilyen körülmények közt a puska alkalmazása a harcmodort évszázadokon át alig érintette. Továbbra is a szűrő fegyverekkel ellátott gyalogság négszögének rohamában állt a csata, mint a régi görögöknél. A puszkásokat nem is merték mint önálló csapatot a harcmezőre állítani; rendszeren az alabárdos katonák sorfala mögül ugráltak elő, elsütötték egyszerre fegyvereiket, azután visszabújtak a szuronyok mögé, újra megtöltötték fegyvereiket és ha addigra nem került szuronyharcra a dolog újra előugrottak és még egyszer lőttek, amivel szereplésük a csatában be is volt fejezve. Századokig tartott, míg a puska általános fegyverré vált, amidőn a puszkacsőre csatolt kiskard megadta a lehetőséget, hogy a puszkát szuronyná átalakítva közeiharc fegyverként használják és a gyalogság főfegyverévé legyen.

A harcmodornak e technikához való alkalmazkodásán kívül azonban Sch. nagyon részletesen kimutatja, hogy milyen nagy, sokszor döntő szerepe volt a hadtörténetekre a hadsereg erkölcsi állapotának. A demokratikus néphadseregek fölénye a zsoldos hadak avagy kaszárnya hadseregek fölött mindenütt élesen föl van tüntetve. A görög néphadsereg győzelme a perzsák kényszerrel összetartott, leigázott népekből álló serege fölött: a germánok győzelme az erkölcsileg lezüllött római zsoldateszkán, a francia forradalmi seregek diadalai az európai uralkodók kaszárnyásan iskolázott csapatain; mindez a katonák harcikészségének döntő szerepét mutatja. A hadsereg minősége a harcmodorra is döntő befolyással van: demokratikus hadseregek szabad taktikai formákban harcolhatnak, mert hisz minden ember tudja, hogy miért harcol és örömmel teszi meg

* Schultz, u. o. II. 409.

kötelességét: zsoldos seregeknél nélkülözhetetlen a „drill”, a katonaság begyakorlása mechanikus mozdulatokra és egységes cselekvésre, mert a tiszt csakis ily módon képes a legénységet harcközben ellenőrizni. A rajvonalba való fölbomlás alkalmas harci forma volt a forradalmi francia hadsereg számára, de lehetetlen forma volt a szembenálló régi divatú zsoldos kaszárnya-hadseregek számára.

A demokrácia, a néphadsereg fölényét bizonyítja egy nagyon szellemes katonai író, **Karl Bleibtreu** a „Gesellschaft” sorozatban megjelent *Das Heer* című művében. Nagy tudással és szellemesen bizonyítja, hogy a hivatásos tisztikar rendesen reakciós, maradi, ragaszkodik a hagyományos formákhoz, hogy mindig a demokrata szellemű hadseregek azok, amelyek diadalmasak. Így különösen részletesen kimutatja, hogy Napoleon hadserege mennyire néphadsereg volt, milyen kevés volt benne a hivatásos katonatiszt és a „veterán” katona. Munkája bármely laikus olvasó számára rendkívül érdekes olvasmány.

A hadsereg erkölcsi erőivel foglalkozik szocialista szellemben a francia szocializmus elhunyt nagy vezére, **Jean Jaurès**. Gyönyörű munkájában, *La nouvelle armee*-ben a modern európai hadseregek egész szervezetét bírálja. Jaurès az általános népfölfegyverzésnek a híve. Találón kimutatja, hogy a hosszú kaszárnya szolgálat semmivel sem mozdítja elő a katona harcikészségét, mert mindig újra ugyanazt ismétli, ugyanazon a terepen ugyanazokat a gyakorlatokat hajtja végre. Különösen a gyér népességű Franciaország számára tartja szükségesnek a milícia rendszert, az egész nép fölfegyverzését. Szocialista íróknál szokatlan követelés. De Jaurès arra a helyes álláspontra helyezkedik, hogy amíg egymástól független kapitalista vezetés alatt álló államok léteznek, hadseregre föltétlen szükség van, természetesen csakis az ország védelmére. Az antimilitarizmusnak abban az értelemben, hogy a hadseregre egyáltalán nincs szükség, hogy a munkásosztály számára nincs haza, amelyet érdemes volna megvédenie, Jaurès szerint nincs semmi jogosultsága. Hadseregre, sőt jó hadseregre tehát szükség van. Azonban ez a hadsereg a nép hadserege és nem az uralkodó osztály hadserege legyen: csak az ország védelmére lehessen fölhasználni, nem pedig munkásmozgalmak leverésére. Ezért Jaurès a katonai kiképzést általánosítani kívánja: 10 és 20 évük közt a fiúk tanítóik és erre kiválasztott altisztek és tisztek vezetése mellett gyakorlatozzanak és tanuljanak meg puskával bánni: 21 éves korukban hat havi rendszeres kiképzésben részesül mindenki: azontúl pedig még nyolc fegyvergyakorlaton vesz mindenki részt, az önkéntes gyakorlatoktól eltekintve. A tisztképzést teljesen demokratikus alapra akarja helyezni: ez az egyetemeken történjék és hogy szegény emberek is léphessenek a tiszti pályára, az állam tartja el a leendő tiszteket és bizonyos támogatásban részesíti szüleiket. Hogy ki legyen tiszt, ezt a hat havi rendes kiképzés alkalmával döntenek el. Mindezzel azt akarja Jaurès elérni, hogy az állandó hadsereg, amely a többi néptől elkülönítve él, megszűnjön; hogy a tisztikar ne legyen külön kaszt és a hadsereg az legyen ami a görög-római demokrácia virágkorában volt: a fölfegyverzett nemzet!

Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a munkásosztály minden tagjában megvan az elhatározás a hadsereget saját szervévé alakítani át.

Akinek nincsen kedve ilyen nagyobb munkákat elolvasni, az hasznosan forgathatja **Daniels** könyvecskéit.* Daniels haditörténelme nem krónikaszerű, hanem a fegyverzet és harcmodor változása szerint önálló fejezetekre oszló munka, amelynél a háború leírása csak mintegy példa az egyes harcformákra nézve. Ennél részletesebb de szakszerűbb **Horsetzky** generálisnak a könyve: *Feldzüge in Europa seit 1792*. Ez tisztán krónikás katonai mű, a 19. századbeli európai háborúkban lefolyt hadműveletek részletes leírása, minden nélkülözhető megjegyzés mellőzésével: laikus olvasó számára fölötte unalmas olvasmány.

Ami a tulajdonképeni haditudományokat illeti, ezeknek klasszikus auktora még mindig **Clausewitz**, bárha főmunkája már majdnem egy évszázada jelent meg** Clausewitz munkája voltaképp filozófiai munka: a háború fogalmának, a stratégiai taktika, a győzelem feltételeinek tisztán bölcséleti analízise. Szerinte a háború nem más mint a politika folytatása más eszközökkel. Éppen ezért a háború célját a politika szabja meg. Mivel pedig a politika a háború ideje alatt is folyik, a háború mint eszköz állandóan kell, hogy alkalmazkodjék a politikához, amely a célt kitűzi. A cél az ellenség akaratának megtörése, az ellenség kényszerítése a mi akaratunk teljesítésére. Hogy ezt elérjük, szükséges az ellenség szervezett erejét, vagyis hadseregét harckép-
telelné tenni, megsemmisíteni: szükséges az ellenséges ország meg-
szállása, hogy újabb hadsereget ne szervezhessen: végül szükséges az ellenség akaratának megtörése, hogy békét kössön. A hadviselés tudománya két főrésztre oszlik: a stratégiára és a taktikára. A stratégia feladata előkészíteni a győzelmet: a stratégia szabja meg hogy hol történjék meg az ütközet, mikor történjék és mely csapatok vegyenek részt benne. A győzelem legfontosabb előfeltétele a túlerő: a stratégia feladata tehát ott és akkor kényszeríteni ütközetre az ellenfelet, am-
dön az gyengébb. Ezt főleg meglépés által lehet elérni, ezért a hirtelen az ellenség által észre ne vehető csapatmozdulatok a stratégia fő-
eszközei. A taktika csak a tulajdonképeni ütközetek helyes vezetését foglalja magában. Clausewitz részletesen tárgyalja a tér, idő és tömeg szerepét a háborúban, a támadás és védelem előnyeit és hátrányait. Ő a védelmet tartja az erősebb harciformának: jellemzi filozófiai szellemét az az okoskodás, amellyel ezt indokolja. A védelemnek — mondja — már csak azért is erősebbnek kell lenni a támadásnál, mert különben sohasem választaná senki a védelmet, mint harcmodort. Ugyanez a támadásra nem áll; mert a védelem csak az eddigi állapot megóvását célozza: aki tehát ennél nagyobb célt, az eddigi állapot megváltoztatását tűzte ki, annak nagyobb áldozatot kell hozni és vállalni kell a támadást, a gyöngébb harciformát. „A védelem a háború erősebb formája, amelynek segítségével kiakarjuk vívni a diadalt, amennyiben a túlerő elérése után áttérünk a támadásra, vagyis a háború pozitív céljára.” Rendkívül érdekesek Clausewitz pszichológiai

* Daniels: *Geschichte des Kriegswesens*. Göschen, hét könyvecske.

** Clausewitz: *Vom Kriege*. Berlin 1832. Három kötet.

fejtegetései, hogy milyennek kell lenni a jó hadvezérnek: bátornak, körültekintőnek, határozottnak és következetesnek: részletesen fejtegeti, hogy mi a különbség a bátorság és vakmerőség közt; milyen tulajdonságok képezik a harci erényeket a legénységénél. Munkája olvasásánál az ember gyakran egészen elfelejti, hogy hadtudományi munkát olvas; inkább úgy érzi, hogy pszichológiai munka van előtte: Természetes, hogy azok a gyakorlati példák, amelyeket Clausevitz fölhoz, ma már az utolsó évszázad óriási technikai átalakulásai után kisebb értékűek: mindenesetre érdekes, hogy Clausevitz már 1828-ban részletes tervet dolgozott ki egy Franciaország elleni háborúra, amelyben a két főhadserg közül az egyiknek — Belgiumon keresztül kellett Franciaországba ellen vonulni!

Aki főleg a mostani háborúról akar fogalmat szerezni, annak legajánlatosabb ha Bernhardi kétkötetes munkáját olvassa el. Bernhardi német generális, általánosan elismert katonai szaktekintély, akinek a *Mai háborúról* írt könyve a haditechnika legújabb vívmányainak tekintetbevételével íródott.* A modern hadseregek főleg tömegeik óriási méretei által különböznek a Clausewitz által ismert hadseregektől. B. világosan látja a tömeg óriási jelentőségét a modern háborúban, főleg a milliós hadseregek fölvonulásának és élelmezésének nehézségeit. A mai tüzélfegyverek oly óriási mennyiségű lövedékkel szórják be a csatát, hogy esztelenség volna mély sorokban fölvonulni a csatába; a mai tüzélfegyverekkel csak ritkás raj vonalban, fedezékek mögött védelmet keresve lehet megkísérelni a küzdelmet. A ritkás harc vonal folytán a csatater kiterjedése még nagyobb arányokban nőtt, mint maga a harcoló hadsereg nagysága. Ilyenformán a hadviselés tudományának egyik legnehezebb feladata a végtelen hosszúságú fronton elszórt katonaság élelmezéséről gondoskodni! A laikus olvasót untatja, ha Bernhardi munkája elején számtalan fejezeten keresztül nem tárgyal mást, minthogy a hadsereg előrehaladásánál, oldalmozdulatainál, visszavonulásánál miként kell a trént legügyesebben fölhasználni, hogyan kell gondoskodni róla, hogy a különböző csapattestek trénje egymást az utakon ne keresztezze stb. Végeredményben B. oda konkludál, hogy a modern hadsereg offenzív előrehaladása gyorsaságának az a végső korlátja, hogy a trén képes maradjon a hátrább fekvő élelmezési középpontokba visszafordulni élelemért és még idejében utólrni az előretörő csapatokat. Az olvasót — mondom — untatják a trén elhelyezésének és áttolásának számtalan formája, amelyet B. szóban és rajzban bemutat; a most folyó háború bebizonyította, mennyire igaza volt neki, amidőn az élelmezésnek ilyen döntő szerepet tulajdonított.

A modern hadseregek óriási tömege különben sem merő előny. A nagy szám mellett a kiképzés kevésbé tökéletes kell, hogy maradjon, mint a kis hadseregeknél. Különösen áll ez háború idején, amidőn az új formációk részére tiszteket és altiszteket az aktív seregből kell

* Bernhardi: *Vom heutigen Kriege*. 1912. Berlin. E. S. Mittler. 2 kötet 900 lap.

adni, ami a sorkatonákból álló formációkat is gyöngíti. Az óriási tömeg megnehezíti, meglassítja a hadmozdulatokat. Fokozza ezt az a körülmény, hogy az elsőrendű sorkatonaság közé kell a második formációkat is beosztani, ami az egész hadsereg menetelő képességet leszállítja, harci készségét egyenetlenné teszi. Igaz, hogy a háború folyamán a betegségek kidöntik a gyenge erejű egyéneket, a gyakorlat pedig jó katonákká teszi a megmaradókat. Így végeredményben a szembenálló hadseregek száma döntőfontosságú a harc kimenetelére.

Azonban B. nagyon hangoztatja, hogy pusztán számbeli fölény egyáltalán nem nyújt alapot a győzelemre. Sokszor a terep nem engedi a túlerő érvényesülését. Gyakran hiányzik a szükséges idő, mint az orosz-japán háborúban az oroszoknak. Máskor a nagy hadsereg maga idézi elő az élelmezés csődjét, mint Napoleon oroszországi hadjáratában. Épen ezért nem a szám, hanem az erő dönti el a harcot; az erőhöz pedig mint lényeges elem hozzátartozik a vezetés milyensége is!

Mellőzzük B. fejtegetéseinek azt a részét, amelyben a jelenleg alkalmazott tüzelőfegyvereket és hatásképességüket írja le. Csak azt az érdekes dolgot akarjuk kiemelni, hogy ez a különben olyan világosan látó író a jövő háborúban az ásonak és a lövészárkoknak azt a széleskörű alkalmazását, amely az orosz-japán háborúban mutatkozott, egy európai háborúban nem tartja helyénvalónak. A most folyó háború ellenkezőleg azt mutatja, hogy a fedezékeknek minden harc-terén még nagyobb szerep jut, mint az orosz-japán háborúban.

Rendkívül érdekes B. munkájának az a fejezete, amelyben a vezetés feladatát fejtegeti. A vezérnek nem szabad megjelölni lokálisan azt, hogy az egyes csoportok vezetői hová vonuljanak, hol harcoljanak, mert a mai óriási hadseregek mellett a fővezér soha sincs abban a helyzetben, hogy a front minden egyes pontján pontosan ismerje a helyzetet; továbbá a harcvonaltól óriási kiterjedése mellett soha sem lehet tudni, hogy a helyzet az ellenség mozdulatai folytán nem-e változott meg, mire a csapatnak a kapott parancsot végre kellene hajtani. Ezért a fővezérnek mindig csak egy pontosan előírt célt, egy föladatot kell minden csapat számára kitűzni és pedig olyan módon, hogy a csapatvezető tisztában legyen azzal, hogy az ő feladata hogyan függ össze az egész hadsereg akciójával: hogy milyen módon oldja meg a csapat a kitűzött föladatot, ezt eldönteni a csapatvezetőnek kell a helyszínén. A célnak teljes világossággal kell kitűzve lenni, nehogy valami zavar támadjon; az eszközök megválogatását a csapatvezetőre kell bízni. B. számos érdekes hadtörténelmi példával bizonyítja, milyen baj az, ha a csapatvezetők mechanikus mozdulatok végrehajtására kapnak parancsot, anélkül, hogy a kitűzött céllal tisztában volnának. Nagyon érdekes B. az a fontos megfigyelése, hogy a modern háborúban épen a tűzvonaltól megszűnik a tiszt vezetőszerepe. Midőn a legénység rajvonalra bomlott és minden kis természetes fedezéket fölhasználva törekszik előrejutni, vagy amidőn egy hosszú lövészárkokban öt-tíz méteres közökben helyezkednek el a katonák, a tiszt parancsosztogató képessége megszűnt; minden katona egyedül harcol és a siker főleg az egyes katona

kitartásától, harci készségétől és ügyességétől függ. A modern stratégia azt a furcsa helyzetet teremtette meg, hogy midőn milliók harcolnak, sokkal nagyobb fontossággal bír minden egyes katona harcikészsége, mint az ókor vagy középkor zárt formációkban harcoló kisebb seregeinél, ahol a tömeg egysége mindenkit vitt magával, a gyengébbeket és gyávábbakat is. . . .

Mint Clausewitz, úgy Bernhardi is elismeri, hogy mint ütközeti forma a védekezés erősebb a támadásnál, mert a terepet sokkal jobban ki lehet használni, a tüzelést előre kiszámított távolságokra lehet beállítani, általában a gyalogság erejét jobban ki lehet fejteni. Azonban Clausewitzzel szemben tagadja, hogy a védekezés mint harci forma is erősebb volna a támadásnál. A védekezés elsősorban erkölcsileg van hátrányban az offenzívával szemben, amely a sereget jobban lelkesíti, nagyobb harcra tüzei. Ezenfelül a modern hadseregek óriási tömege is megnehezíti a defenzívát. A harc helyét és idejét mindig a támadó fél szabja meg. A védekező félnek mindig azt kell lesni, mely pontokon támad az ellenfél és erejét a veszélyeztetett pontokra vetni. Az erők ide-oda mozgatása a mai tömegseregeknél csak lassan mehet végbe és a folytonos ideodamenetelés nagyon demoralizálja a védekező fél seregét. Így ámbár az ütközetben a defenzíva az erősebb, a háború eldöntése csak erőteljes offenzíva által lehetséges!

Részletesen foglalkozik szerző a lineáris és mélységi taktikával. Ezen a ponton a mai háború tapasztalatai nem egészen igazolták föltevéseit. B. ugyanis azt vitatja, hogy a lineáris, vagyis csekély mélységgel, de igen nagy kiterjedésen folyó harc, amelynél mind-egyik fél arra törekszik, hogy a másikat átkarolja és oldalba támadja, szükségkép a frontnak szakadatlan meghosszabbítását idézi elő és végleges döntést nem hoz. Ezért arra számít, hogy az orosz-japán háborúban mutatkozott óriási szélességű harci frontok egy európai háborúban nem fognak mutatkozni, hanem a szembenálló felek nagy mélységben felállított csapatokkal igyekezni fognak az ellenfél arcvonalát keresztültörni és így a győzelmet kierőszakolni. Utóbbi föltevése eddig nem igen vált be. A harcvonalak hossza mindkét főharc-téren a folytonos átkarolási kísérletek folytán elérték a végső határokat; földrajzi akadályokat vagy semleges államok határait. A harc egy „*frontales Ausringen*“ képét ölti, tehát ép az a forma alakult ki, amelyet B. kerülendőnek vél. Épen mivel a megerősített hadállások a maximális kiterjedést érték el, nem áll meg B.-nak az az ellenvetése sem, amelyet az ilyen megerősített állások, mint pl. a hírhedt Sipka-szorosi állás ellen fölhoz, hogy ezek csak akkor érnek valamit, ha az ellenség kénytelen ellenük támadást intézni. Ha más úton is vezetheti seregeit, a megerősített, beásott állások céltalannokká válnak. Ma, mikor a megerősített hadállások száz és száz kilométernyi területen megszakítás nélkül húzódnak, kikerülésük teljesen lehetetlen.

Szerzőnek ezen fölfogása tükröződik vissza a várakról írt fejtegetéseiben is. A vár csak akkor felel meg céljának, ha nagy és offenzív szellemű hadsereg van benne, amelynek a vár nem pusztá

védelmül, hanem folytonos kitöréseinek bázisául szolgál. Csak ilyen módon éri el a vár célját, hogy állandóan nagy ellenséges hadsereget kössön le maga körül és alkalomadtán döntőleg lépjen föl a hadműveleteknél. Nem a vár maga az erősség, hanem a benne levő csapatok harci készsége és ereje.

Ami a hadvezér feladatát illeti, ezeket B. a következőkben foglalja össze: helyesen föl kell ismernie az ellenfél természetét és a háború jellegét: nem szabad erejét szétforgácsolnia, hanem mindenkor a lehető legnagyobb eredményre teljes tettejének megfeszítésével kell törekednie. Mivel pedig csak a támadás érhet el döntő eredményt, a hadvezér kötelessége mindig, amikor csak a viszonyok engedik, támadólag föllépni: defenzívát csak a későbbi offenzíva előkészítésére folytatni és csak a legvégső szükség esetén szabad magát egy passzív defenzívába szoríttatni.* Döntő fontosságú a haderőknek helyes fölosztása, valamint, hogy a hadvezér lelki nyugalmát, egyensúlyát, jó és balszerencsében, egyaránt megtartsa, világos ítélőképességét megőrizze és semmiféle szerencsétlenség által ne engedje magát a bátor és támadó hadviselés alapelvétől eltéríteni!

Végül még kiemeljük azt a harmadik pontot, amelyben B. tévedt, tudniillik az idő tekintetében. Ő külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek és kifejti, hogy a támadófélnek mindig arra kell törekedni, hogy a győzelmet minél gyorsabban vívja ki, mert az a nagy morális erőfeszítés, amely a modern tüzelőfegyverek gyilkos tüzével való szembeálláshoz szükséges, amely nélkül offenzíva lehetetlen, túlhosszú ideig nem tartható fön, az emberek idegei nem bírják ki. Mivel pedig ő mindenkor a támadó harcmodor szószólója, az a véleménye, hogy az orosz-japán háború, valamint a búr háború hosszantartó csatái nem lehetnek irányadók egy európai háborúra nézve: „A jövő csatái — mondja — nem kell hogy tovább tartsanak, mint az utolsó európai háború csatái.** A most folyó háború 10—20 napos csatái erre a véleményre alaposan rácsófoltak. B. művének ezen főszövege meneten kívül számos speciális fejezete van. Külön fejezet szól a lovasság szerepéről a modern háborúban; másik fejezet a hírszolgálat modern eszközeiről; egy fejezet szól a tengeri harc eszközeiről és módjáról. Hogy a valóság a hadviselés terén mennyire megelőzi a teoriát, azt talán legjobban bizonyítja az a tény, hogy B. csak két oldalt szentel a tengeralattjáróknak, amelyek a most folyó háborúban a fő tengeri fegyver szerepét viszik.

Némely tévedése ellenére B. könyvét tartjuk legalkalmasabbnak arra, hogy művelt laikus ember fogalmat szerezzen belőle a modern háborúról. Előadása szép folyamatos és elméleti megállapításait mindig ügyesen megválasztott hadtörténelmi példákkal igazolja.

A modern haditechnika és harcmodor mélyrehatóbb megismerés-

* I. m. II./255

** U. o. II./255.

résére az itt említettekén kívül főleg a katonatiszti tankönyvek alkalmasak amelyek azonban szárazak, és így a laikus olvasó részére nehezen emészthető anyagot képeznek.

A most folyó háború következtében különös érdeklődésre tarthat számot ellenfeleink hadseregéről szóló munkák. Rendkívül érdekes ilyenforma könyv **Martinoff** orosz generális könyve: *Die Ursachen unserer Niederlage*. M. mint ezredes vett részt az orosz-japán háborúban; befejezése után megírta ezt a kis könyvecskéjét, amelynek révén az orosz vezérkar tagja lett. M. teljes kíméletlenséggel mutatja ki az orosz vereség okait. A katonák semmit sem értettek a háború jelentőségéből. A tartalékosok nem akartak harcolni. Oly gyáván viselkedtek, hogy sok ezredparancsnok egyenesen kérte, hogy ne osszanak be hozzá tartalékost, többet tud elérni kisebb létszámú, de aktív katonákból álló ezreddel. A katonaságnak egy harmadrésze a hibás hadsereg-szervezet folytán a front mögött élelmiszerbeszerzéssel és szállítással volt elfoglalva, amit nem fegyverfogható elemek is elvégezhetek volna. A tisztek kiképzése hiányos volt. Sok tiszt iszákos volt. A tisztek lakmároztak, a legénység koplalt. A tábornokok egész vonatokat foglaltak le podgyászuk és konyhájuk részére. Az előlépést a tisztikarban nem az érdem, hanem az udvari összeköttetés, az előkelő főnemesi származás döntötte el. Az orosz tisztikar javarésze korrupt, gyáva, bornírt emberekből kerül ki. Erősen ki kel a zsidó katonák ellen, akiket véleménye szerint egyáltalán nem volna szabad a frontba eresztetni, mert a legkisebb összütközésnél megfutamodnak és pánikot idéznek elő. Az orosz hadsereg minden szervezeti hibájára teljes kíméletlenséggel mutat rá és ezért most kiválóan aktuális. Inkább szépirodalmi, mint katonai jellegű a híres olasz haditudósítónak, **Luigi Barzini-nek** könyve, *Mukden*, amely azonban a modern hadviselésbe sokszor közvetlenebb bepillantást nyújt, mint a rendszeres katonai szakmunkák.

Die Serben im Balkankrieg a címe **A. Kutschbach** könyvének; a szerző, úgy látszik, mint katonatiszt vagy attache vett részt a szerbek oldalán mindkét balkáni háborúban, amelyeknek részletes katonai leírását adja. Különben nem valami kiváló munka, de érdekes; mert kitűnik belőle, hogy a szerbeknek már a Balkánháború idején is teljesen modern módon szervezett hadseregük volt, kitűnő fegyverzettel, rendes trénnel és egészségügyi szolgálattal. Azok a hírek tehát, amelyek a szerb sereg rossz szervezetéről, hiányos élelmezéséről stb. szólnak — amelyeket különben komoly katonaemberek sohasem állítottak — nem egyebek rosszul koholt meséknél. Rendkívül érdekes K. az a számszerű kimutatása, hogy a második Balkánháborúban szerb részről nem kevesebb mint az összes lakosság 14 százaléka állt fegyverben. Az angol és francia hadsereg szervezetéről és értékéről is kimerítő, gazdag irodalom létezik, amint hogy általában a hadviselés irodalma sokkal gazdagabb, mint ezt béke idején képzeltük!

Varga Jenő

Középeurópai államszövetség (Prof. Dr. Franz v. Liszt: *Ein Mitteleuropäischer Staatenverband*. Leipzig, 1914. Hirzel, p. 45., ára 80 pf.)

A *Huszedik Század* múlt számában megemlékeztünk néhány, Közép-Európának a háború utáni vámpolitikai konstellációjával foglalkozó németországi megnyilatkozásról. Már akkor hangsúlyoztuk, hogy a monarchia és Németország vámuniója gondolatának hívei osztrák-magyar részről nem gazdasági, hanem csakis politikai szempontokból tarthatják kívánatosnak a vámuniót. Sem az osztrák, sem a magyar ipar nem kívánhatja a vámuniót, mert különösen a magyar ipar némely ága mai fejlődési fokán további fejlődése érdekében mindenképpen védelemre szorul nemcsak Németországgal, legkíméletlenebb és Ausztria után legjelentősebb versenytársával, hanem Ausztriával szemben is. Liszt füzeté csakis politikai szempontból tárgyalja a középeurópai államszövetség kérdését. Sok helyütt patetikus hangú, az aktualitás minden bélyegét magán hordó írás, mely azonban egyes szempontjainál és a német túlbizakodással ellentétes tartózkodó, óvatos kritikai szelleménél fogva különösen mint kortörténeti dokumentum érdemel figyelmet.

Mindjárt azzal kezdi, hogy a fegyverek szerencséje elfordulhat Németországtól és szövetségeseitől, de semmiféle balszerencse nem veheti el bátorságunkat és nem törhet meg bennünket. A háború utáni új Németországnak azonban erősebbnek kell lennie, mint a háború előttiinek, hogy a rátámadást lehetetlenné tegye. Míg nagy elismeréssel beszél Liszt a hadvezetésről és a német igazgatás egyéb ágairól, nagy őszinteséggel jelenti ki, hogy a német diplomácia teljesen csődöt mondott és újjáalakítására van szükség, és a kormánynak sokkal többet kell ezentúl a közvéleménnyel és a sajtóval törődnie. Általában azt reméli, hogy a háború többek között a kormánynak néphez való bizalmát fogja eredményezni. A népek kultúrközössége Liszt szerint azért bomlott föl, mert minden szervezeti tagozódás híján volt. Az államok laza aggregátumát organizmussá kell átalakítani és ezzel beléje lehelni a belőle eddig hiányzott életerőt. Ez csak több államcsoport alakításával lehetséges, melyeknek tagjait az érdekek közössége fűzi össze és amelyek egymással oly mértékben lépnek érintkezésbe, amily mértékben az érdekközösség az egyes csoportok határait túllépi. Németországnak egy oly európai csoportosulás áll érdekében, mely bármely világhatalom uralmi törekvéseinek ellen tud állani. Franciaországtól, azt hiszi, a háború után nem kell többet félni, annyit fog gazdasági téren és emberanyagban veszíteni. A középeurópai szövetséghez való csatlakozását a szerző nagy örömmel látná és ettől a kultúra nagy fölvirágzását várná. Oroszországgal és Angliával szemben kell a középeurópai országoknak szövetkezniök. A német birodalom sem kiterjedés, sem népszám, sem gazdasági életének függetlensége tekintetében nem veheti föl a versenyt sem Oroszországgal, sem Angliával, de az Északamerikai Egyesült Államokkal sem. Németország még a háború szerencsés lefolyása után is

* *Vámszövetség-tervek*, 273. s köv 1.

csak a negyedik nagyhatalom lesz, de nem a szó szoros értelmében vett világhatalom. Középeurópa országainak szövetsége tud csak békebiztosítékot adni a világhatalmak háborús törekvéseivel szemben. A szövetség derekát Németország és a monarchia adná meg. További tagjai a szerző koncepciója szerint Németalföld, a három skandináv állam, Svájc, Olaszország és a Balkán-államok volnának, melyeknek kb. 8 millió km²-nyi területe még mindig kisebb Oroszország 22,3 millió km², Anglia 33,4 millió km² és az Egyesült Államok 9,7 millió km² területénél, de melyeknek kb. 200 milliónyi lakossága meghaladja Oroszország 170—180 és az Egyesült Államok 110 milliónyi lakosságát, csupán Nagy-Britannia 400 milliónyi lakosságát nem éri el. A szövetség gazdasági függetlenségét az egyes államtagok gyarmatbirtokai biztosítanák. Természetesen sokkal hatalmasabb volna még ez a szövetség, ha Franciaország, Spanyolország és Portugália is csatlakoznának hozzá, A teljes vámközösség nem volna okvetlenül szükséges. Az egyes országok iparának és mezőgazdaságának egyes ágai a szükséges védelemben részesülhetnének, csak az volna fontos, hogy a gazdasági élet széles, egységes és sok évre megváltozhatatlan alapra helyeztessék.

A sokszor túlságosan hangos és ízléstelen német önértetnek szól az a megjegyzés, hogy a német birodalom fiatalságából magyarázhatók a német polgárok külföldi föllépésének némely hibái. Az előkelő nyugalom, a föllépés megingathatatlan biztossága nemzedékek átörökített kultúrájának eredménye. Ezeket a tulajdonságokat kell a németeknek is elsajátítaniuk, mert ezekkel sokkal többet lehet, különösen a kisebb nemzeteknél elérni, mint a túlzott bizalmaskodással és a sértő fölfuvalkodottsággal. És ha Németországot véglegesen levernék és másodrangú szárazföldi állammá degradálnák, ez még inkább szükségessé tenné a középeurópai államoknak Angliával és Oroszországgal szemben való védelmi szövetségét, amelyben így Németországnak természetesen szerényebb szereppel kellene béérnie.

Székely Artúr